Cuft 3282/ВД

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
1—2
1983

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. *(текст и научен апарат)* на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с **качествени** за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés présentés en **langue bulgare** en 2 ex. *(texte et appareil scientifique)* dactylographiés (page de 30 lignes—66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Антропоморфен глинен съд с рисувана полихромна украса от раннонеолитното селище при с. Градешница, Врачански окръг. Окръжен исторически музей, Враца

Снимка Р. Станева

Sur la couverture

Vase anthropomorphe en argile à décoration peinte polychrome du site du Néolithique ancien près du village Gradešnica, département de Vraca. Musée historique départemental, Vraca

Photo R. Staneva

© Археологически институт и музей при БАН
1983

ISSN 0324-1203

АРХЕОЛОГИЯ

Год. XXV
1—2
1983

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

30553/95
Сл 3272/13А

История и археология

ДИМИТЪР АНГЕЛОВ

Въпросът за взаимоотношението между история и археология — две научни дисциплини с големи постижения в нашето съвремие — е безспорно твърде важен както от теоретическа гледна точка, така и с оглед на практическо-приложното му значение при конкретните изследвания на историка и археолога. Добре известно е, че историческата и археологическата наука са сродни помежду си, че се пресичат в много области, че си взаимодействуват в редица сфери при изясняването на миналото на отделни страни и народи, на отделни общества и култури. Едва ли има сериозен историк на античността и средновековието, който да твърди, че при своите занимания може да пренебрегне данни и изводи, получени при теренни проучвания, и обратно — сериозен археолог, който да счита, че може да разрешава разглежданите от него въпроси, без да обръща внимание на постиженията в областта на историческата наука. Опитът показва, че колкото е по-тясна връзката между историята и археологията, толкова по-пълноценни и убедителни са постигнатите научни резултати.

Тясната връзка между историята и археологията изисква да се изясни по-точно, какво е общото между двете науки, кое ги сближава и прави необходимо и целесъобразно взаимодействието помежду им. Същевременно би трябвало да се види, какво е специфичното за всяка една от тях, какви са отликите, които ни дават основание да ги разглеждаме като две различни научни дисциплини, всяка със своя методика и собствено поле на приложение.

Да се обърнем най-напред към историческата наука. За всеки, професионално навлязъл в тази наука, а и за обикновения любознателен и образован човек е ясно, че нейна задача е да разкрива по различни начини и с различни средства миналото на човешките общества във всички негови стадии на развитие. Това ще рече да се реконструира една отминала, но съществувала някога социална реалност, в която на преден план стои човекът с неговите мисли и действия. Понятието социална реалност е, разбира се, твърде сложно и в него влизат различни по съдържанието си дадености, тясно преплетени помежду си и представляващи своеобразна верига от динамични и статични явления, от причини и следствия, намиращи се в диалектично единство. Между тези дадености можем да посочим икономиката, политическите и военните събития, държавноправните институции, класовата и съсловна структура и свързаните с това противоречия, етническите и демографските процеси, материалната и духовната култура. Тук спадат и различните форми на общественото съзнание — религиозни, фило-

софски, правни, етични и социални възгледи, научни познания за заобикалящия човека свят — с една дума, явления от предимно надстроечен характер, образуващи в своята цялост светогледа и идеологията на съответното общество. Изобщо историкът се интересува както от обективната страна на многоликия, безспирен исторически процес, изтъкан от множество факти и събития с тяхната индивидуална окраска и неповторяемост, така и от неговата субективна страна, т. е. от различните изяви на човешката мисъл, представляващи едновременно и отражение на социалната база, и фактор за нейното развитие и изменение. При това той не се задоволява само с простото регистриране на поставения на негово разположение фактически материал, а търси да установи вътрешните връзки между отделните явления, старае се да разкрие закономерностите, по които протича развитието на човешкото общество. Обяснителната функция на историческата наука при разкриване и реконструиране на миналото е изобщо една от основните и важни нейни черти. Тази функция се придружава обикновено и с една аксиологична функция, т. е. със стремежа да се даде преценка на разглежданите събития и явления, да се определи доколко те, взети в своята цялост, са съдействували за придвижване на историческия ход напред към по-съвършени социални структури, към по-справедлив и хуманен свят или пък са се противопоставяли и задържали това настъпателно, прогресивно развитие.

Практическият опит на историческата наука, развивала се в продължение на хилядолетия, свидетелствува, че пред нея могат да бъдат поставени за разрешаване нееднакви по своя хронологично-териториален и фактологически обсег проблеми. Историкът може да се интересува както от по-ограничени по съдържание, единични и неповторими вече събития, като например едно сражение, един политически договор, един преврат, един църковен събор и т. н., така и от по-сложни, свързани в комплекс факти, които съставляват в своята цялост процеси, даващи облика на продължителни по време исторически периоди — например процеса на изграждане на българската народност, процеса на формиране на икономико-социалната основа на Българското Възраждане, развитието на революционно-класовите борби, завършили с победата на социалистическата революция в България и пр. Тема на исторически проучвания могат да бъдат отделни страни или цели континенти, а от гледна точка на хронологията те могат да обхващат праисторическия период, античността, средновековието, новото и най-ново време. Възможно е при това независимо от тясната връзка между отделните дадености в изследваната от историка отминала социална реалност като предмет за изучаване да бъдат подбрани само отделни нейни страни, като например икономическото развитие, класовата структура, политически събития, военни събития, културни феномени и пр. Така се получава добре познатото деление на различни видове „истории“ (в смисъл на по-специализирани научни дисциплини), като стопанска история, военна история, църковна история, литературна история, история на изкуството, история на науката и пр.

Обстоятелството, че погледът на историка е насочен към изучаване на развитието на човешките общества независимо от различните нюанси и равнища при това изучаване, приближава историческата наука плътно до социологията, т. е. до научната дисциплина, която изучава социалните форми, в които са живеели и живеят отделните общества. Подобно на социолога историкът борави с такива категории, като семейство, род, племе, народност, нация, класа, съсловие, като използува същия понятиен апарат, който е присъщ на социологическата наука. Същевременно, доколкото историческата наука се ръководи от марксическото схващане за решаващата роля на материалното производство, историкът при своите проучвания навлиза в немалка степен в сферата на политическата икономия. Това дава отражение и от методологическа гледна точка и от гледна точка на използуване на присъщия на тази научна дисциплина понятиен апарат — термини като например производителни сили, производствени отношения, феодална и капиталистическа рента, принадена стойност и пр. И най-сетне при своята научноизследователска и реконструираща миналото дейност историкът не може да остане чужд и на някои философски проблеми, свързани с въпроса за закономерното развитие на човешкото общество, за отношенията между обективно и субективно и пр. — проблеми, които го отвеждат в сферата на философията като наука за най-общите закони, отношения и категории на природата, на човешкото общество и на чо-

вешкото мислене. При това навлизане в областта на философията историкът борави с термини и понятия като база и надстройка, обществено битие и обществено съзнание, светоглед и идеология и пр., с които си служи при своите изследвания и обобщения и философът.

Един от ключовите въпроси, заслужаващи специално внимание, е да се види по какъв начин историкът се добира до миналото, с какви оръжия си служи, за да реконструира една съществувала някога, но отминала вече социална реалност с цялата нейна сложност и многообразие от икономически, политически, етнически, светогледни и културни феномени. За разлика от преобладаващото число науки, чийто предмет лежи в съвремието и е доловим пряко от съответния изследовател, при историята, като изключим само проучванията на най-новите събития, обектът на проучването лежи извън непосредствения поглед на изучаващия го и реконструиращия го субект. Това е несъмнено една от най-важните особености на историческата наука и заедно с това едно от големите затруднения и от методологическа, и от методическа гледна точка, пред което са изправени нейните представители.

За да се отговори на поставения въпрос, необходимо е, по мое мнение, да бъде изяснено предварително по-точно и по-диференцирано каква е съдбата на отминалата социална реалност, представляваща предмет на историческата наука. Едва ли е нужен особен анализ, а е достатъчен здравият смисъл, за да се види, че редица, и то твърде съществени съставки от тази социална реалност, която историкът трябва да възстановява, са отшумели безвъзвратно, изчезнали са в безспирния ход на многовековния исторически процес по всички краища на планетата. Отминали са безбройните и неповторими със своята индивидуалност събития от древността, от средновековието, от новата и най-нова история, като например гръко-персийските войни, кръстоносните походи, френската революция, Априлското въстание, Втората световна война. Всичко това е така ясно, че не се нуждае от допълнителни доводи.

Многовековният опит на историка и живата практика сочат обаче, че ако една огромна и можем да кажем дори преобладаваща част от някогашната социална реалност е действително изчезнала безвъзвратно в хода на динамичното и неповторимо историческо развитие на човешките общества, същевременно до наши дни са достигнали и немалък брой *преки отломки от тази действителност,* съхранени в повече или помалко адекватна на някогашната им същност форма и съдържание. В основни линии тези отломки могат да бъдат разделени на две групи — едните от тях представляват *опредметен резултат* от *целенасочена мисловна и трудова човешка деност.* Това са различни по естеството си веществени паметници, като се започне от дребните фибули и се стигне до огромните пирамиди. Паметници от подобен род за епохата на българското средновековие са например Мадарският конник, Боянските стенописи, крепостните стени на Плиска, Преслав, Велико Търново, многобройните славянски и прабългарски некрополи, хилядите керамични съдове, накити, селскостопански сечива, монети и пр. Разбира се, достигналите до нашето съвремие овеществени следи от трудовата дейност на хората в преобладаващите случаи не са в онова състояние, в което са се намирали по време на тяхното създаване поради продължителното въздействие на атмосферните условия и на други фактори от природен или обществен характер. При това така, както ги намираме сега, те са вече извън своята социална среда, т. е. изчезнала е някогашната им органическа връзка с обкръжаващата ги в тяхно време обстановка и в такъв смисъл са се превърнали в паметници на една отшумяла действителност. Независимо от това обаче, те не са загубили качеството на преки остатъци от миналото, на негови реални отломки.

Наред с веществените паметници като отломки от миналото могат да бъдат означени и редицата писмени паметници, т. е. паметниците, които представляват реализация на човешка мисъл, фиксирана в слова и намерила своеобразно опредметяване по различни материи — папирус, пергамент, хартия, камък, дърво и пр. По съдържание и предназначение те могат да бъдат най-разнообразни — хроники, историографски творби, философски, религиозни и литературни съчинения, правни сборници, дипломатически документи, законодателни и административни разпоредби и пр. Тук спадат и записаните произведения на фолклора — предания, приказки, песни, басни, гатанки. Всички тези паметници, независимо от това от каква епоха произхождат и какво съдържание

имат, представляват *обективизация на човешкото мислене,* достигнала до наши дни като пряка следа от миналото благодарение на чудесната възможност на писаното слово да се съхранява в продължение на столетия и хилядолетия. И писмените паметници подобно на веществените са непосредствен остатък от съществувала някога обективна социална действителност с тази разлика, че вещественият паметник е опредметена реализация на трудова човешка дейност, докато писменият паметник е реализация на човешка мисъл, изразена чрез слова.

Както се вижда от казаното, в понятието *отминала социална реалност* можем да установим, общо погледнато, две основни дадености — едната са действително отшумелите, изчезнали безвъзвратно от сцената събития и явления в хода на динамичния, неповтарящ се исторически процес. Втората даденост са веществените и писмените паметници, представляващи отломъци от някогашната действителност и запазени в една или друга форма до нашето съвремие. В това се свежда, накратко казано, съдбата на миналото, представляващо обект за проучване и реконструиране. Историкът е изправен, образно казано, от една страна, пред *изчезнали факти,* които не може да изследва пряко и, от друга, пред *налични факти,* които са му предоставени за непосредствено наблюдение.

При това положение, когато трябва да борави с нещо изчезнало и с нещо съществуващо, за осъществяване на проучвателната и реконструираща дейност на историка има два пътя. Първият път е *пряк досег с миналото* посредством дошлите от дълбините на вековете *негови отломки,* които му говорят сами по себе си и въз основа на които той възстановява повече или по-малко сполучливо отделни страни от някогашната социална реалност (материална и духовна култура, философски, литературни, социални и правни възгледи и пр.). Историкът проучва в този случай, така да се каже, самите намиращи се пред него факти — като например Боянските стенописи, Златното съкровище от Надь Сент Миклош, крепостните стени на Плиска, житейните творби на патриарх Евтимий, хрисовулите на българските царе, законодателните разпоредби на Закон за съдене на хората и пр.

Не така стои обаче въпросът, когато в обсега на проучванията влизат онези събития, факти и явления, които отдавна са изчезнали и не са обект на пряко наблюдение и анализ. А това е, практически погледнато, преобладаващата част от някогашната социална реалност в различни хронологически периоди от развитието на човешките общества — античност, средновековие, ново и най-ново време. В този случай, както се знае, непосредственото, прякото наблюдение и проучване отстъпва място на непрякото, на косвеното, на опосредственото. Примерно казано, историкът на българското средновековие изследва събитията във връзка с въстанието на Ивайло, без да има пред себе си самия факт, отдавна отшумял и изчезнал, а въз основа на описанието на това въстание в разказа на един от неговите съвременници — византийския писател Георги Пахимер и на стихотворната поема на друг съвременник — византийския поет Мануил Фил. Тези два източника се явяват в случая свързващото звено между описвания от тях обект и изследващия го субект в лицето на историка или, другояче казано, играят ролята на посредници информатори. Други такива информатори за средновековната българска история са добре познатите летописци Теофан и Никифор, описали българо-византийските отношения от втората поливина на VII до началото на X в., хронистите Иоан Скилица и Иоан Зонарас, в които намираме ценни сведения за борбата на българския народ по време на цар Самуил срещу византийските нашественици, и др. По начало посредникът е пряк очевидец на станалото и е съвременник на разглежданите от него събития и явления, което му е дало възможност да ги изложи на страниците на своя творба и с това да ги запечата като трайна, дошла от дълбините на миналото информация. Има обаче и редица случаи, когато даден осведомител е преписал свои предшественици, т. е. съобщава за събития, станали далеч преди неговото съвремие. Това се отнася до голяма част от средновековните историографи и хронисти, които преписват почти буквално от по-стари съчинения и в такъв смисъл възобновяват на страниците на своите творби отдавна отшумяла действителност. Така или иначе понастоящем историческата наука не би могла изобщо да разполага със свои далечни или по-близки от хронологична гледна точка посредници осведомители, ако не съществуваше практиката да се пише съвременна история — практика, прилагана широко още от времето на гръцката антич-

ност в лицето на такива изтъкнати историографи като Херодот, Тукидид, Ксенофонт и др. С други думи, ако не е съществувал интерес към описване на съвремието, възможностите ни за изучаване на миналото биха станали съвсем незначителни. Практиката сочи, че основната част от историческите изводи за отдалечените от нас епохи са живелите и писали по това време историографи и че без техните творби броят на белите полета в нашите познания за живота и развитието на човешките общества би нараснал неимоверно много. Специално за нашата средновековна история информаторът посредник в редица случаи е единствен ключ за разкриване на цели страници от отдавна отминала действителност, на която ходът на времето е заличил всякакви други следи. Колкото и парадоксално на пръв поглед да изглежда, но ако българската историческа наука не разполагаше например с известията на византийските летописци Теофан и патриарх Никифор, ние нямаше да знаем нищо за големия военен сблъсък между Аспаруховите прабългари и византийците, поставил началото на образуването на нашата държава. А ако липсваше пък разказът на византийския историк Никита Хониат, ние нямаше никога да узнаем, как и кога се е вдигнал българският народ под водачеството на Асен и Петър за отхвърляне на чуждото владичество. И напълно понятно е огорчението на историка, когато му предстои да се занимава с откъси от миналото, бедни от осведомители, както и радостта му, когато се открие някакъв нов писмен извор, който да разкаже нещо ново. Гладът за извори е, разбира се, посилен за отдавна слезли от историческата сцена периоди от живота и развитието на човешкото общество, докато за новата и особено за най-новата история, богата с писмена документация, нещата стоят значително по-добре. Нещо повече — понякога пред изследвача на най-новите и съвременни събития е налице такова голямо количество информиращи го посредници, че е наложително да се приложи строг метод на селекция, за да не се удави той в огромния, предоставен му на разположение материал.

Заслужава отбелязване своеобразната двуаспектност на посредника информатор в качеството му на исторически извор. Той може да бъде привличан в научно обращение, от една страна, като разкриващ, фигуративно казано, самия себе си и, от друга, като осведомител за събития и явления от заобикалящата го действителност, отразили се в съзнанието му и намерили израз в съставената от него творба. Така например добре познатата „Беседа“ на Презвитер Козма срещу богомилите представлява едновременно и източник за изследване на светогледните и идеологически разбирания на старобългарския писател, и източник на информация за острата имуществена и социална поляризация сред българското феодално общество през втората половина на X в., за пороците сред висшия клир и монашеството, за недоволството на селското население и пр. С една дума, „Беседата“ на Козма съдържа едновременно и преки известия — доколкото разкрива собствения си автор като писател и мислител, и опосредствени — доколкото ни осведомява за лежащи, така да се каже, извън него факти от заобикалящата го социална реалност. Разбира се, рязка граница между двата така посочени аспекти не може да се поставя, тъй като между описваната обществена действителност и светогледа и идеологията на описващия информатор съществува неразкъсваема връзка, намираща израз в подбора, обяснението и оценката на разглеждания от него външен материал.

Отчитайки изключително важната роля на информатора като посредническо звено между обекта и изследващия го и реконструиращия го субект, не можем да не отбележим обаче, че това посредничество създава специфични особености и затруднения от методологическо и методическо естество. Историкът се оказва твърде зависим от своя осведомител най-напред по отношение на това, че получава от него само определен вид данни, които невинаги са най-подходящи и необходими за пълно и точно възстановяване на желаната картина на миналото. В някои случаи информаторът описва незначителни дребни епизоди, които сами по себе си нямат особено значение за разкриване на важни страни от живота и развитието на човешките общества. Такъв е например случаят с произведението на римския летописец Светоний, в което подробно се говори за облеклото, навиците, храната и интимния живот на цезарите и с това съдържанието на информацията почти изцяло се изчерпва. Освен несполучливия и едностранчив подбор на предлагания материал, друга опасност, произтичаща от ползуването на посредника информатор, е, че той може в

редица случаи да е допуснал фактически грешки, да е направил пропуски, изобщо да не е дал възможното най-добро описание на разглежданите от него събития. И най-сетне, особено заслужаващ внимание момент е този, че при описване на станалото осведомителят, с който си служи историкът, неминуемо влага своето лично „аз", тълкува го в съответствие със собствените си разбирания, обусловено от фактори от различно естество. Получава се така, че за едни и същи събития изследвачът е изправен пред твърде отличаващи се една от друга и дори напълно противоречиви преценки в зависимост от това, от какви национални, светогледни и идеологически позиции изхожда съответният източник и следователно как фактите са намерили отражение в собственото му съзнание. По един начин се разглеждат и преценяват например събитията, свързани със завоевателните действия на османците от XIV—XV в., съдържащи се в съвременни на този период известия на турски хроники, по друг начин се описват и преценяват те в съчинения от византийски, български и сръбски произход, отразяващи тревогата и ненавистта на борещите се против чуждия нашественик балкански народи. В различна светлина е предадена същината на избухналата през средата на XIV в. във Византия гражданска война в зависимост от това дали тълкуването на събитията е направено от Йоан Кантакузин — противник на групата на цариградските знатни, или пък от Никифор Григора, който е на тяхна страна. Примери от подобен род се срещат в изобилие при преглед на писмените източници за различни епохи и за различни събития. Работата е именно в това, че само в редки случаи (при някои кратки, чисто информативно написани хроники) авторът се ограничава с простото регистриране на хода на събитията, а обикновено навлиза в сферата на тълкуванията и преценките, т. е. осъществява функции с аксиологичен характер. А това неизбежно означава субективизиране на съобщаваните от него данни, не само в смисъл, че те не са равнозначни на самия *обект,* а негово отражение в съзнанието на *субекта,* но и в смисъл, че този субект (т. е. посредникът информатор) изхожда от определени позиции — национални, класови, религиозни и пр., пречупващи фактите през собствената му ценностна система.

Очевидно, при това състояние на нещата, историкът изследовател трябва да бъде особено предпазлив и да се отнася с необходимите резерви към осведомяващите го посредници, т. е. към поставения му на разположение изворов материал. Налага се преди всичко чрез съпоставки на известия с различен произход за едно и също събитие да се установи колкото се може по-точно фактологическата страна на историческия процес, да се постигне максимално най-правдивото изложение на станалото. Налага се същевременно историкът да се ръководи от правилна, научна теория, позволяваща да се разкрият основните закономерности, по които се движи животът на човешките общества, да се поставят на преден план и да се оценят в положителна светлина онези моменти, които свидетелствуват за неизменния, развиващ се в прогресивна насока ход на човечеството към по-съвършени социални структури, към по-справедлив и хуманен свят. Това е именно теорията на диалектическия и историческия материализъм, даваща възможност на историка изследовател независимо от субективизма на използуваните от него източници да намери верен ключ за възможното най-добро реконструиране на изследваната от него отминала вече социална реалност, и то както от гледна точка на правдивото изложение на фактите, така и от гледна точка на свързаната с това изложение обяснително-оценъчна страна. Разбира се, реконструираната картина на миналото, колкото и съвършена да бъде от методическа и методологическа гледна точка, не може да претендира за пълна адекватност с изследвания обект, т. е. с твърде сложната и многолика историческа действителност, в която се преплитат хиляди събития и явления, плод на съзнателната или неосъзнатата дейност на основния творец на историята — човека. Както в другите науки, така и в историческата наука е трудно да се постигне абсолютната истина, но все пак с помощта на правилното разбиране за същината и закономерностите на историческия процес и за последователната смяна на обществено-икономическите формации се дава правилна и надеждна насока за пътя към приближаване до тази истина.

Разгледаните дотук въпроси на историята като наука в значителна степен се отнасят и до археологията. От продължителното развитие на тази наука е достатъчно ясно, че и тя подобно на историята има като основна цел да разкрива отминала вече, но съществувала някога социална реалност,

в която на преден план стои човекът с неговите мисли и действия. В това отношение между двете научни дисциплини принципна разлика няма. Съществува обаче, поне в практическото приложение на историческата и археологическата наука, определена отлика по отношение на проблемно-тематичния обсег на понятието социална реалност. Прието е, че в полето на зрението на историка стоят по същество всички възможни дадености на тази социална реалност от историята на човешките общества от базисен и надстроечен характер — икономика, политически и военни събития, държавноправни институции, етнически и демографски процеси, културни постижения, светогледни и идеологични феномени и пр., докато в полето на зрение на археолога стои преди всичко изследването на материалната култура, т. е. на различните опредметени дадености, създадени в резултат на съзнателната и целенасочена човешка трудова дейност (например крепостни стени, жилища, одежди, сечива, оръжие, стенописи, накити и пр.). Археологията има, така да се каже, по-ограничен сектор на навлизане в сравнение с историята, независимо от това че и едната и другата имат една и съща цел — изследване и реконструиране на съществувала някога обществена действителност.

Наред с отликите от проблемно-тематично естество различия между историческата и археологическата наука има и по отношение на хронологическия им диапазон. Добре известно е, че поне засега в хронологическите рамки на археологическите проучвания влизат само т. нар. праисторически времена, както и периодът на античността и средновековието, докато новата и най-новата история изключват намесата на тази научна дисциплина. Казано другояче, археологията има за задача изследването на материалната култура през първобитнообщинния, робовладелския и феодалния строй, докато историческата наука навлиза със своите проучвания чак до нашето съвремие, обхващайки в своите рамки всички, исторически изградили се и последователно сменящи се обществено-икономически формации. Трябва да се отбележи, че за горната граница на археологията единно становище няма и че този въпрос би следвало да се разглежда диференцирано в зависимост от специфичните условия на развитие на отделни народи, страни и континенти.

Какви са пътищата и средствата, използувани от археологическата наука, за да се добере до миналото и да осъществи основната си цел — разкриване на материалната култура на човешките общества? Няма спор, че главното средство (т. е. изворът) за изследването на материалната култура са самите достигнали до нас веществени паметници. А тези паметници независимо от това, в какво състояние се намират при разкриването и използуването им, не са нищо друго освен части от самата материална култура, т. е. от самия предмет на изследователската дейност на археолога. Оказва се, прочее, че изворът за изследване на обекта и самия обект съвпадат един с друг или, другояче казано, реконструирането на отминалата действителност става посредством преки отломки от самата действителност. Археологът освен в редки случаи не си служи с описания на миналата действителност, но я наблюдава, анализира и изучава непосредствено като съхранена от дълбините на вековете веществена следа. В това отношение той се различава съществено от историка, който също може да използува преки следи от миналото (веществени или писмени), но който, както видяхме, в повечето случаи изучава своя обект опосредствено, т. е. чрез описанието му в даден писмен източник. Обстоятелството, че като изворова база на археолога служат почти изключително веществени паметници, има това предимство, че той е избавен от евентуалните неточности и пристрастие на писмения извор в качеството му на междинно звено между изследвания обект и изследващия го субект. Подобна опасност при използуване на веществения паметник не съществува, тъй като той е част от самата действителност, а не нейно отражение в съзнанието на извора информатор. Ясно е например за всеки, че в качеството си на веществен паметник от миналото цариградската църква „Св. София“ е далеч за предпочитане като източник за историята на архитектурата в ранна Византия в сравнение с описанието на тази църква, направено от византийския поет Павел Силенциарий. Да се изследва пряко самият обект, а не неговото отражение в човешкото съзнание, е безспорно значително по-съвършен от методическа и методологическа гледна точка път на познание, при която се избягва неминуемата заплаха от създаване на неадекватна представа за действителната същина на изучаваното.

Но, както добре знаят специалистите, веществените паметници, служещи като ключ за изследване и реконструиране на

материалната култура на човешките общества от далечното минало, в болшинството от случаите съвсем не са дошли до нас в пригоден за точни наблюдения и изводи вид. Голяма част от тях се намират под земята или под водата и трябва най-напред да се извадят на бял свят. Разкритите архитектурни паметници (крепостни стени, жилищни и църковни сгради и пр.) са в повечето случаи напълно или полуразрушени, намерените предмети са изпочупени, ръждясали, патинирани. С една дума, предлаганият на вниманието на археолога изворов материал е обикновено твърде некачествен. Нужна е предварителна и сложна работа, за да се установи примерно как е изглеждала крепостната стена или сградата, какви са били различните строителни периоди в нейния живот, какъв е бил начинът на градеж и пр. Нужно е да се изследва материята на разкритите по-дребни обекти, да се изследва кога и как са направени, дали са местно производство или са внесени от другаде. Поставя се понякога и въпросът за тяхната автентичност. Неясно в много случаи е предназначението на откритата находка. Твърде сложен за разрешаване е въпросът за относителната и абсолютната хронология на разкритите паметници. Налице е изобщо цял кръг от проблеми, за чието изясняване археологът е принуден да прибягва до помощта и на други научни дисциплини — палеоантропология, палеоботаника, архитектура, етнография, физика, химия, геология и пр. Цялата тази предварителна и твърде сложна дейност, като се започне от разкриването на паметника до превръщането му в подходящ за тълкуване извор, се осъществява чрез съответни научноизследователски похвати, съставляващи в своята цялост *археологическата методика*. По своето предназначение тази дейност напомня дейността на историка по проверка на писмения изворов материал, по неговата текстkритична работа с писмените източници. Само по себе си извършеното от археолога по емпиричното изследване на веществения материал е вече решена научна задача, научно постижение в пълния смисъл на думата. Стойността на това изследване се увеличава от факта, че веществениият материал, както вече се каза, представлява в една или друга степен *част от самата материална култура,* т. е. от основния предмет на археологическата наука. В такъв смисъл дори и простата вещеведческа фактография може да се счита за определен принос. Не трябва да се забравя при това, че благодарение на детайлното проучване на веществените паметници и привеждането им във вид, годен за използуване, археологическата наука оказва неоценима помощ на историческата наука, като ѝ предоставя на разположение първокачествена и незаменима по обективната си същина и доказателствената си сила изворова база. Археологът изковава, така да се каже, едно от найдействените оръжия за историка в стремежа му да проникне в далечното минало и в такъв смисъл той се явява изключително полезен негов сътрудник.

Следващият и по-висш етап в археологическите проучвания се движи вече към посока на по-пълно и всестранно изясняване на въпросите на материалната култура. Целта е вече не само да се описва намереният паметник, да се определя неговата хронология, неговото предназначение и т. н., но да се вмести той в цялостната система от културни ценности, създадени през разглеждания период, да се свърже в логическо-историческа връзка с паметници от подобен род. С други думи, от разглеждане на единичното археологът преминава към разглеждане на типовото. Той не се задоволява вече само с описанието примерно на една църковна сграда, но търси да установи характерните особености изобщо на църковната архитектура, и то взета не статично, а в историческото ѝ развитие. Не се задоволява с разглеждането и описанието само на едно крепостно съоръжение, а изследва изобщо въпроса за крепостното строителство и неговите типологични черти с претърпените от него промени в течение на различни исторически периоди и пр. Същият подход на обобщаване, на преминаване от единичното към типовото характеризира научноизследователската дейност на археолога при изясняване на въпроси на въоръжението, на облеклото, на накитите, на сечивата, на керамичните изделия и т. н. Това е, може да кажем, вече пълноценният облик на археологическите научни изследвания, към който трябва да се стреми всеки сериозно навлязъл в своята работа специалист. Чрез такива изследвания се изяснява характерът на цели култури, присъщи на отделни етносоциални организми (например тракийска, прабългарска, славянска), изучават се взаимните им връзки и влияния, разкриват се пътищата на тяхното разви-

тие и измененеи и пр. Въпросът за динамиката на явленията в областта на материалната култура и на нейната връзка с даден етнос или с група етноси е изобщо твърде важен и на него в археологическата наука се отделя първостепенно място.

Самата материална култура със своето многообразие, както добре се знае, не е откъснато явление в сложния исторически процес, характеризиращ живота на човешките общества. Тя се създава в рамките на определени обществено-икономически формации в непосредствена връзка с различни по структура и социални функции дадености — семейство, род, племе, държава, войска, класи, съсловия, професионални прослойки и пр. Това означава, че при нейното изследване се изясняват и други страни на многоликата социална реалност — икономическо развитие, поселищен живот, племенни обединения и държавни образувания, класова структура, политически и военни събития. Така например от наличието на средновековни некрополи в българските земи с различен начин на погребване може да се съди за етническата картина през този период и за съотношението между двата основни етнически компонента — славяни и прабългари. От многобройните находки на селскостопански сечива може да се установи характерът на икономиката, да се разбере състоянието на земеделската техника, на занаятчийството и пр. От изобилието на предмети със стандартизиран тип може да се заключи за наличието на стоково производство, от видовете оръжия — да се направят изводи за военното дело и военната организация, от изгорени и разрушени крепости — да се установят факти, свързани с нашествия и войни. С една дума, изучаването на овеществените даденост се оказва ключ за изясняване на факти и явления, надхвърлящи далеч тяхната собствена същност. Вещта престава да бъде обект, разкриващ само себе си, за да се превърне в своеобразен символ, разкриващ неща, лежащи извън нея като динамични и статични компоненти на сложната обществена действителност. В това се състои едно от найценните потенциални свойства на веществения паметник, благодарение на което археологическата наука добива възможността да излезе извън рамките на специфично присъщия й сектор на приложение и да навлезе дълбоко в сферата на историческата наука, да се намеси в области, които по начало се считат само за домен на историята. Това е извънредно важен момент, който допринася още повече за сближаването на двете научни дисциплини, за тяхното взаимно кръстосване.

Особено внимание заслужава обстоятелството, че чрез изследването на материалната култура се изучава в значителна степен и духовната култура на дадено общество. И това е съвсем разбираемо, като се има пред вид, че рязка граница между двете култури не съществува. Всяка опредметена даденост (керамичен съд, накит, сграда, икона) е по същество израз и реализация на определено духовно начало (мисъл, възглед, идеология), което може да бъде съответно разтълкувано. Така например в огромните по размери крепостни стени от времето на Първото българско царство прозират идеи за мощта на централната власт. До същото заключение ни води и смисловият анализ на величествения Мадарски конник, увековечаващ делата на хановете. В средновековните некрополи с характерните за тях обряди са намерили израз религиозните схващания на славяни и прабългари, а в прочутата мозаична икона на Тодор Стратилат — аскетично-мистичните възгледи на християнската религия. В изящните керамични изделия на Преславската школа виждаме естетическо-художествените разбирания на техните изпълнители. Изобщо материалната култура е своего рода огледало на духовния живот. Тя е отражение на определени религиозни, философски, политически, естетически и други възгледи, които господствуват в дадено общество и които са намерили опредметена реализация в една или друга форма, като се почне примерно от малкия по размери амулет и се стигне до монументалното крепостно строителство. Чрез анализиране на материалното ние навлизаме в значителна степен и в духовното. В такъв смисъл археологическата наука е в състояние да ни разкрие редица аспекти и на духовната култура, без, разбира се, да може да я изчерпи в нейната сложност и многообразие, тъй като не всички изяви на духовната култура са обективизирани във веществени даденост.

Възможността на археолога да навлиза в различни сфери при изучаване на миналото, т. е. да действува рамо до рамо с историка, го задължава при това разширяване на тематично-изследователския му сектор да привлича в научно обращение и писмени

извори, за да могат заключенията му да имат по солиден характер. Писмената изворова база се превръща в насъщна необходимост, за да се запълнят белите полета и получените резултати да добият по-голяма убедителност. За всеки сериозен изследвач е ясно, че е невъзможно например само въз основа на веществените паметници да се уточни картината на заселването на славяните на Балканския полуостров и че археологът, поставил си за разрешаване тази цел, трябва във всички случаи да използува като подкрепящ го материал известията на византийските писатели Прокопий, Агатий, Теофилакт Симоката, Йоан Ефески и др. Не е възможно без привличане на писмени паметници, като например хрисовулите на българските царе, данните на Земеделския закон и др., да се изяснят пълно въпросите на стопанското развитие в средновековна България независимо от това, че са намерени стотици и хиляди веществени находки, свидетелстващи за наличието на земеделие, на животновъдство, на вътрешен и външен обмен. Изобщо „говорещият" извор въпреки опасността от субективизъм притежава сам по себе си огромна информираща и доказателствена стойност, с която мълчаливите веществени паметници и при най-добрата и всестранна смислова интерпретация все пак не разполагат.

Навлизането на археологията в области, надхвърлящи рамките на материалната култура, я доближава плътно не само до историческата наука, но и до други научни дисциплини като социология, политическа икономия, етнография, философия. А това означава, че при нея намира приложение и присъщият на тези науки понятийно-терминологичен апарат с употребата на определения като род, племе, нация, класа, съсловие, производителни сили, производствени отношения, база, надстройка, обществено битие, обществено съзнание и пр.

От казаното дотук става ясно колко голяма е близостта между историческата и археологическата наука. Една и съща е тяхната цел — да се разкрива миналото на човешките общества в неговото непрестанно развитие, с тази разлика, че предмет на изследователската дейност на историка е социалната реалност в нейното възможно най-широко съдържание от динамични и статични съставки, докато на археолога се предоставя като обект за проучване материалната култура. Археологията се характеризира, прочее, като един от клоновете на историческата наука, т. е. като една диференцирана историческа дисциплина, в чийто обсег на изследване влиза не универсалното понятие социална реалност, а само една нейна конкретна даденост. Преценена от тази гледна точка, археологическата наука се нарежда в числото на редица други специализирани исторически дисциплини като военна история, история на литературата, история на изкуствата, на дипломацията, на държавноправните институции, на науките, на църквата и пр., чийто проблемно-тематичен състав е също така строго определен. А както се знае, самите тези специализирани дисциплини могат също да бъдат разделени на още по-тесни клонове по хронологически, териториално-пространствени, етнически и др. показатели. Изобщо социалната реалност, предмет на историческата наука, е така многозначна и дробима, че се създават предпоставки за възникването на цял поток от разнообразни специфизирани направления, между които съществен дял се пада на археологията.

Както се каза обаче, независимо от точно определения си обект археологическата наука е в състояние в много случаи да прекрачи своя сектор и да навлезе и в други страни на многоликата обществена действителност (икономика, военно дело, религиозни възгледи, етнически взаимоотношения, класова структура и пр.). Това е резултат от съществуващата тясна връзка между отделните обществени дадености, както и от обстоятелството, че веществените паметници съдържат възможността да бъдат източник не само за самите себе си, но и за явления, лежащи извън ограничената сфера на понятието материална култура. В такъв смисъл, изправен пред наблюдение и интерпретиране на веществения материал, археологът се превръща в зависимост от своята подготовка в повече или по-малко всестранен историк, способен да поеме функциите на историческата наука в по-голям тематично-проблемен диапазон, т. е. да изучава и реконструира не една, а множество страни от социалната реалност. Това се отнася по-специално до праисторическия период, когато няма писмени извори, и археологът, фигуративно казано, е пълен суверен в разглеждания от него материал, не само с оглед изясняването на материалната култура, но и на други компоненти от тогавашната обществена действителност.

Като се установява, че по начало археологическата наука е специализиран клон на историческата наука, който притежава при това възможността да надхвърля определения ѝ проблемно-тематичен сектор и в такъв смисъл да дублира до известна степен (а понякога изцяло) самата историческа наука, би трябвало да се обърне внимание и на друга важна нейна страна. Това е специфичната ѝ методика, свързана с разкриването, обработването, систематизирането и интерпретирането на веществените паметници, т. е. на основния изворов материал, с който борави археологът. В това именно се състои най-характерният, присъщ само на археологията белег, който ѝ придава качество на самостоятелна, обособена сама за себе си научна дисциплина и който не ни позволява въпреки изключителната близост да я „разтваряме“ изцяло в историческата наука било като неин клон, било като неин потенциален „дубльор“. В специфичната методика, прилагана при археологическите проучвания, намира израз, образно казано, индивидуалното лице на археологията, тук е нейният собствен профил, с който тя си е извоювала правото да се нареди сред най-важните, с голямо теоретическо и практическо значение обществени науки.

Трябва да се отбележи накрая, че тъй като и историкът, и археологът имат за предмет на изследване не природна, а обществена действителност с присъщата за нея сложност и противоречивост те не могат да останат безпристрастни регистратори на фактите, а влагат в повече или по-малка степен своето лично „аз“. Разглежданата материя се пречупва неминуемо през собствената им ценностна система, получава едно или друго осветление в зависимост от позициите на изследователя — позиции национални, класови, религиозни, професионални и пр. В това ни уверява многовековният опит и практика на историческите науки. И именно поради това е нужен верен ориентир, необходима е научно издържана методология и теория, за да се избегне грубият субективизъм и да се постигне при изследователските дирения най-пълно приближаване до историческата правда, най-точно пресъздаване на фактите и най-правилната им оценка. Това е ориентирът, който предлага историко-материалистическата теория и методология, разкриваща дълбоката същина на сложните процеси, през които минава развитието на човешките общества, разкриваща закономерностите на това развитие в неговия настъпателен ход, водещ до все по-пълно разгръщане на производителните сили, до усъвършенстване на обществено-политическите системи, до все по-големи завоевания в областта на материалната и духовната култура, до изграждането на похуманен свят на мир, социална правда и свобода. Под знака на това разбиране, залегнало в основата на маркс-ленинското учение за последователната смяна на обществено-икономическите формации, и историкът, и археологът могат да намерят единствено верния път, даващ възможност за максимално точно и обективно изложение на фактите и заедно с това за тяхната научна интерпретация и оценка.

Литература

По въпроси на историческата наука: К. Василев. Увод към философията на историята. С., 1961; А. В. Гулига. О предмете исторической науки. — ВИ, 1964, кн. 4; М. А. Барт. Структуральный анализ в историческом исследовании. — Вопросы философии, 1964, кн. 10; Н. Стефанов. Въпроси на методологията на историческата наука. С., 1965; В. Добриянов. Теория и история. С., 1965; Я. П. Гуревич. Общий закон и конкретная закономерность в истории. — ВИ, 1965, кн. 8; В. М. Лавровский. К вопросу о предмете и методи истории как наук. — ВИ, 1966, кн. 4; А. Н. Вербин, П. М. Егидес. О соотношении законов исторического материализма и исторической науки. — Вопросы философии, 1968, кн. 2; М. М. Громыко. О „непосредственных“ и „косвенных“ исторических источников. — Известия Сибирского отделения АН СССР, серия общественных наук, 1968, VI, 2; С. О. Шмидт. Современные проблемы источниковедения. — В: Источниковедение. Теоретические и методологические проблемы. М., 1969; Г. М. Иванов. К вопросу о понятии „факт“ в исторической науки. — ВИ, 1969, кн. 2; Е. Н. Сагг. What is History. London, 1969; А. В. Гулига. История как наука. — Във: Философские проблемы исторической науки. М., 1969; Н. Прибаджаков. Клио пред съда на буржоазната историография. С., 1970 (с обширен библиографски апарат); А. Патерински. История и социология (Теоретични и извороведски аспекти на интеграцията).— В: Помощни исторически дисциплини. I. С., 1970, с. 106 и сл.; Н. Стефанов, С. Качаунов, К. Симеонова. Структура и методология на историческото познание. С., 1971; К. Василев. Концепцията на Едуард Кар за историческите науки. — В: Методологически и историографски проблеми на историческата наука. I. С., 1973; Ж. Стоянов. К. Маркс и някои теоретически проблеми на историческата наука. — ИПр, 1978, кн. 2; Фактофиксиращите знания и структурата на историческите изследвания. — В: Помощни исторически

дисциплини. III. С., 1981, с. 34 и сл.; К. Георгиев. Историята и нейните извори. — В: Помощни исторически дисциплини. I. С., 1979, с. 23 и сл.; А. Тодорова. За типологията на изворите, за историографското изследване. — В: Помощни исторически дисциплини. I. С., 1979, с. 86 и сл.; К. Василев. Ленин и някои методологически проблеми на историческата наука. — Известия на Института по история на БКП, XXIII, 1980; К. Георгиев. Субективният фактор в историческото познание. — В: Помощни исторически дисциплини. II. С., 1980, с. 6 и сл.; Е. М. Жуков. Очерки методологии истории. М., 1980; К. Василев. История и идеология. — В: Помощни исторически дисциплини. III. С., 1981, с. 10 и сл.; К. Георгиев. Историята и нейните извори. С., 1981, с. 1—302; Д. Ангелов. В творческата лаборатория на изследователя. — В: Помощни исторически дисциплини. III. С., 1981, с. 292 и сл.; Основни моменти в развитието и облика на средновековната българска култура.— Социологически проблеми, 1981, 1, с. 3 и сл.; Ж. Стоянов. Философски проблеми на историческото познание. С., 1982, с. 1—169.

По въпроси на археологическата наука: А. С. Амальрик и А. Л. Монгайт. Что такое археология? М., 1957; Д. П. Димитров. Увод в археологията. С., 1958; Н. Я. Мерперт, Д. Б. Шелов. Археология и историческая наука. — ВИ, 1961, кн. 12; Ю. Н. Захарук. Ленинское теоретическое наследие и археологическая наука. — Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, робовладения и феодализма. М., 1970; Г. П. Григорьев. О предмете археологии. — В: Тезисы докладов сессии, посвященной итогам целевых археологических исследований 1972 г. в СССР. Ташкент, 1973; В. Ф. Генинг. Объект и предмет археологии (к вопросу о соотношении эмпирического уровня знания в современной археологии). — В: Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции. Киев, 1975; Специфический предмет и некоторые актуальные задачи современной археологии. — Вопросы археологии Урала, 131, 1975, с. 5 и сл.; В. И. Боряз. Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований. — В: Материалы симпозиума ЛОИА АН СССР. Л., 1975; Методологические предпосылки и принципы определения объекта археологической науки. — В: Материалистическая диалектика и частные науки. Л., 1976, с. 204 и сл.; А. Я. Шер. Методологические вопросы археологии. — Вопросы философии, 1976, кн. 10; Л. С. Клейн. Археологические источники. Л., 1978; А. Н. Рогачев.О предмете и методе первобытной археологии. — КСИА, 152, 1978, с. 17 и сл.; Б. А. Рыбаков. Историзм археологии.—КСИА, 152, 1978, с. 5 и сл.; Ю. Н. Захарук. Спорные вопросы объекта и предмета археологии. — КСИА, 152, 1978, с. 7 и сл.; В. М. Массон. Системный подход и исследования палеоэкономических структур. — КСИА, 152, 1978, с. 30 и сл.; В. М. Массон, В. С. Бочкарев. К характеристике теоретических разработок зарубежной археологии.—КСИА, 152, 1978,с.36 и сл.

Histoire et archéologie

D. ANGE LOV

(Résumé)

L'histoire et l'archéologie ont un seul et même but — de dévoiler le passé aux sociétés humaines dans son développement ininterrompu, avec cette différence que l'objet de l'activité de recherche de l'historien est la réalité sociale dans son contenu le plus large possible de composantes dynamiques et statiques tandis qu'à l'archéologue incombe la tâche d'étudier la culture matérielle. L'archéologie peut donc être caractérisée comme une des branches de la science historique, c'est-à-dire comme discipline historique différenciée. Indépendamment de son objet exactement déterminé, cependant, la science archéologique est en état dans bien des cas de franchir son secteur et de pénétrer également dans d'autres aspects de la réalité sociale multiforme — économie, œuvre militaire, conceptions religieuses, relations mutuelles ethniques, structure de classe, etc. Ceci résulte de la liaison étroite existant entre les différents faits sociaux ainsi que du fait que les monuments matériels avec lesquels surtout manie l'archéologue représentent des sources potentielles non seulement pour eux-mêmes mais aussi pour des phénomènes se trouvant en dehors de la sphère limitée de la notion culture matérielle. En ce sens la science archéologique dans bien des cas est un „double" équivalent de la science historique, et pour les temps préhistoriques, en l'absence de sources littéraires, elle assume entièrement ses fonctions. Toutefois l'archéologie ne doit pas se „dissoudre" entièrement dans l'histoire, car elle est une science ayant une méthodologie propre, dont la tâche première et particulièrement importante consiste dans la découverte, le traitement, la systématisation et l'interprétation des monuments matériels. C'est dans la méthodologie spécifique appliquée lors des recherches archéologiques que trouve son expression, pour ainsi dire, le visage individuel de l'archéologie, son propre profil est ici, grâce auquel elle a obtenu le droit de se ranger parmi les sciences sociales les plus importantes avec une grande application théorique et pratique.

Типология на каменните оръдия от ранния и средния палеолит

ИВ. ГАЦОВ, СТ. ИВАНОВА, Н. СИРАКОВ, СВ. СИРАКОВА

През 1972 г. бе публикувана първата от замислена поредица статии по проблемите на технологията, типологията и номенклатурата на български език на каменните артефакти от палеолита.[1] Една от целите на статията бе да се постави начало на дискусия. През последните няколко години възникнаха условия за по-ползотворна работа в тази насока. Тъй като типологическата терминология е важно условие за палеолитното проучване, приехме за целесъобразно да публикуваме резултатите от разискването на тези проблеми колективно, като считаме, че този метод на работа им придава по-убедителен характер.

В нашата практика и в теорията на праисторическата наука се борави засега с няколко типологически понятия, които имат твърде неопределено *(нож, стъргалка)* или универсално *(оръдие на труда)* значение, в други случаи са буквални заемки *(нуклеус)* при налични подходящи български термини *(ядро)* или са неиздържани преводи *(отцеп)*. Създадените преди повече от две десетилетия класически типологии на каменните оръдия разграничават повече от триста основни типа и значителен брой подтипове, варианти и др.[2] Наблюдаваното у нас изоставане е обезпокоително — нарушени са условията за динамично развитие на проучванията на основата на единна за българската наука терминология, съответстваща на терминологията по палеолита от другите страни. Налага се да се създаде пълна, изчерпателна и добре обоснована както от археологическа, така и от езикова гледна точка типологическа терминология на български език, която да послужи като основа за по-нататъшното развитие на практиката и теорията на този род праисторически изследвания.

Друго условие за развитието на проучванията е да се направят теоретически разработки на проблема за типологическата класификация на каменните оръдия. Добро начало в тази област може да бъде сбитият критичен преглед на досегашните постижения и насоки на изследванията в чужбина.

Предмет на типологическата класификация са каменните оръдия. Необходимо е да изясним съдържанието на основните понятия оръдие и артефакт. В палеолитната терминология артефакт означава всеки предмет, който носи следи от трудовата дейност на първобитния човек, т. е. артефакти са не само крайните резултати от производствения процес, но и отпадъците (големи и малки отломъци, пластини, люспи от ретуш), подготвителните форми за ядра, ядрата, каменните подставки за подготовка на ядрата и т. н.

Понятието оръдие е по-тясно. Най-общо казано оръдие е този резултат на производствения процес, който има предназначение на сечиво (при обработката на по-податливи суровини) или на оръжие.

Ясно е, че не всеки артефакт е оръдие. Ако даден артефакт е употребяван от първобитния човек в някаква дейност, това не е достатъчно основание, за да бъде определен като оръдие, а още по-малко като тип оръдие. Научният подход разграничава преднамерения производствен факт от случайната, непредвидена манипулация и употреба. Ф. Борд пише, че „трябва да се прави разлика между предвижданата употреба, която често влияе върху формата, и случайната употреба, която има по-свободна връзка с нея: един гвоздей може да се забие с главата на френски ключ, без последният да се превърне поради това в истински чук“[3].

Според съвременната изследователска практика критериите за определяне на артефакта като оръдие са:[4]

1. Вторичната обработка на полуфабриката или естествения скален къс.

2. Предварителното оформяне на полуфабриката чрез прилагане на специални техники на ядруване.

3. Следите от употреба,

като първите два имат основно значение —

наличието на един от тях е достатъчно основание артефактът да бъде определен като оръдие — докато третият критерий има значение само съчетан с един от двата основни, т. е. не е достатъчен за определяне на артефакта като оръдие. Поради това се счита, че следите от употребата върху полуфабрикат без вторична обработка (неретуширан отломък или пластина) са случайни и обикновено[5] не са основание за определянето му като оръдие.

Тези критерии са обективни — обхващат явленията и белезите, които дават възможност да се съгласуват целите на типологическата класификация с намеренията на първобитния човек. Артефактите, които отговарят на понятието за „реализирано намерение, предварително възникнало в човешкия мозък“,[6] са предмет на типологическата класификация.

Необходимостта от систематизация, характерна за всяко научно изследване, възниква заедно с първите праисторически открития. В този начален период е съвсем естествено заимстването на систематични схеми от натрупалите по-значителен опит и традиции в тази област науки, каквито са по това време (средата на XIX в.) преди всичко естествените науки (зоология, ботаника, палеонтология и пр.). Влиянието на тези тенденции е толкова силно, че се чувствува в работата на редица изследвачи[7] и много по-късно. Това увлечение среща, разбира се, основателна критика, изтъкваща неприложимостта на биологичните класификационни схеми поради липсата на филогенетични връзки между оръдията.[8] Производството на оръдия се отнася към ерголо-гичните факти, които нямат характер на природни явления,[9] нямат особеностите, характерни за еволюционните процеси, изследвани от биологията.

Типологическата класификация на праисторическите каменни оръдия трябва следователно да се базира на критерии, които отразяват особености, специфични за процесите на културно-историческото развитие. Ако проследим историята на типологическите проучвания, които в първата половина на нашия век имат все още случаен и несистемен характер, ще установим твърде голямо разнообразие или по-точно — еклектизъм на критериите: морфологически, технологически, хронологически, културни, функционални, критерии на потенциалната пригодност и др. В различни случаи или в кръга на влияние на отделни археологически школи са прилагани различни критерии. При това те рядко се използуват поотделно. Възниква въпросът кои критерии имат най-съществено значение за правилното от археологическа гледна точка определяне на обективно съществуващите типове оръдия? Като се вземе пред вид, че оръдията са краен продукт на целенасочен технологически процес, без съмнение първостепенно значение при определянето на типовете ще имат следите от този процес в съчетание с формата на изделието. Значението на тези критерии изпъква особено, като се вземе пред вид, че историческият материализъм изтъква производствения процес като най-съществена страна на човешката дейност.[10] Така че ние определено поддържаме тенденцията, даваща приоритет на технологическите и морфологическите критерии.[11] Прилагането на тези критерии създава възможност за по-голяма обективност на типологическата класификация. Морфологическите, морфометричните и технологическите белези са елементи на безспорни, сравнително лесно установими обективни факти, докато прилагането на критерии, основани на други белези, е свързано с интерпретиране на тези факти, което води до повече или по-малко субективни резултати.

Погрешно би било, ако подобен подход към типологията се разбира като вещеведение, тъй като това означава, казано най-общо, превръщане на типологическата класификация в самоцел. Стремежът към обективност е стремеж към прецизност, задължителна за основен етап, какъвто е типологическата класификация — част от фактологическата база, на която се градят обясняването на паметниците и по-широките теоретични разработки.

Както в класическите типологически списъци, така и в предлаганите в последните години класификационни разработки основна таксономична единица е *типът*. По-широката единица е *групата от типове*, а по-тясната — *подтипът*.

Въпреки че Ф. Борд не дава точно определение на тип, схващанията му са достатъчно ясно и изчерпателно представени. Изхождайки от тях и развивайки ги, С. Ковалски и Я. К. Козловски определят типа така: „реално съществуваща сборна (таксономична — бел. а. Ив. Гацов и др.) единица, за която са характерни повтарящи се отношения между оръдията, причислявани към

нея. Тези отношения са различни от отношенията между отделните типове."[12]

Ф. Борд и Д. де Соневий-Борд бяха критикувани от някои представители на новите насоки в археологията от англосаксонската школа[13] главно за разнородността на критериите, прилагани в класическата типологическа класификация. Без да подценяваме тази критика, ще обърнем внимание на основния контрааргумент на Д. де Соневий-Борд,[14] че статистическите съотношения между типологическите единици от класическите типологически списъци се повтарят последователно в повечето известни ансамбли на огромна територия. Без съмнение, това е доказателство за обективното съществуване на типовете, което не може да се пренебрегва. Ние считаме, че проблемите на теорията на типологическата класификация, които са предмет на споменатата полемика, следва да бъдат представени по-ясно.[15]

Както вече се подчерта, типологическите списъци на Ф. Борд и Д. де Соневий-Борд могат да се оценят като значителен успех в изготвянето на обективна класификация на каменните оръдия. Методите, пътят, по който са постигнати тези резултати, най-точно са илюстрирани от самия Борд: „. . .опитът и практиката, които трябва да имат винаги последната дума срещу всяка теория, доказват без всякакво съмнение, че типовете съществуват."[16] До голяма степен поддържаме емпиричния подход, тъй като многократно сме се убеждавали непосредствено в значението му. Същевременно обаче, не можем да се съгласим с абсолютизирането му, което е прилагане на здравите занаятчийски принципи, довели до многобройни позитивни решения, но обикновено по интуитивен път. Нарасналите изисквания за максимално рационализиране и точна регламентация на изследователския процес развиха търсенията през последните години в посока на аналитичния подход към типологията. Бяха формулирани по-точни и математически издържани определения на типа, каквото е това на Д. Л. Кларк: „хомогенна популация от артефакти, в която се разпределя постоянно повтаряща се серия от атрибути в дадена политетична система."[17]

Интересно е да се отбележи, че Ж. де Анзлен де Брокур, автор на разработки в областта на приложението на цифровите методи,[18] въпреки убеждението си, че тази тенденция ще нараства и ще има все по голямо значение в типологическата класификация,[19] в своя „Наръчник по типология на каменните индустрии"[20] съзнателно се ограничава в рамките на класическата типология.

Днес, след двадесет години — период, през който стремежът към обективизация на типологическата класификация чрез приложение на математически методи даде редица окуражаващи резултати — все още класическите типологически списъци играят важна роля в проучванията. Затова, а и пред вид на състоянието на проучванията у нас, по-обосновано ни се струва решението да започнем работата в тази област с представянето и обяснението на тези списъци като солидна основа за по-нататъшното развитие на типологията в нашата праисторическа наука.

Тук представяме типологическия списък на Ф. Борд на оръдията от ранния и средния палеолит.[21] Той включва 63 основни типа, всеки от които е дефиниран и илюстриран — при възможност сме използували образци от български находища. В следващи публикации ще представим по същия начин типологията на каменните оръдия от по-късните праисторически епохи.

Формулирането на названията на типовете на български език срещна сериозни трудности. Оригиналните названия на френски език са в повечето случаи традиционни, възникнали още през XIX в. и получили популярност във всички страни, където се провеждат праисторически проучвания. Те са превеждани най-често буквално и така ги срещаме в повечето европейски езици. Ние не считаме обаче такъв подход за правилен. Традиционните френски названия възникват в период, когато се изхожда от въображаеми и необосновани функционални интерпретации на оръдията. Така че тези названия не са равностойни на съвременните определения. В случаите, когато е възможно, се стремим да формулираме на български език подходящи названия, избягвайки буквалния превод. Но се стараем да не превръщаме в самоцел тази тенденция.[22] Ръководно правило, което трябва да се спазва при ползуването на типологическите списъци, е: основно значение имат дефиницията и описанието на типовете, а не названията, т. е. не трябва да се счита, че „стъргалото" или „резецът" са оръдия, служили обезателно за стъргане или рязане. Използуваме тра-

диционните названия като термини (кодове) за означаване на типа оръдие, чието предназначение по предварителен замисъл може да е съвсем друго. Съществени за обособяването им като отделни типове са специфичните белези — технически (техника на изработка) и морфометрични (форма и размери), които се съдържат в описанието на типа.

След названието на типа на български език в скоби стоят оригиналният френски термин и съответните названия на английски, немски и руски език.[23] Този речников елемент придава на класификацията и характер на езиков наръчник по типология, необходим в работата при наличната богата чужда литература.

1. *Левалуазки отломък* (éclat Levallois typique; Levallois flake, typical; Levallois-Abschläg; отщеп леваллуа типичный). Отломък, отделен от левалуазко ядро. Върху по-изпъкналата му горна страна има негативи, насочени към центъра. Обикновено посоката на удара съвпада с по-голямата дължина на отломъка. Най-често основата е обработена или фасетирана (обр. 1 *а*).

2. *Нетипичен левалуазки отломък* (éclat Levallois atypique; Levallois flake, atypical; Atypischer Levallois-Abschläg; отщеп леваллуа атипичный). Отломък, отделен от протолевалуазко или недобре оформено левалуазко ядро. Обикновено по-дебел, с посилно изразени междунегативни ръбове и по-произволна форма (обр. 1 *б*).

3. *Левалуазки връх*[24] (pointe Levalloisienne, Levallois point, Levallois-Spitze, остроконечник леваллуазский). Отломък, отделен от левалуазко ядро за върхове. Най-често с форма на удължен равнобедрен триъгълник, чиято основа съвпада с основата на отломъка. Междунегативният ръб съвпада с оста на оръдието (обр. 1 *в*).

4. *Ретуширан левалуазки връх* (pointe Levalloisienne retouchée; Levallois point, retouched; Retuschierte Levallois-Spitze; остроконечник леваллуазский ретушированный). Ретушът е дребен, плосък и покрива най-вече страничните ръбове във върховата част на оръдието, без да променя съществено първоначалната форма на отломъка (обр. 1 *г*).

5. *Псевдолевалуазки връх* (pointe pseudo-Levalloisienne, Pseudo-Levalloisian point, Pseudolevallois-Spitze, остроконечник псевдолеваллуазский). Оръдие с триъгълна форма (от отломък), оста на което не съвпада с посоката на удара. За разлика от левалуазките върхове основата е неравна, точката на удара е разположена несиметрично (обр. 1 *д*).

6. *Мустиерски връх* (pointe moustérienne, Mousterian point, Handspitze, остроконечник мустьерской). Оръдие с форма на триъгълник, чиито бедра и връх са оформени с ретуш, променящ съществено първоначалната форма на отломъка (обр. 1 *е*).

7. *Удължен мустиерски връх* (pointe moustérienne allongée; Mousterian point, elongated; Gestreckte Handspitze; остроконечник мустьерской удлиненний). Мустиерски връх, изработен от удължен отломък или пластина. Дължината на оръдието е поне два пъти по-голяма от ширината (обр. 1 *ж*).

8. *Двоен мустиерски връх* (limace, Doppelspitze, скребло конвергентное двойное). Оръдие с два срещулежащи върха, оформени с ретуш, който обхваща частично, а в някои случаи изцяло страничните ръбове. В случаите, когато страничните ръбове са изцяло ретуширани, някои автори го отнасят към групата на двойните стъргала[25] (обр. 1 *з*).

9. *Право надлъжно стъргало* (racloir simple droit; Side-scraper, lateral straight; Geradschaber; скребло простое прямое). Оръдие, изработено от отломък или пластина, чийто страничен ръб е изправен с различен вид ретуш и е повече или по-малко успореден на оста на полуфабриката (обр. 1 *и*).

10. *Изпъкнало надлъжно стъргало* (racloir simple convexe, Sidescraper, lateral convex, Bogenschaber, скребло простое выпуклое). Оръдие с лъкообразно извит, ретуширан надлъжен ръб (обр. 2 *а*).

11. *Вдлъбнато надлъжно стъргало* (racloir simple concave; Side-scraper, lateral concave; Hohlschaber; скребло простое вог-

●*Обр. 1. Типове оръдия (1—9) от ранния и средния палеолит: а) левалуазки отломък от Самуилица II; б) нетипичен левалуазки отломък (по Ф. Борд); в) левалуазки връх от Самуилица II; г) ретуширан левалуазки връх от Самуилица II; д) псевдолевалуазки връх от Самуилица II; е) мустиерски връх от Самуилица II; ж) удължен мустиерски връх от Самуилица II; з) двоен мустиерски връх (по Ф. Борд); и) право надлъжно стъргало от Самуилица II. Fig. 1. Types d'outils (1—9) du Paléolithique ancien et moyen: а) éclat Levallois typique de Samuilica II; б) éclat Levallois atypique (d'après F. Bordes); в) pointe Levalloisienne de Samuilica II; г) pointe Levalloisienne retouchée de Samuilica II; д) pointe pseudo-Levalloisienne de Samuilica II; е) pointe moustérienne de Samuilica II; ж) pointe moustérienne allongée de Samuilica II; з) limace (d'après F. Bordes); и) racloir simple droit de Samuilica II*

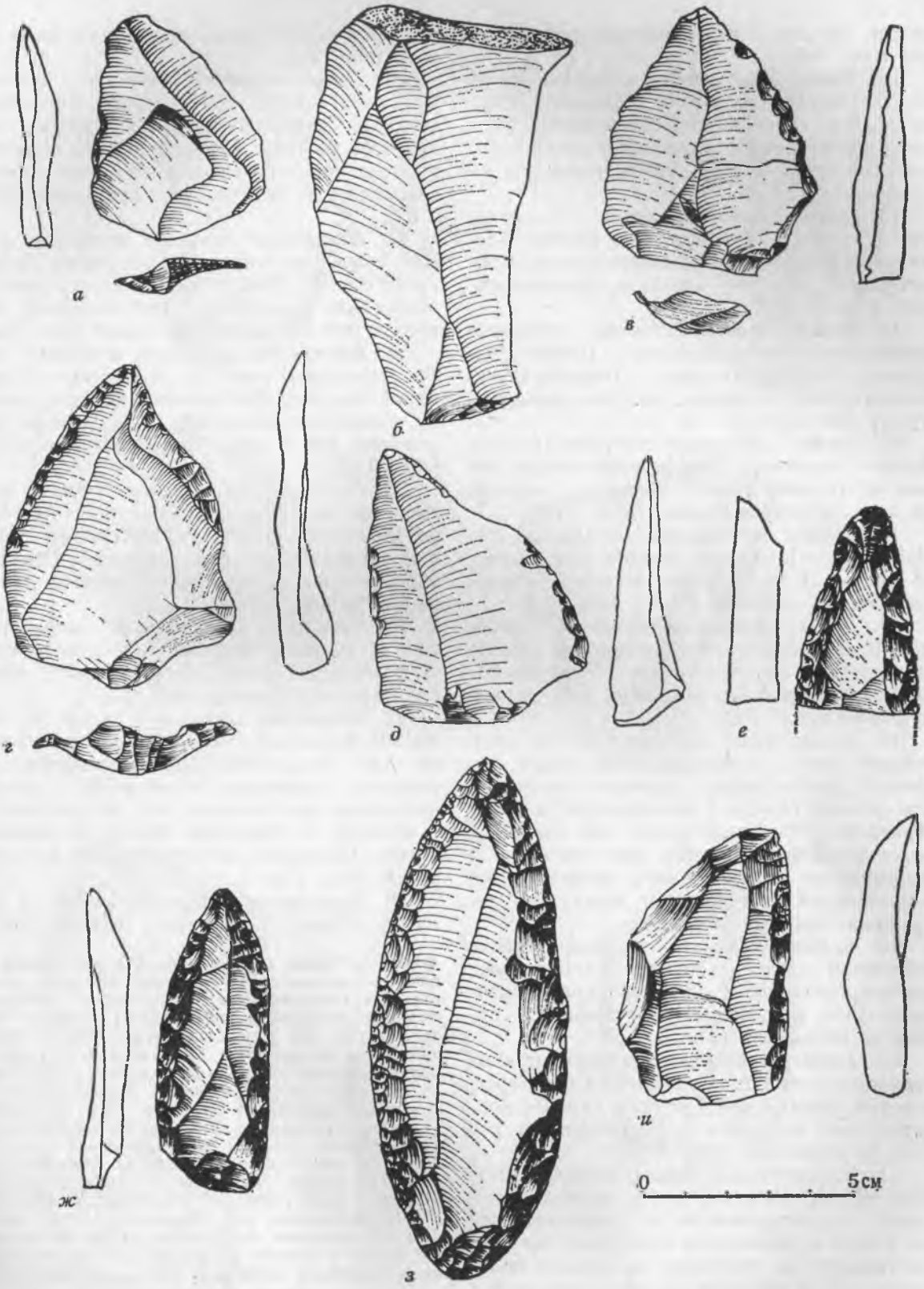

1

нутое). Оръдие с извит навътре ретуширан ръб (обр. 2 *б*).

12. *Двойно право стъргало* (racloir double droit; Double side-scraper, straight; Doppelschaber; скребло двойное прямое). Оръдие с два надлъжни прави ретуширани ръба, които са успоредни или почти успоредни на оста му (обр. 2 *в*).

13. *Двойно право-изпъкнало стъргало* (racloir double droit-convexe; Double side-scraper, straight-concave; Doppelschaber, konkav-gerade; скребло двойное прямовыпуклое) (обр. 2 *г*).

14. *Двойно право-вдлъбнато стъргало* (racloir double droit-concave; Double side-scraper, straight-concave; Doppelschaber, konkav-gerade; скребло двойное прямовогнутое) (обр. 2 *д*).

15. *Двойно изпъкнало стъргало* (racloir double biconvexe; Double side scraper bi-convex; Doppelschaber, bikonvex; скребло двойное двояковыпуклое) (обр. 2 *е*).

16. *Двойно вдлъбнато стъргало* (racloir double biconcave; Double side-scraper, bi-concave; Doppelschaber, bikonkav; скребло двойное двояковогнутое) (обр. 2 *з*).

17. *Двойно изпъкнало-вдлъбнато стъргало* (racloir double convexe-concave; Double side-scraper, convex-concave; Doppelschaber, konvex-konkav; скребло двойное выпукло-вогнутое) (обр. 2 *ж*).

18. *Ъглово право стъргало* (racloir convergent droit; Convergent side-scraper, straight, Spitzschaber; скребло конвергентное прямое). Оръдие с два прави ретуширани странични ръба, сключващи ъгъл помежду си, с по-слаба тенденция към изостряне и оформяне на върховата част, отколкото при класическите мустиерски и левалуазки ретуширани върхове (обр. 3 *а*).

19. *Ъглово изпъкнало стъргало* (racloir convergent convexe; Convergent side-scraper, convex; Spitzschaber, konvex; скребло конвергентное выпуклое). Ретушираните ръбове са изпъкнали (обр. 3 *б*).

20. *Ъглово вдлъбнато стъргало* (racloir convergent concave; Convergent side-scraper, concave; Spitzschaber, konkav; скребло конвергентное вогнутое). Ретушираните ръбове са вдлъбнати (обр. 3 *в*).

21. *Асиметрично ъглово стъргало* (racloir déjeté, Winkelschaber, скребло угловатое). Асиметричността се изразява преди всичко в значително отклонение на оста на оръдието по отношение на оста на полуфабриката, в резултат на което проекцията на върха излиза извън очертанията на основата (обр. 3 *г*).

22. *Право напречно стъргало* (racloir transversal droit; Side-scraper, transversal straight; Breitschaber, gerade; скребло поперечное прямое). Стъргало, чийто прав ретуширан ръб е повече или по-малко перпендикулярен на оста на полуфабриката (обр. 3 *д*).

23. *Изпъкнало напречно стъргало* (racloir transversal convexe; Side-scraper, transversal convex; Breitschaber, konvex; скребло поперечное выпуклое). Ретушираният напречен ръб е лъкообразно извит (обр. 3 *е*).

24. *Вдлъбнато напречно стъргало* (racloir transversal concave; Side-scraper, transversal concave; Breitschaber, konkav; скребло поперечное вогнутое). Напречният ретуширан ръб е извит дъгообразно навътре (обр. 3 *ж*).

25. *Стъргало на долната страна* (racloir sur face plane; Side-scraper retouched on the inverse part; Ventralflächiger Schaber; скребло с ретушью с брюшка). Оформящият ретуш е нанесен върху долната страна на полуфабриката (обр. 3 *з*).

26. *Стъргало със стръмен ретуш* (racloir à retouche abrupte; Side-scraper with steep retouch; Schaber, kurz retuschiert; скребло с крутой ретушью) (обр. 3 *и*).

27. *Изтънено стъргало* (racloir à dos aminci, Side-scraper with thinned back, Schaber mit verdünntem Rücken; скребло со спинкой, утонченной подправкой). Срещуположният на основния ръб на стъргалото е изтънен с обикновен ретуш от долната страна. Понякога с двустранен или друг вид ретуш (обр. 3 *к*).

28. *Двустранно стъргало* (racloir à retouche biface; Side-scraper, bifacial; Beid-

●*Обр. 2. Типове оръдия (10—17) от ранния и средния палеолит: а) изпъкнало надлъжно стъргало от Самуилица II; б) вдлъбнато надлъжно стъргало от Деветашката пещера; в) двойно право стъргало от Самуилица II; г) двойно право-изпъкнало стъргало от Самуилица II; д) двойно право-вдлъбнато стъргало от Самуилица II; е) двойно изпъкнало стъргало (по Ф. Борд); ж) двойно изпъкнало-вдлъбнато стъргало (по Ф. Борд); з) двойно вдлъбнато стъргало (по Ф. Борд). Fig. 2. Types d'outils (10—17) du Paléolithique ancien et moyen: a) racloir simple convexe de Samuilica II; б) racloir simple concave de la Grotte Devetaška; в) racloir double droit de Samuilica II; г) racloir double droit-convexe de Samuilica II; д) racloir double droit-concave de Samuilica II; e) racloir double biconvexe (d'après F. Bordes); ж) racloir double biconvexe-concave (d'après F. Bordes); з) racloir double biconcave (d'après F. Bordes)*

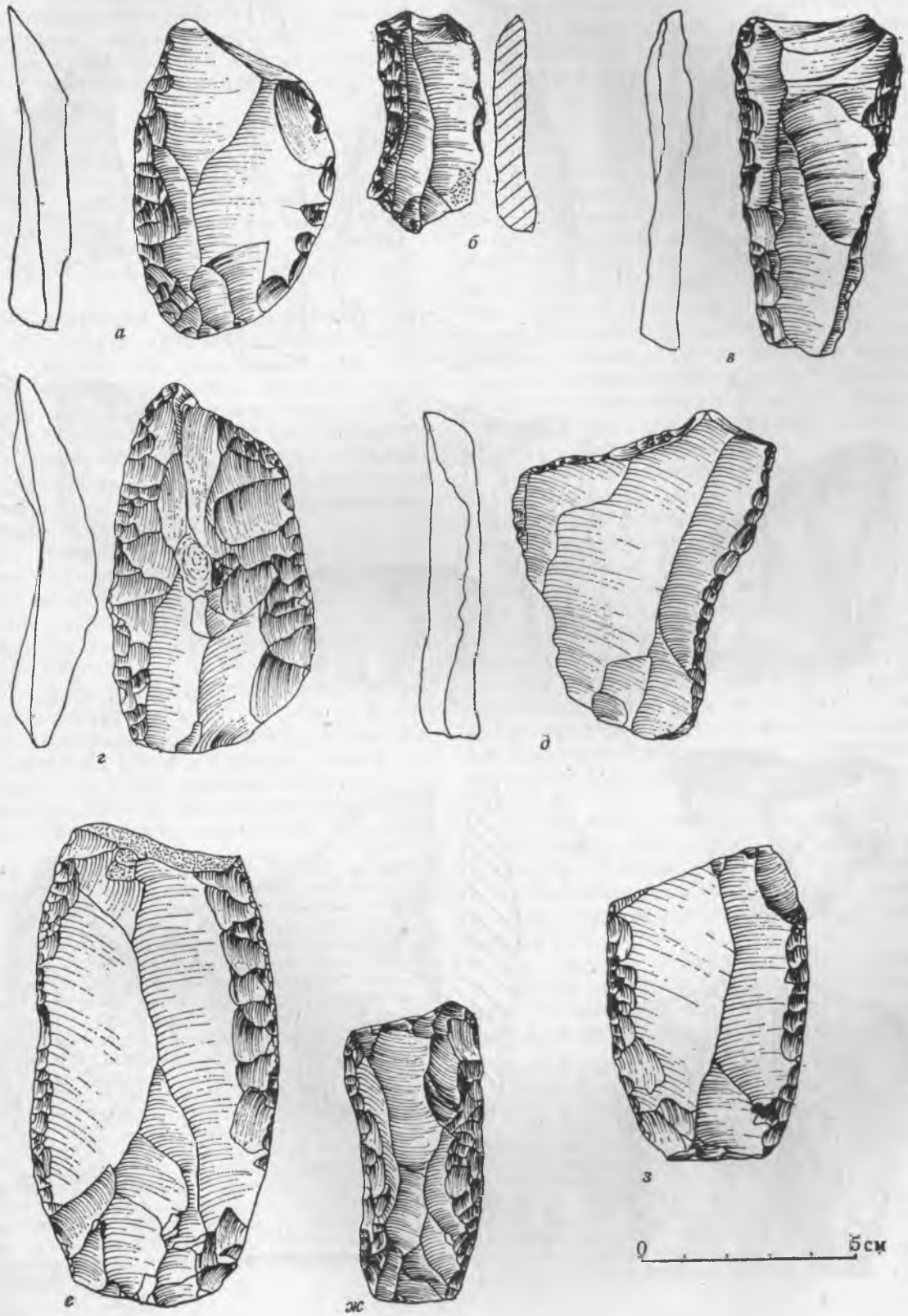

2

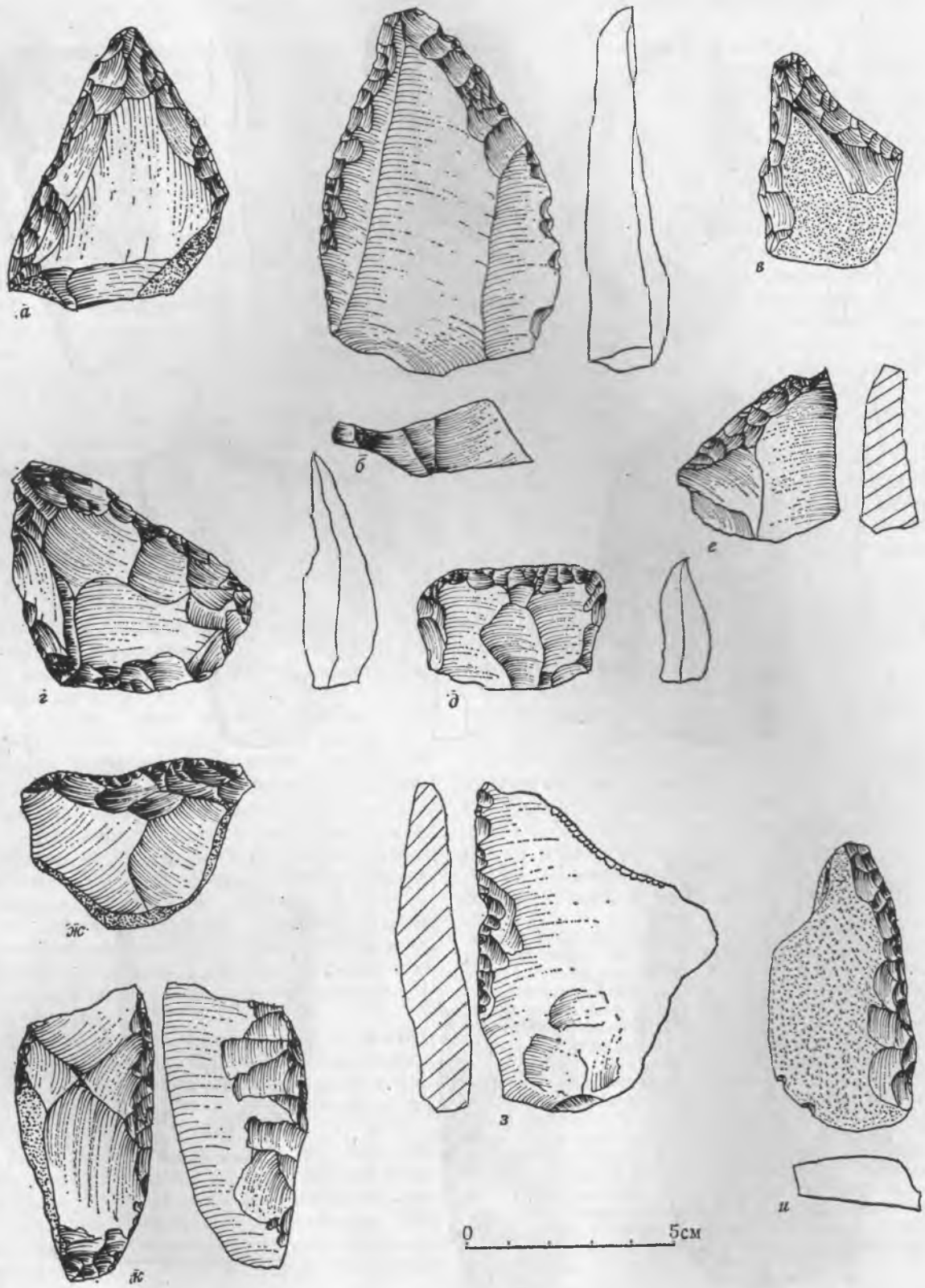

3

lächig retouschierter Schaber; скребло с двусторонней ретушью). Стъргало, оформено с двустранен ретуш. Разграничават се два подтипа: а) с обикновен плосък двустранен ретуш; б) с двустранен ретуш тип Кина (обр. 4 *а*).

29. *Разностранно стъргало* (racloir á retouche alterne, Side-scraper with alternating retouch, Wechselseitig retouschierter Schaber, скребло с противолежащей ретушью). Двойно стъргало, на което единият ръб е ретуширан от долната, а другият — от горната страна на полуфабриката (обр. 4 *б*).

30. *Стъргалка* (grattoir typique; Endscraper, typical; Kratzer; скребок типичный). Оръдие със сравнително късо, най-често лъкообразно извит, по-рядко изправен ретуширан ръб (наричан чело), който е перпендикулярен на оста на полуфабриката. Така оформеното чело се намира обикновено в крайната, по-тясна и срещуположна на основата част на удължения отломък или пластина (обр. 4 *в*).

31. *Нетипична стъргалка* (grattoir atypique; Side-scraper, arypical; Kratzer, atypisch; скребок атипичный). Към този тип се отнасят екземплярите с по-неправилен, например прекъснат или частичен ретуш на челото (обр. 4 *г*).

32. *Резец* (burin typique; burin, typical; Stichel; резьец типичный)[26] (обр. 4 *д*).

33. *Нетипичен резец* (burin atypique; Burin, atypical; Stichel, atypisch; резьец атипичвый). Със слабо изразени, изместени или прекалено широки негативи на клинчетата, както и без следи от подготовка на площадката или от ретуш на отломъчната повърхност, от която е отделено клинчето (обр. 4 *е*).

34. *Пробой* (perçoir typique, Typical borer, Bohrer, проколок типичный). Оръдие с изразително отделена от общото очертание на полуфабриката част, добре изострена и често клюновидно оформена (обр. 5 *а*).

35. *Нетипичен пробой* (perçoir atypique; Atypical borer; Bohrer, atypisch; проколок атипичный). С неизразителна или недобре оформена работна част (обр. 5 *б*).

36. *Странично затъпен отломък* (пластина) (couteau á dos typique; Knife with back, typical; Rückenmesser; нож со спинкой типичный). Отломък или пластина, най-често с удължена форма. Единият от страничните ръбове, получен още при отделянето на полуфабриката, е остър.[27] Срещулежащият му страничен ръб е затъпен с помощта на стръмен или полустръмен ретуш по цялата дължина (обр. 5 *в*).

37. *Частично затъпен отломък (пластина)* (couteau á dos atypique; Knife with atypical back; Rückenmesser, atypisch; нож со спинкой атипичный) (обр. 5 *г*).

38. *Отломък (пластина) с естествено затъпяване* (couteau á dos naturel, Knfie with a natural back, Rückenmesser mit natürlichem Rücken, нож со спинкой естественной). Както в предшествуващите два типа (№ 37 и 38), но с тази разлика, че срещулежащият на острия ръб е покрит с кора или е със следи от естествената повърхност на изходната суровина, т. е. затъпяването не е резултат от допълнителна обработка (обр. 5 *д*).

39. *Аморфно стъргало* (раклет) (raclette moustérienne, Steilschaber, скребочек мустьерской). Отломък, по-тънък и по-дребен отколкото класическото стъргало, с дребен, на места стръмен ретуш на околните ръбове (обр. 5 *е*).

40. *Пресечен отломък* (éclat tronqué, Abschlage mit Endretuschen, отцеп усеченный). Отломък или пластина, чиято върхова част е пресечена със стръмен или полустръ-

●*Обр. 3. Типове оръдия (18—27) от ранния и средния палеолит: а) ъглово право стъргало (по Ф. Борд); б) ъглово изпъкнало стъргало от Самуилица II; в) ъглово вдлъбнато стъргало (по Ф. Борд); г) асиметрично ъглово стъргало от Самуилица II; д) право напречно стъргало от Самуилица II; е) изпъкнало напречно стъргало от с. Белослав, Варненски окръг; ж) вдлъбнато напречно стъргало (по Ф. Борд); з) стъргало на долната страна от Деветашката пещера; и) стъргало със стръмен ретуш (по Ф. Борд); к) изтънено стъргало (по Ф. Борд). Fig. 3. Types d'outils (18—27) du Paléolithique ancien et moyen: а) racloir convergent droit (d'après F. Bordes); б) racloir convergent convexe de Samuilica II; в) racloir convergent concave (d'après F. Bordes); г) racloir déjeté de Samuilica II; д) racloir transversal droit de Samuilica II; е) racloir transversal convexe du village Beloslav, département de Varna; ж) racloir transversal concave (d'après F. Bordes); з) racloir sur face plane de la Grotte Devetaška; и) racloir á retouche abrupte (d'après F. Bordes); к) racloir á dos aminci (d'après F. Bordes).*

●*Обр. 4. Типове оръдия (28—33) от ранния и средния палеолит: а) двустранно стъргало от Самуилица II; б) разностранно стъргало (по Ф. Борд); в) стъргалка от Самуилица II; г) нетипична стъргалка от Самуилица II; д) резец от Самуилица II; е) нетипичен резец от Самуилица II. Fig. 4. Types d'outils (28—33) du Paléolithique ancien et moyen: а) racloir á retouche biface de Samuilica II; б) racloir á retouche alterne (d'après F. Bordes); в) grattoir typique de Samuilica II; г) grattoir atypique de Samuilica II; д) burin typique de Samuilica II; е) burin atypique de Samuilica II*

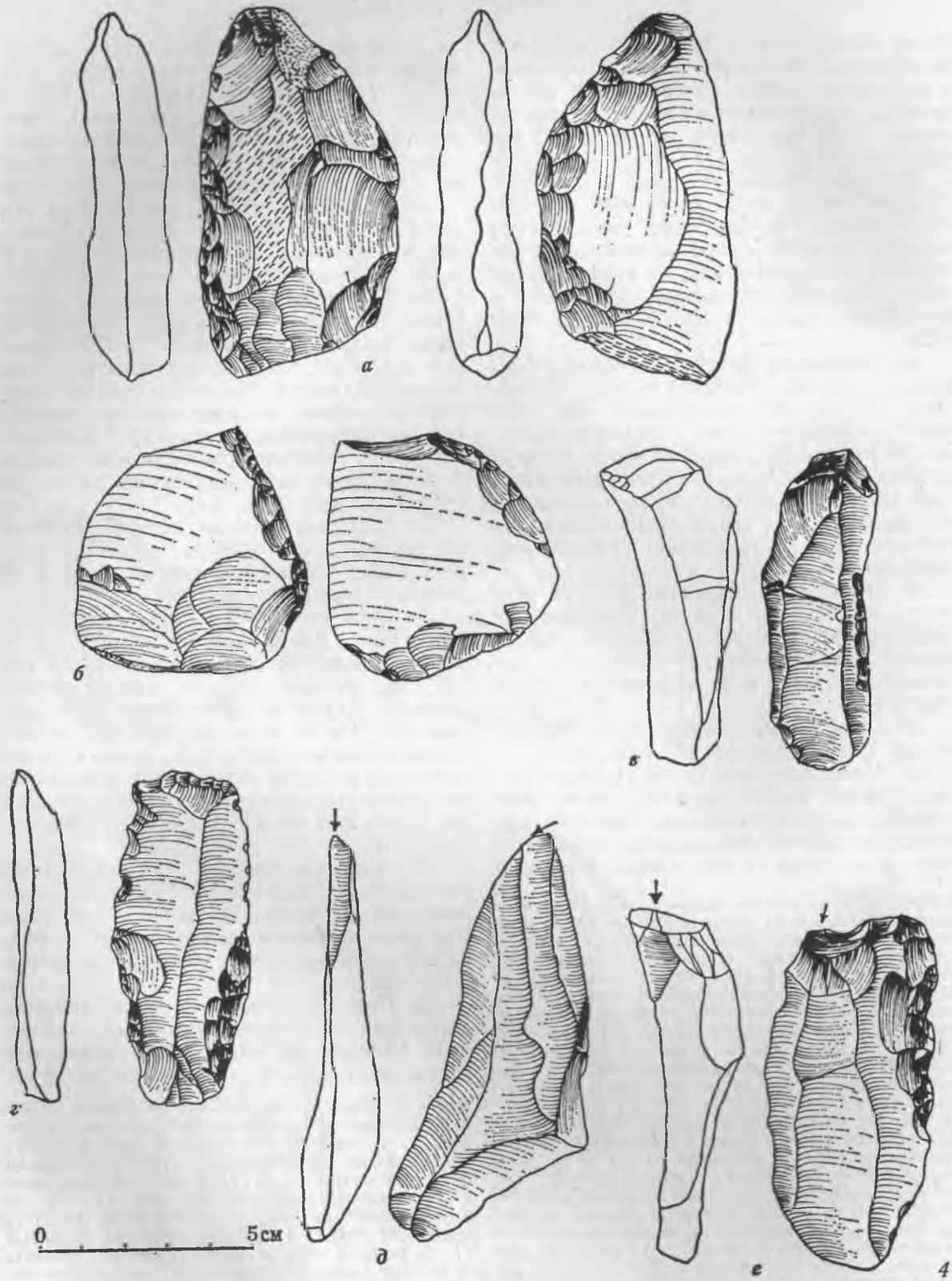

4

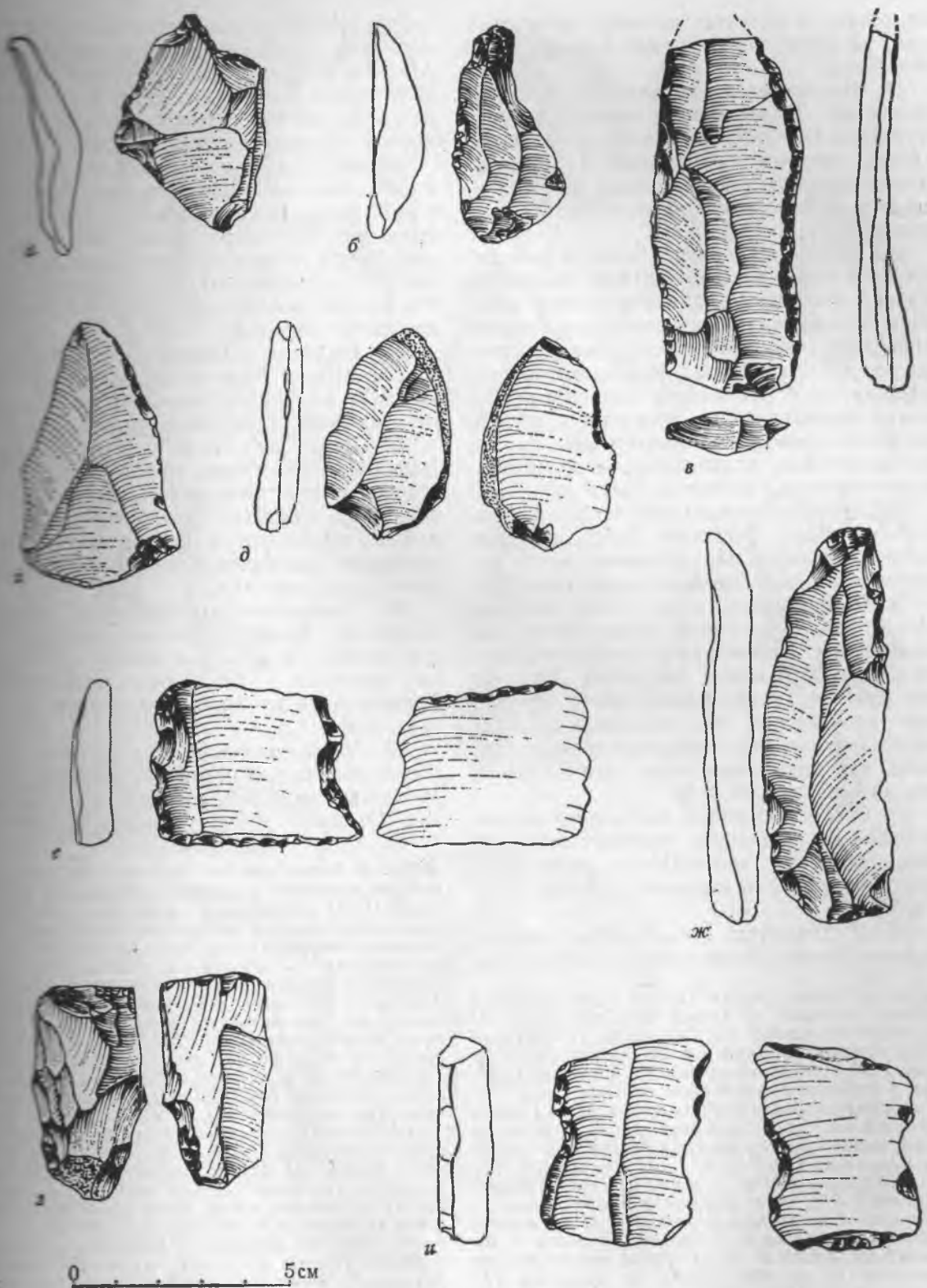
а
б
в
г
д
е
ж
з
и
0
5 см

мен ретуш, в резултат на който се оформя прав, вдлъбнат или по-рядко изпъкнал ръб (обр. 5 *ж*).

41. *Мустиерски триъгълник* (tranchet moustérien, Trapezmesser, транше /топорик/ мустьерской). Отломък с триъгълна форма с остър напречен, срещулежащ на основата на полуфабриката неретуширан ръб. Страничните ръбове са оформени обикновено със стръмен ретуш (обр. 5 *з*).

42. *Вдлъбнато оръдие* (outil á encoche, Notched piece, gekerbtes Stück, выемчатое орудие). Отломък с едно или повече дъговидни врязвания, образуващи вдлъбнатини в околните ръбове, получени чрез различен вид ретуш. Съществуват две основни разновидности: а) с обикновени вдлъбнатини — когато врязванията са оформени с дребен, най-често стръмен или полустръмен ретуш; б) с клактонски вдлъбнатини — врязванията са оформени с единични удари (обр. 5 *и*).

43. *Зъбчато оръдие* (outil denticulé, Denticuleted piece, Gezähntes Stück, зубчатое орудие). Отломък или пластина, чиито ръбове са оформени с назъбващ ретуш (обр. 6 *а*).

44. *Разностранен резец* (bec burinant alterne; bec; Alternierend retuschierter Zackenabschnitt; резцевидное острие, отделанное противолежащей ретушью). Отломък или пластина с две разностранно ретуширани вдлъбнатини във върховата част на полуфабриката, които оформят по-силно или слабо изразено заостряне, наподобяващо това на резците (обр. 6 *б*).

45. *Отломък с ретуш на долната страна* (retouche sur face plane; Ventrally retouched piece; Abschlag, ventralflüchig retuschiert; скол с ретушью со стороной брюшка) (обр. 6 *в*).

46, 47. *Отломък със стръмен ретуш, отломък с едър разностранен ретуш*[28] (retouche abrupte épaisse, retouche alterné épaisse, Flake with steep and alternate retouches, Abschlag steil und hoch retuschiert, Abschlag alternierend und hoch retuschiert, скол с ретушью крутой и тупой, скол с ретушью крутой противолежащей (обр. 6 *г*).

48, 49. *Отломък със стръмен дребен ретуш, отломък с разностранен дребен ретуш*[29] (retouche abrupte mince, retouche alterne mince, Utilized flake, Abschlag steil und niedrig retuschiert, Abschlag alternierend und niedrig retuschiert, скол с ретушью крутой мелкой, скол с ретушью мелкой противолежащей) (обр. 6 *д*).

50. *Отломък с двустранен ретуш* (retouche biface, Piece with bifacial retouch, Abschlag beidflächig retuschiert, скол с двусторонней прерывистой ретушью) (обр. 6 ж).

51. *Връх тип Таяк*[30] *(таякски връх)* (pointe de Tayac, Tayac-point, Tayac-Spitzen, остроконечник тейякский). Обикновено дебел, груб отломък с назъбени странични ръбове, пресичащи се под остър ъгъл и образуващи симетричен спрямо оста на оръдието връх (обр. 6 *е*).

52. *Триъгълник с вдлъбнатина* (triangle á encoche, Gekerbtes Dreieck, треугольник с выемкой). Триъгълен фрагмент от отломък или пластина с ретуширани вдлъбнатини. Разновидност на вдлъбнато оръдие (№ 42) (обр. 6 *з*).

53. *Псевдомикрорезец* (pseudo-microburin, Pseudomicroburin, Pseudomikrostichel, псевдомикрорезьец). Много рядко срещано оръдие. Оформено чрез пресичане на ретуши-

●*Обр. 5. Типове оръдия (34—42) от ранния и средния палеолит: а) пробой от Самуилица II; б) нетипичен пробой от Самуилица II; в) странично затъпен отломък от Самуилица II; г) частично затъпен отломък (по Ф. Борд); д) отломък с естествено затъпяване от Самуилица II; е) аморфно стъргало от Самуилица II; ж) пресечен отломък от Самуилица II; з) мустиерски триъгълник (по Ф. Борд); и) вдлъбнато оръдие от Самуилица II. Fig. 5. Types d'outils (34—42) du Paléolithique ancien et moyen: а) perçoir typique de Samuilica II; б) perçoir atypique de Samuilica II; в) couteau à dos typique de Samuilica II; г) couteau à dos atypique (d'après F. Bordes); д) couteau à dos naturel de Samuilica II; е) raclette moustérienne de Samuilica II; ж) éclat tronqué de Samuilica II; з) tranchet moustérien (d'après F. Bordes); и) outil à encoche de Samuilica II*

●*Обр. 6. Типове оръдия (43—56) от ранния и средния палеолит: а) зъбчато оръдие от Самуилица II; б) разностранен резец (по Ф. Борд); в) отломък с ретуш на долната страна от Деветашката пещера; г) отломък със стръмен ретуш от Самуилица II; д) отломък с разностранен дребен ретуш от Деветашката пещера; е) връх тип Таяк (по Ф. Борд); ж) отломък с двустранен ретуш от Муселиевското находище; з) триъгълник с вдлъбнатина (по Ф. Борд); и) псевдомикрорезец (по Ф. Борд); к) отломък с вдлъбнатина във върховата част от Самуилица II; л) палеолитна брадвичка (по Ф. Борд); м) масивна стъргалка (по Ф. Борд). Fig. 6. Types d'outils (43—56) du Paléolithique ancien et moyen: а) outil denticulé de Samuilica II; б) bec burinant alterne (d'après F. Bordes); в) retouche sur face plane de la Grotte Devetaška; г) retouche abrupte épaisse de Samuilica II; д) retouche alterne mince de la Grotte Devetaška; е) pointe de Tayac (d'après F. Bordes); ж) retouche biface du gisement de Muselievo; з) triangle à encoche (d'après F. Bordes); и) pseudo-microburin (d'après F. Bordes); к) encoche en bout de Samuilica II; л) hachoir (d'après F. Bordes); м) rabot (d'après F. Bordes)*

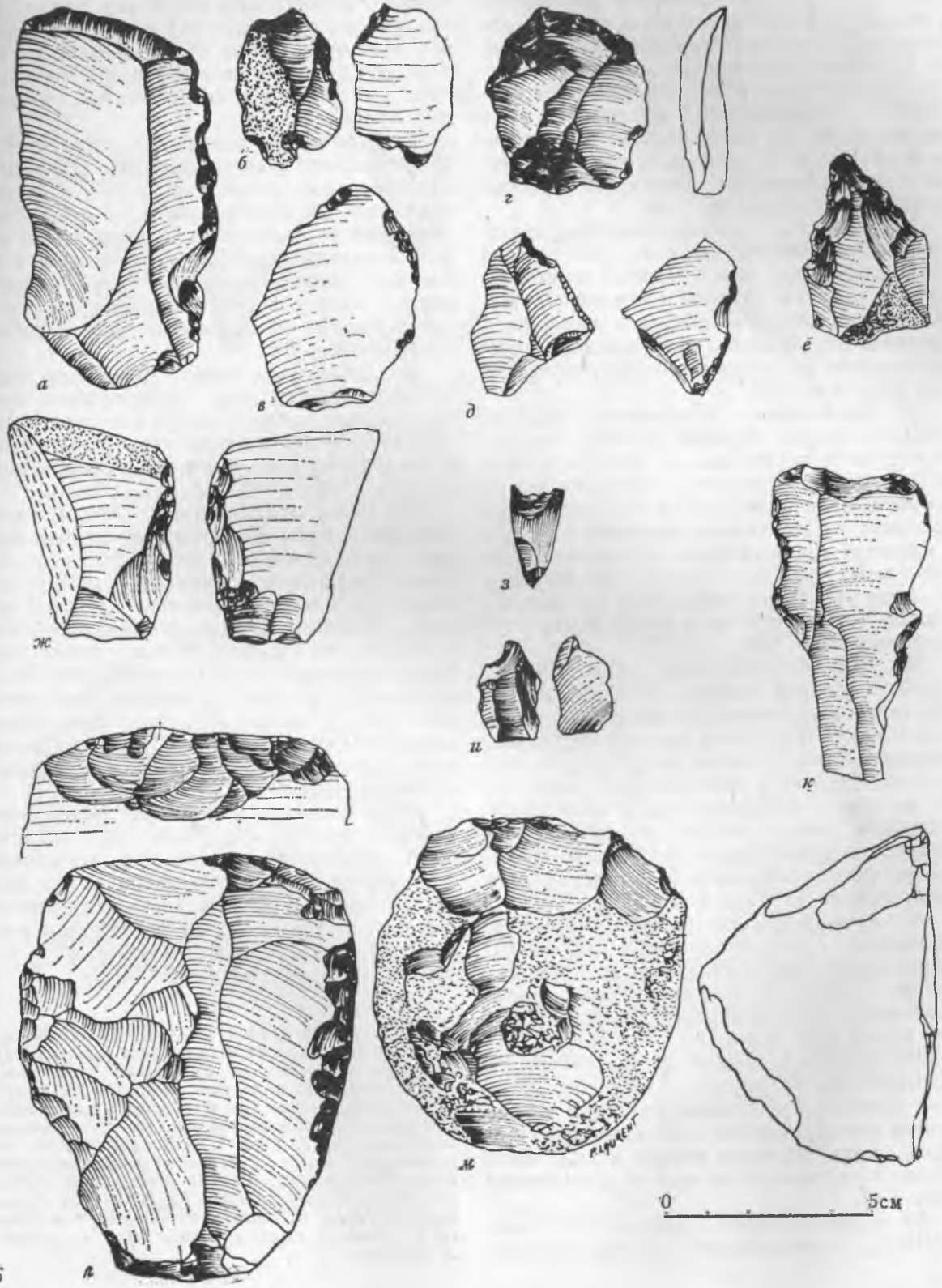

б

рана вдлъбнатина и плоскост на пречупване, в резултат на което се получава по-слабо или по-силно заостряне, наподобяващо резец. За разлика от класическите, срещани в късния палеолит и особено в мезолита микрорезци: а) пречупването обикновено не е преднамерено; б) оформянето на вдлъбнатината следва, а не предхожда пречупването. По тези съображения названието включва съставката псевдо- (обр. 6 *и*).

54. *Отломък с вдлъбнатина във върховата част* (encoche en bout, End-notched piece, Endkerben, скол с выемкой на конце). Разновидност на вдлъбнато оръдие (№ 42). Обикновено отломък, по-рядко пластина с единична вдлъбнатина, оформена върху срещулежащия на основата на полуфабриката ръб (обр. 6 *к*).

55. *Палеолитна брадвичка* (hachoir, Schlägel, сечок). Масивен отломък, по-рядко естествен скален къс, с форма на обърнат трапец. По-дългият, срещулежащ на основата на полуфабриката ръб, е оформен предимно с двустранен неправилен ретуш в напречно спрямо оста на отломъка острие. Последното може да се получи и без ретуш — от пресичането на плоскостта на долната страна с плоскостта на негатив върху горната (обр. 6 *л*).

56. *Масивна стъргалка* (rabot, Hobel, скребок высокой формы). Голяма висока стъргалка, изработена от масивен отломък или от ядро. Челото е право или изпъкнало, оформено с много висок ретуш, в резултат на което ъгълът на работния ръб е значително по-голям, отколкото при обикновените стъргалки. Според някои автори[31] основанията за разграничаване на този тип са недостатъчни, поради което се разглежда като разновидност на ядрото (обр. 6 *м*).

57. *Връх с шийка* (pointe pédonculée, Stielspitze, остроконечник с черенком). Левалуазки или мустиерски връх, чиято основа е оформена във вид на „дръжчица" с помощта на разностранен, по-рядко друг вид ретуш (обр. 7 *а*).

58. *Оръдие с шийка* (outil pédonculé, Gestieltes Stück, орудие с черенком). Към тази категория се отнасят различни типове оръдия (левалуазки отломъци, стъргала, стъргалки, резци, назъбени оръдия и пр.), чиито основи са оформени във вид на „дръжчици" (обр. 7 *б*).

59. *Чопер* (chopper, Chopper, Geröllhaue einflächig, односторонное грубое рубящее орудие). Едностранно обработен валун или скален къс, работният ръб на който е получен чрез отделяне на отломъци само от едната страна на изходната форма. Ретушираният ръб най-често е лъковидно изпъкнал или прав (обр. 7 *в*).

60. *Нетипичен чопер* (chopper inverse, Geröllhaue mit plan zugerichteter Unterseite, односторонное рубящее орудие с круговой обвивкой). За изработването му е използувана една от половините на разцепен по надлъжната ос и успоредно на по-голямата му плоскост валун. Покритата с кора повърхност на така получената форма е свалена с ретуш, който същевременно оформя работния ръб (обр. 7 *г*).

61. *Двустранен чопер* (Chopping tool, Geröllhaue beidflächig, двусторонное грубое рубящее орудие). Валун или скален къс с работен ръб, получен чрез отделяне на отломъци от двете страни на изходната форма (обр. 7 *д*).

62. *Разни* (outils divers, Miscellaneous unclasified tools, Sonderformen, разные орудия). Форми, които: а) са с много ясно изразени характерни особености, даващи основание за разграничаването им като отделни обособени типове, но поради обстоятелството, че са изключително рядко срещани, първоначално се включват тук; б) не притежават всички характерни особености или тези особености са недостатъчно добре изразени, поради което не могат да бъдат определени към основните типове; в) фрагменти.[32]

63. *Листовидно двустранно обработено оръдие* (pièce foliacée biface, Bifacial leaf-point, Blattspitze, двусторонне обработанное орудие). С плосък покриващ ретуш върху по-голямата част на двете повърхности (в някои случаи само върху едната) с върхови части, лежащи на надлъжната ос на симетрия на оръдието[33] (обр. 7 *е*).

● *Обр. 7. Типове оръдия (57—61, 63) от ранния и средния палеолит: а) връх с шийка (по Ф. Борд); б) оръдие с шийка от Самуилица II; в) чопер (по Ф. Борд); г) нетипичен чопер (по Ф. Борд); д) двустранен чопер (по Ф. Борд); е) листовидно двустранно обработено оръдие от Мусселиевското находище. Fig. 7. Types d'outils (57—61, 63) du paléolithique ancien et moyen: a) pointe pendoculée (d'après F. Bordes); б) outil pendoculé de Samuilica II; в) chopper (d'après F. Bordes); г) chopper inverse (d'après F. Bordes); д) chopping tool (d'après F. Bordes); е) pièce foliacée biface du gisement de Muselievo*

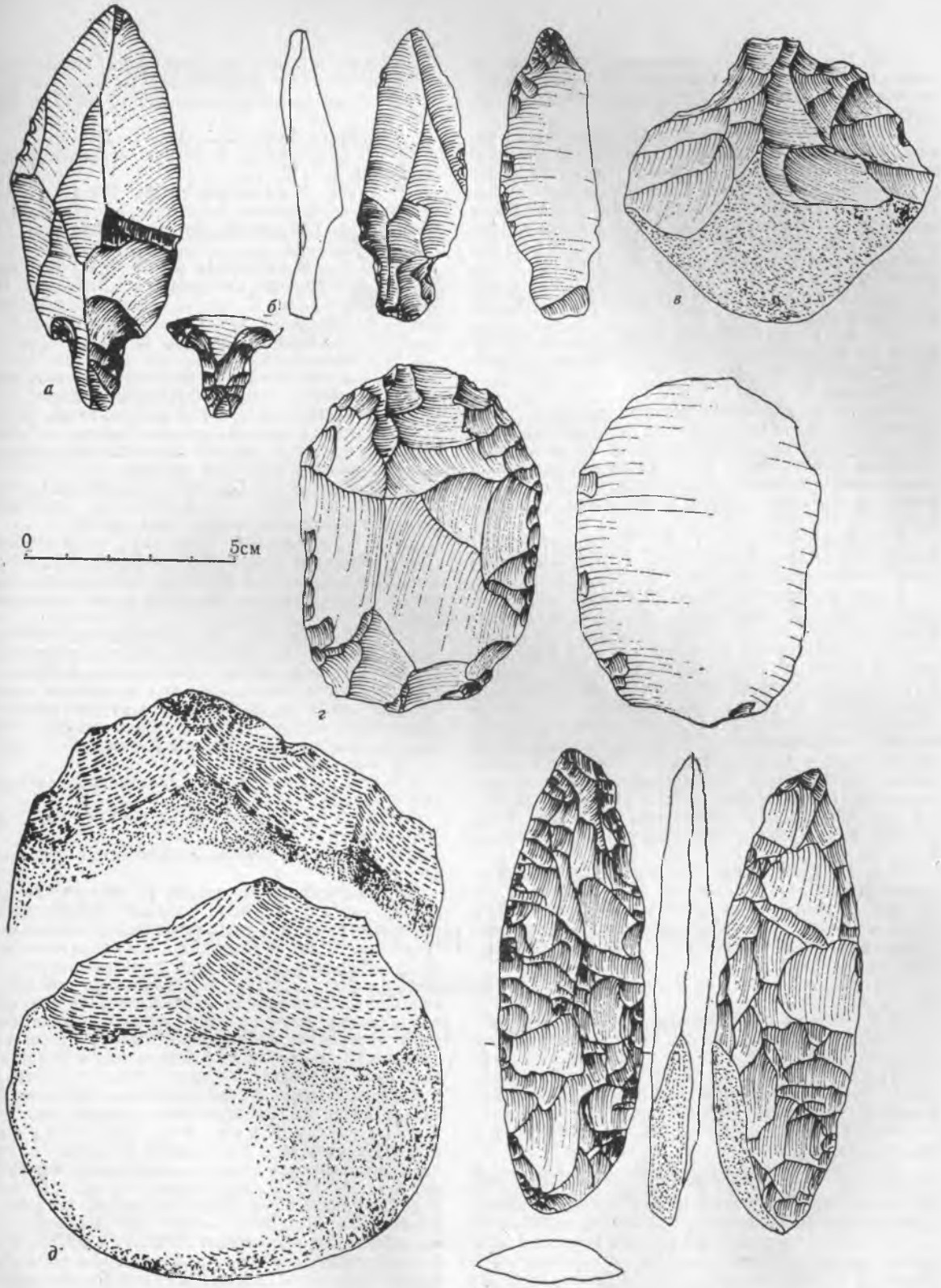

7

[1] Н. Сираков. Технология, типология на каменните изделия от палеолита и номенклатура на български език. — Археология, 1972, кн. 3, с. 20—31.

[2] F. Bordes. Typologie du Paléolithique ancien et moyen. I, II. Bordeaux, 1961; H. Movius. Pebble-tool terminology. — Man in India, 1957, 37, p. 149—156; J. Perrot, D. de Sonneville-Bordes. Lexique typologique du Paléolithique supérieur. — Bulletin de la Société Préhistorique Fançaise, 51, 1954, p. 327—334; J. Tixier. Typologie de l'Epipaléolithique du Maghreb. Paris, 1963; G. Laplace. Essai de typologie systématique. — Annali dell' Universita di Ferrara, I, 1964, p. 1—85.

[3] F. Bordes. Considérations sur la typologie et les techniques dans la Paléolithique. — Quartär, 18, 1968, p. 25—55.

[4] Ibidem.

[5] Известно отстъпление от това правило е причисляването към категорията на оръдията на нeретуширани пластини и фрагменти от пластини или отломъци от неолитни и по-късни ансамбли. Такива са например някои пластини (използувани като елементи на съставни оръдия), произведени целенасочено.

[6] S. Kowalski, J. K. Kozłowski. Uwagi o podstawach klasyfikaji typologicznej narzędzi kamiennych. Kraków, 1965, p. 16.

[7] Особено силно е върху А. Релини (H. Rellini. Essai de classification des couteaux et des armes en silex taillé néo-énéolithiques applicables à la fois à l'Europe et à l'Amérique. — L'Anthropologie, XXVIII, 1917, p. 21—54), който дори се опитва да въведе латински названия на обособените от него типове, например cultri neolithici inexpoliticum apice imperfecto, т. е. нeретуширани неолитни ножове с неправилен връх. Примери за такова влияние се срещат и у други автори: J. Dechelette. Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et galloromaine. I. Paris, 1924, p. 5; A. Leroi-Gourhan. Évolution et techniques. II. Paris, 1945, p. 472; F. Bordes. Typologie du Paléolithique, I, p. 58.

[8] A. D. Krieger. The typological concept.— American Antiquity, 1944, 9, p. 271—288; J. O. Brew. Archaeology of Alkali Ridge, Southeastern Utah. — Papers of the Peabody Museum of american archaeology and ethnology, Harvard University, 1946, 21, p. 345.

[9] S. Kowalski, J. K. Kozłowski. Op. cit., p. 11.

[10] К. Маркс. Капиталът. I. С., 1949, с. 187.

[11] F. Bordes. Op. cit., p. 25—55; S. Kowalski, J. K. Kozłowski. Op. cit.; B. Ginter, J. K. Kozłowski. Technika obróbki i typologia wyrobów kamiennych paleolitu i mezolitu. Warszawa, 1975, 223 p.

[12] S. Kowalski, J. K. Kozłowski. Op. cit., p. 12.

[13] L. R. Binford, S. R. Binford. A Preliminary Analysis of Functional Variability in the Mousterian of Levallois Facies. — American Anthropological Association, 68, 1966, 2, p. 238—295.

[14] D. de Sonneville-Bordes. L'évolution du Paléolithique supérieur en Europe occidental et sa signification. — Bulletin de la Société Préhistorique Française, 63, 1966, 1, p. 3—33.

[15] Конструктивно-критичен преглед на някои от тези проблеми прави Я. Козловски: J. K. Kozłowski. On the Typologycal Classification of Stone Artefacts (Contribution to Discussion). — Sprawozdania Archeologiczne, XXIV, 1972, p. 455—466.

[16] F. Bordes. Op. cit., p. 26.

[17] D. L. Clark. Analytical Archaeology. London, 1968, p. 188.

[18] J. de Heinzelin de Braucourt. Principes de diagnose numérique en typologie. — Mémoires de L'Académie Royale de Belgique, XIV, 1960, 6, p. 1—72.

[19] J. de Heinzelin de Braucourt. Manuel de Typologie des Industries Lithiques. Bruxelles, 1962, p. 4.

[20] Ibidem, p. 74, tab. L.

[21] F. Bordes. Op. cit., I, II.

[22] Ibidem, I, p. 1.

[23] При някои случаи не посочваме английско название, защото е приет френският термин.

[24] В нашата литература вместо термина връх много често се използува острие. Считаме, че „връх" изразява по-точно смисъла, който класическата типология влага в този тип оръдие.

[25] F. Bordes. Op. cit., I, p. 23; A. Leroi-Gourhan. Notes de morphologie descriptive. Cours de Préhistoire. Paris, 1964, p. 23.

[26] Н. Сираков. Цит. съч., с. 29, обр. 11.

[27] Често срещаните следи (нащърбявания и др.) от употреба на острия ръб не би следвало да се смесват с преднамерения оформящ или изравняващ ретуш.

[28] Най-често това са псевдооръдия, чийто ретуш е резултат на педолитизация или разместване на пластовете и затова процентът им в някои ансамбли е доста висок. Този вид ретуш или нащърбявания могат да са резултат и от употребата на обикновени нeретуширани отломъци и тогава броят им в ансамбъла е относително малък.

[29] Вж. бел. 26.

[30] От названието на палеолитно находище във Франция.

[31] B. Ginter, J. K. Kozłowski. Op. cit., p. 88.

[32] От оръдия, трудно определими типологически.

[33] За листовидните оръдия до началото на 60-те години, когато Ф. Борд създава типологическия списък за ранния и средния палеолит, преобладава схващането, че са предимно къснопалеолитни и затова този тип оръдия той прибавя накрая (F. Bordes. Op. cit. I, p. 41). Трябва да отбележим, че по-широки основания за отнасянето им към средния палеолит бяха получени едва през последните десет години с проучването на Муселиевското находище и ансамблите от Самуилица и съпоставянето им с ансамблите с такива форми от Централна и Западна Европа — по-подробно за датирането и типологията на листовидните оръдия вж.: П. Азартс, Ст. Иванова, Св. Сираков а. Муселиевското палеолитно находище и неговата геологическа среда. — Археология, 1978, кн. 4, с. 1—13; P. Haesaerts, S. Sirakova. Le Paléolithique Moyen à pointes foliacées de Mousselievo (Bulgarie). — Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, DXXIV, 1979, Prace Archeologiczne, 28, p. 35—63; С. Сиракова. Среднопалеолитни листовидни двустранно обработени оръдия в България и техните паралели в Югоизточна и Централна Европа. (Кандидатска дисертация) С., 1980.

Typologie des outils en pierre du Paléolithique ancien et moyen

IV. GACOV, ST. IVANOVA, N. SIRAKOV, SV. SIRAKOVA

(Résumé)

Au cours de 1972 fut publié le premier de la série projetée d'articles sur les problèmes de la technologie, la typologie et la nomenclature en langue bulgare des artefactes de pierre du Paléolithique. La terminologie typologique est un moyen fondamental de l'étude Paléolithique, c'est pourquoi les auteurs ont décidé qu'il est utile de publier collectivement les résultats de la discussion sur ces problèmes, considérant que cette méthode de travail leur confère un caractère convaincant.

Ici nous présentons la liste typologique de F. Bordes des outils du Paléolothique ancien et moyen. Elle comprend 63 types fondamentaux dont chacun est défini et illustré — autant qu'il a été possible nous avons utilisé des modèles de gisements bulgares.

La formulation des dénominations des types en langue bulgare a rencontré des difficultés sérieuses. Les dénominations originales en langue française sont traditionnelles, apparues déjà pendant le XIXe s. et ont reçu de la popularité dans tous les pays où sont organisées des études préhistoriques. Le plus souvent elles sont traduites littéralement et c'est ainsi que nous les rencontrons dans la plupart des langues européennes. Nous ne considérons pas cependant cette méthode comme exacte. Les dénominations françaises traditionnelles apparaissent dans une période lorsqu'on part d'indices fonctionnels imaginaires et dénués de fondement des outils. Ces dénominations ne sont pas équivalentes des définitions contemporaines. Dans les cas où il nous est possible, nous nous efforçons de formuler en bulgare des dénominations plus convenables en évitant la traduction littérale, mais nous tâchons de ne pas transformer cette tendance en une fin en soi.

Le principe directeur qui doit être observé dans l'utilisation des listes typologiques est: une importance essentielle ont la définition et la description du type et non pas la dénomination, c'est-à-dire il ne faut pas considérer que „racloir" ou „burin" sont des outils ayant servi obligatoirement à racler ou à buriner. Nous utilisons les dénominations traditionnelles seulement comme termes (codes) pour désigner le type d'outil, dont la destination d'après le dessein préalable aurait pu être tout différente. Essentiels pour la détermination des différents types sont les signes spécifiques — techniques (technique de fabrication) et morphométriques (forme et dimensions) contenus dans la description du type.

Après la dénomination du type en langue bulgare entre parenthèses figurent le terme français original et les dénominations en anglais, allemand et russe (lorsque dans la langue anglaise est admis le terme français, nous n'indiquons pas le nom en anglais). Cet élément lexical confère aussi à la classification un caractère de répertoire linguistique de typologie, indispensable dans le travail, étant donné la riche littérature étrangère existante.

Орнаментация на раннонеолитната рисувана керамика: систематизация и характеристика

ВАСИЛ НИКОЛОВ

Проучването на неолитната култура в българските земи отбеляза значителни успехи в последните две десетилетия.[1] Наред с общата характеристика бяха направени и редица детайлни изследвания. Стана ясно, че само чрез отделни, но териториално обобщаващи проучвания може да се направи качествена крачка напред — надрастване на формално-типологическата характеристика и опит за обрисуване динамичната картина на историческото развитие.

Един от най-типичните елементи на изкопаемата раннонеолитна материална култура от българските земи са покритите с рисувана орнаментална украса фини кера-

мични съдове. Шедьоври на рисуваната керамика илюстрират всеки обобщаващ труд или университетски учебник върху праисторията на Югоизточна Европа. И въпреки това знанието за този твърде съществен компонент на древната култура все още остава съвсем непълно. Особено като се има пред вид, че досега в научно обращение са влезли само около 5% от намиращите се в нашите музеи цели и фрагментирани раннонеолитни съдове с рисувана украса.

Изследването на неолитните керамични съдове с рисувана орнаментална украса започва през втората половина на 20-те години на нашия век. Пионер в тази област е Н. Петков.[2] През 30-те и 40-те години проучването на рисуваната неолитна керамика (и специално на орнамента) почти замира. През това време благодарение на теренната работа на В. Миков и Н. Петков нараства броят на регистрираните селища с такава керамика.[3] Провеждат се първите сондажни разкопки в Деветашката пещера,[4] Ловешки окръг, и на селищните могили при с. Караново,[5] Сливенски окръг, с. Челопеч,[6] Софийски окръг и с. Капитан Димитриево,[7] Пазарджишки окръг. През 1948 г. излиза подготвеното в края на 30-те години обобщаващо изследване на Дж. Гол „Неолитният период в България"[8]. Авторът е отделил достатъчно място и е описал подробно (но невинаги точно) всички известни рисувани керамични съдове и фрагменти от съдове, а е публикувал и нови.[9] В края на 40-те години П. Детев прави първите възстановки на две рисувани орнаментални композиции от селищната могила при с. Капитан Димитриево.[10]

През последните три десетилетия интересът на български и чужди специалисти към неолитната керамика с рисувана украса от България рязко нарасна. Това стана възможно след разкопките на селищната могила при с. Караново и след създаването на Карановската хронологическа система (1959), в чийто първи (най-ранен) етап рисуваната керамика е съществен елемент.[11] През този период бяха разкопани цялостно няколко селищни могили с пластове от ранния неолит: Азмашката[12] край Стара Загора, в Казанлък,[13] при с. Чавдар,[14] Софийски окръг, и в Ракитово, Пазарджишки окръг.[15] Бяха проучени по-малки или по-големи части от редица други селища и селищни могили: в Кърджали,[16] Крумовград,[17] при Симеоновград,[18] с. Мулдава,[19] Пловдивски окръг, Окръжната болница[20] в Стара Загора, с. Градешница[21] и с. Тлачене[22] във Врачански окръг, в Деветашката пещера,[23] с. Кремиковци[24] край София, Перник,[25] м. Кременик[26] до Сапарева баня, с. Прибой[27] и с. Гълъбник[28] в Пернишки окръг и др. Количеството на рисуваната керамика рязко нарасна, но качествени промени в изследването на орнаментацията не настъпиха. Причината за това състояние може би трябва да се търси във факта, че досега не е обработен и публикуван напълно материалът от нито една от изцяло разкопаните селищни могили. В научно обращение са пуснати само двадесетина рисувани съда и още толкова по-големи фрагменти. В този период Н. Петков публикува втора специална статия за рисуваната керамика от Софийското поле.[29]

Към рисуваната керамика от българските земи са проявявали интерес и някои чужди учени.[30] В техните публикации рисуваната керамика е използувана или за целите на хронологията, или за бегло характеризиране на раннонеолитния период в българските земи.

Анализирайки публикуваните наблюдения върху териториалните особености на раннонеолитната рисувана керамика, установихме, че в литературата единствено сигурно е утвърдено разграничаването между орнаментацията от Софийското поле и от Тракия. Не съществуват обосновани становища за мястото на комплексите рисувана керамика от Златишко-Пирдопското поле (с. Чавдар) и от Северозападна България (с. Градешница и с. Тлачене). Не е изказано ясно мнение и за твърде интересния комплекс рисувана керамика от Перник, а материалът от цяла Югозападна България засега остава извън полезрението на специалистите. Границите на етнокултурните ареали и преходните зони между тях не са точно определени.

Настоящата статия представя една страна от изследването на около 1600 цели и фрагментирани раннонеолитни керамични съда с рисувана украса от 30 селища. Съществената част от материала произлиза от 13 обекта, от които са възстановени достатъчно (с оглед на статистическото изследване) количество локални и орнаментални композиции. Това са селищата в Крумоград, Кърджали, при Симеоновград, Азмашката могила, при с. Мулдава, в Ракитово, при с. Чавдар, в м. Кременик до Сапарева баня, Перник, кв. Слатина в София, с. Кре-

●*Обр. 1. Раннонеолитните култури с рисувана керамика на територията на България с основните проучвани селища: 1) Карановo I, 2) Кремиковци, 3) Градешница—Кърча, 4) Кременик—Анзабегово. Fig. 1. Cultures du Néolithique ancien à céramique peinte sur le territoire de la Bulgarie avec les sites fondamentaux étudiés: 1) Karanovo I, 2) Kremikovci, 3) Gradešnica—Circea, 4) Kremenik—Anzabegovo*

миковци, с. Тлачене и при с. Градешница.[31]

Незадоволителното състояние на проучванията върху териториалното разграничаване на комплексите раннонеолитна рисувана керамика от днешните български земи наложи сериозно сравнително изследване. В анализа, проведен по математико-статистически път чрез използуване на формулата на Жакард и Снийт,[32] участвуват всички установени таксономични единици от орнаменталната украса: мотиви, локални и орнаментални композиции. Разграничени са ареалите на четири раннонеолитни общности (обр. 1), които са потвърдени и от допълнителни изследвания.

Обхватът на една етнокултурна общност (в случая археологическа култура) трябва не само да се предполага, но и да се определи чрез изследване. В идеалния случай това изследване трябва да се опира на всички основни елементи на изкопаемата материална култура. Но ако сравняваните комплекси са създадени при сходни физико-географски условия и принадлежат на един стопанско-културен тип, анализът на елементите на изкопаемата материална култура, свързани пряко с влиянието на природната среда (оръдия на труда, жилище и селищен тип, основни форми на грубите керамични съдове), няма да донесе търсената информация. Различията ще бъдат незначителни и не могат да служат като етнокултурен разграничител. Това, което може да даде сравнително реална представа за съществувалите етнико-етнографски различия в живата култура, са явленията на духовния живот, отразени в изкопаемата материална култура: орнаментация на керамичните съдове, пластика, т. нар. култови предмети, украшения и др. Макар и незадоволително, състоянието на проучванията върху раннонеолитната култура в българските земи позволява да се установи, че за целия изследван ареал съществува единство на жилищния и селищния тип, на основните типове оръдия на труда, на основните форми груби кера-

мични съдове. В значителна степен единството се отнася и за култовите масички, антропоморфната и зооморфната пластика. Но и при бегло сравняване на рисуваната орнаментална украса върху финитe керамични съдове се забелязват съществени различия. Детайлният анализ установи етнокултурно райониране, което може да претендира за висока степен на достоверност.

Култура Караново I. Най-голямата по територия археологическа култура през ранния неолит в българските земи обхваща водосборния басейн на р. Марица с притоците ѝ р. Тополница, р. Тунджа и р. Арда. Според териториално-сравнителния статистически анализ нейният обхват може да се раздели на два района. Засега за условна граница между тях трябва да се счита долното течение на р. Тополница и средното течение на р. Марица. В южния влизат селищата в Крумовград, Кърджали, при Симеоновград, с. Мулдава, Ракитово, Белово, с. Капитан Димитриево и с. Ветрен, Пазарджишки окръг, а в северния — тези при с. Караново, Азмашката могила, при Окръжна болница в Стара Загора, Старозагорските минерални бани, в Казанлък, при с. Баня, Пловдивски окръг, с. Чавдар и с. Челопеч.

Култура Кремиковци. Обхваща изцяло Софийското поле и склоновете на прилежащите му планини, Пернишкото, Радомирското и поне част от Кюстендилското поле, земите около средното и долното течение на р. Нишава (докъм Ниш). Наред с основните обекти — в с. Кремиковци, кв. Слатина и Перник, тук влизат още селищата при с. Лозен и с. Челопечене край София, г. Побит камък, с. Бухово, с. Яна, с. Реброво и с. Бов в Софийски окръг, кв. Курило в Нови Искър, с. Пчелинци, с. Ноевци, с. Прибой и с. Гълъбник в Пернишки окръг, с. Шишковци, Кюстендилски окръг, с. Осмаково при Пирот, с. Бубани и с. Врътище до Ниш.[33]

Култура Кременик—Анзабегово. Селищата на тази етнокултурна общност са разположени в земите по горното и средното течение на р. Струма и Вардар, а също и в долината на р. Брегалница: в м. Кременик до Сапарева баня, м. Кара Буюк до Станке Димитров, в с. Долистово, м. Коджадермен до с. Мурсалево, при Кочериново и в м. Лагитеньово до с. Невестино в Кюстендилски окръг, при с. Ковачево, Благоевградски окръг — в България, и в м. Връшник до с. Таринци,[34] м. Барутница до с. Анзабегово,[35] м. Руг Баир до с. Горубинци,[36] м. Слатина край с. Зелениково[37] — в Югославия.

Култура Градешница—Кърча. Обектите са по двата бряга на р. Дунав в Северозападна България и Югозападна Румъния. Засега тази култура е проучвана в селищата при с. Градешница и с. Тлачене — в България и при с. Кърча[38] — в Румъния. В обхвата на културата вероятно влизат и селищата при с. Кунино, с. Баница, с. Горна Бешовица и с. Цаконица (пещерата) във Врачански окръг, при с. Деветаки (Деветашката пещера) и Ловеч (Табашката пещера).

Възможностите за вътрешна периодизация на рисуваната керамична украса са ограничени. Това се отнася особено за орнаментацията от култура Караново I и култура Кремиковци. Вероятно и след публикуването на целите комплекси от разкопаните селища с рисувана керамика от тези райони ще се окаже, че периодизацията трябва да се опре на количествени, а не на качествени показатели. Засега периодизационни схеми могат да се предложат за рисуваната керамика от останалите две култури.

Възможностите за периодизация на рисуваната украса върху керамичните съдове от култура Кременик—Анзабегово се основават главно на стратиграфските наблюдения в селището при с. Анзабегово. Пластът, означен от М. Гимбутас като Анза II—III (от М. Гарашанин като Анзабегово II—IV), се синхронизира с четирите раннонеолитни хоризонти на селището в м. Кременик. Към този хронологически етап трябва да се причислят още II—IV хоризонт на селището в м. Връшник, селищата в м. Руг Баир до с. Горубинци, с. Зелениково, с. Долистово, с. Мурсалево и горният пласт (?) на селището при с. Невестино. Орнаментацията е нанасяна изключително с тъмни бои. Преди този етап в рисуваната украса е съществувал друг, добре засвидетелстван в I хоризонт на селището при с. Анзабегово, в долния пласт (?) на селището при с. Невестино и вероятно в I хоризонт на селището в м. Връшник. През това време господствува рисуването с бяла боя.

Първият етап в развитието на рисуваната украса върху керамичните съдове от култура Градешница—Кърча се характеризира с монохромно рисувани мотиви и композиции. Първата фаза на този етап е

регистрирана само в селището в м. Ханури до с. Кърча. Украсата е нанесена предимно с бяла и рядко с кафява или червена боя. Втората фаза от първия етап е засвидетелствувана само в ниво А на селището при с. Градешница. Украсата е нанесена предимно с тъмни бои — черна, тъмнокафява и кафява, а по-рядко с бяла. Първата фаза на втория етап в развитието на рисуваната украса има преходен характер. Регистрирана е само в I хоризонт на селището в с. Тлачене. Втората фаза е засвидетелствувана в ниво В на селището при с. Градешница и във II—III хоризонт на селището в с. Тлачене. Третата фаза е установена в ниво С на селището при с. Градешница, в IV хоризонт на селището в с. Тлачене и в селището в м. Виадукт до с. Кърча. През втория етап отпада използуването на бялата боя за самостоятелни мотиви и композиции, продължава използуването на тъмните бои, но водещо значение има полихромната украса.

Тук представяме някои наблюдения върху структурните особености и иконографията на рисуваната керамична орнаментация от четирите култури и опит за извличане на информация за произхода на тази орнаментация.

Структурна характеристика

Орнаменталната рисувана украса е разположена предимно върху външната страна на керамичните съдове, представени в три основни форми: гърневидни, купи и паници. Паниците са орнаментирани и отвътре. В пълния си вариант орнаменталната композиция се състои от три хоризонтални пояса: подустийна украса, основна композиция и украса на столчето (дъното — за вътрешната страна). Често се срещат съдове с една или с две от посочените локални композиции. Подустийната украса и украсата на столчето са представени с композиции, всяка от които се състои от еднакви мотиви (обр. 2 *а*, 3 *в—е*, 4 *д*, *е*, *к*, 5 *а горе*). Основната композиция може да бъде изградена както от еднакви (обр. 2 *а—в*, *и*, 3 *а—к*, 4 *б—к*, 5 *а*, *б*), така и от различни мотиви — обикновено два вида (обр. 2 *г—з*, *к*, 4 *а*, 5 *в*).

По редица съображения предлаганата от нас класификация на орнаменталните композиции според вертикалната им структура не включва украсата на столчето[39]:

I,1. Орнаментална композиция, състояща се само от основна композиция:

I,1.1. Основната композиция започва от устието (обр. 2 *ж*, *и*, *к*, 3 *а*, 4 *г*, *з*, 5 *б*, *в*),

I,1.2. Основната композиция започва след малък неорнаментиран интервал под устието:

I,1.2.1. След интервала основната композиция започва *без* горна ограничителна линия (обр. 3 *к*, 4 *и*),

I,1.2.2. След интервала основната композиция започва *с* горна ограничителна линия (обр. 2 *г*, *д*, 3 *б*, 4 *б*).

I,2. Орнаментална композиция, състояща се от подустийна украса и основна композиция:

I,2.1. Подустийната украса и основната композиция *не са разделени* от горна ограничителна линия (обр. 4 *д*, *е*, *к*),

I,2.2. Подустийната украса и основната композиция *са разделени* от горна ограничителна линия (обр. 2 *а—в*, *е*, *з*, 3 *в—и*, 4 *а*, *в*, *ж*, 5 *а*).

I,3. Орнаментална композиция, състояща се само от подустийна украса.

В *култура Караново I* рязко преобладават съдовете, които имат подустийна украса и основна композиция, разделени от горна ограничителна линия (I,2.2) — 72%. На второ място са съдовете само с основна композиция, започваща от устието (I,1.1) — 19%, а на трето — съдовете само с основна композиция, но започваща с горна ограничителна линия след малък неорнаментиран интервал (I,1.2.2) — 8%.

При украсяването на двете страни на паниците от култура Караново I са използувани 11 съчетания на орнаментални схеми. Най-често (47%) са съчетавани схемата I,1.1 (за външната страна) и схемата I,2.2 (за вътрешната страна), следвани от съчетанието I,1.1—I,1.1 (36%). В тази култура при почти всички случаи върху външната страна на съдовете с вътрешна украса (паниците) е представена композиция от група I,1.1.

В култура Караново I върху външната страна на съдовете броят на основните композиции от еднакви мотиви и от редуването на два вида мотиви е почти равен — съответно 46 и 51%. На композициите, изградени от три вида мотиви се падат останалите 3%. Върху вътрешната страна количеството на основните композиции от еднакви мотиви е 73%, а от редуването на два вида мотиви — 27%.

30553/95

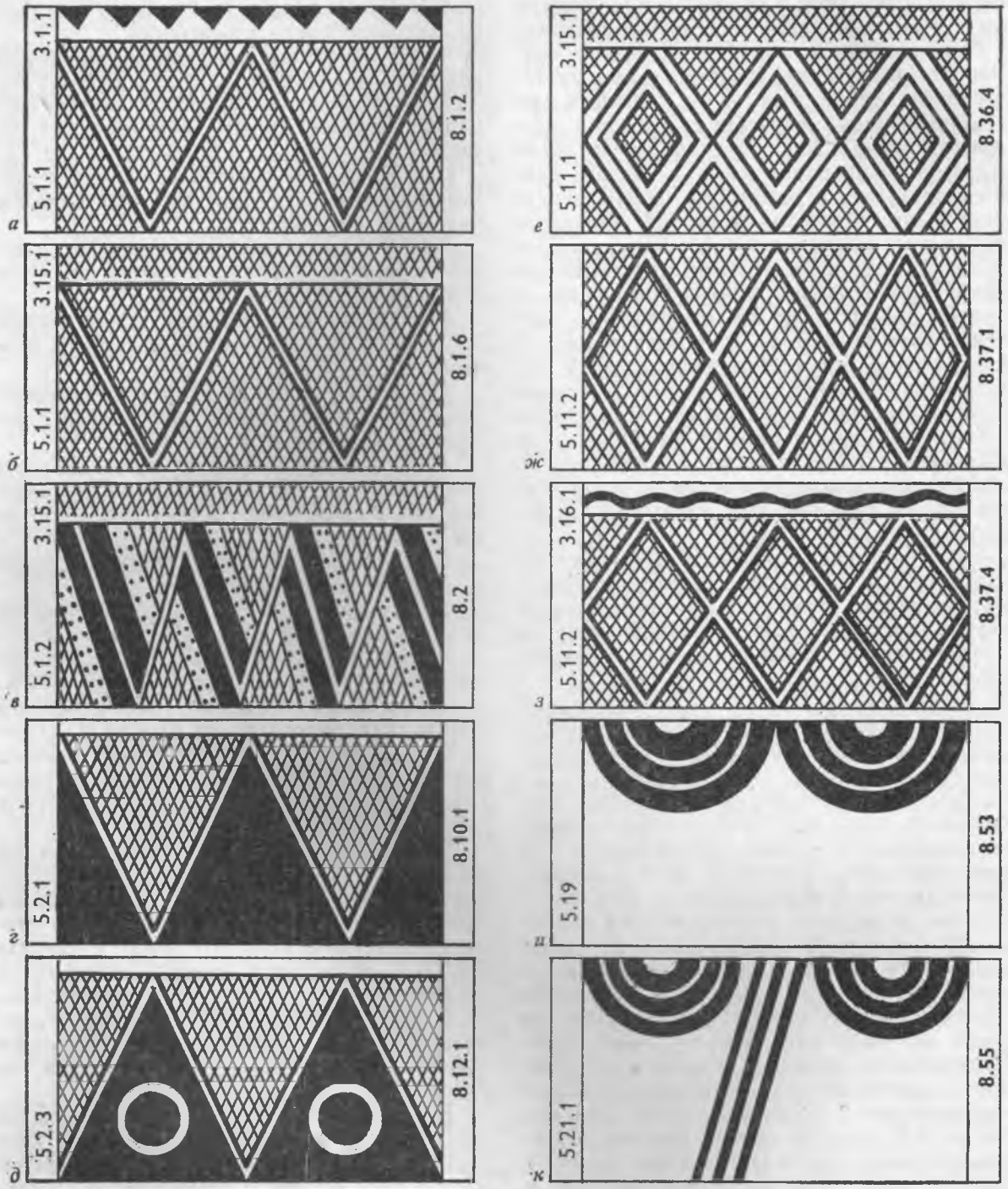

●*Обр. 2. Орнаментални композиции, нарисувани на външната страна на керамични съдове от раннеолитното селище № (по обр. 1): а) 2, 5, 6; б, в) 2, 5, 10; г) 6, 10; д) 6, 7; е) 4, 6, 7; ж) 6, 13; з) 10, 11; и) 2—11; к) 1, 2, 5—7. Fig. 2. Compositions ornementales peintes sur le côté extérieur de vases céramiques du site du Néolithique ancien N° (selon la fig. 1): а) 2, 5, 6; б, в) 2, 5, 10; г) 6, 10; д) 6, 7; е) 4, 6, 7; ж) 6, 13; з) 10, 11; и) 2—11; к) 1, 2, 5—7*

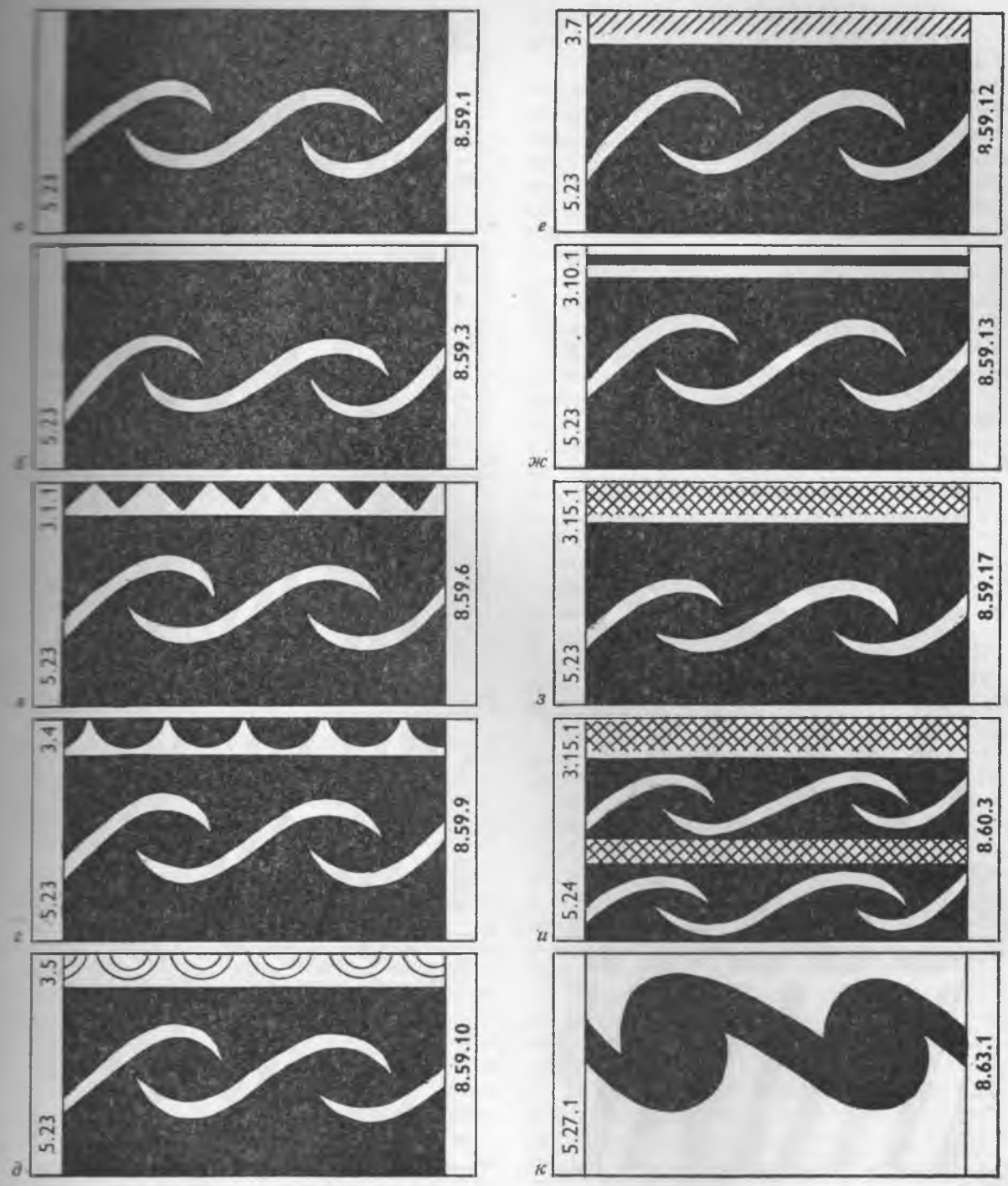

●*Обр. 3. Орнаментални композиции, нарисувани на външната страна на керамични съдове от ранноенеолитното селище № (по обр. 1): а) 2, 3, 5, 6, 11—13; б) 2, 6, 9, 10, 13; в, г) 2, 6, 13; д) 2, 6; е) 6, 9; ж) 1, 6; з) 1, 2, 5, 6, 10; и) 2, 4; к) 6, 13. Fig. 3. Compositions ornementales peintes sur le côté extérieur de vases céramiques du site du Néolithique ancien N° (selon la fig. 1): а) 2, 3, 5, 6, 11—13; б) 2, 6, 9, 10, 13; в, г) 2, 6, 13; д) 2, 6; е) 6, 9; ж) 1, 6; з) 1, 2, 5, 6, 10; и) 2, 4; к) 6, 13*

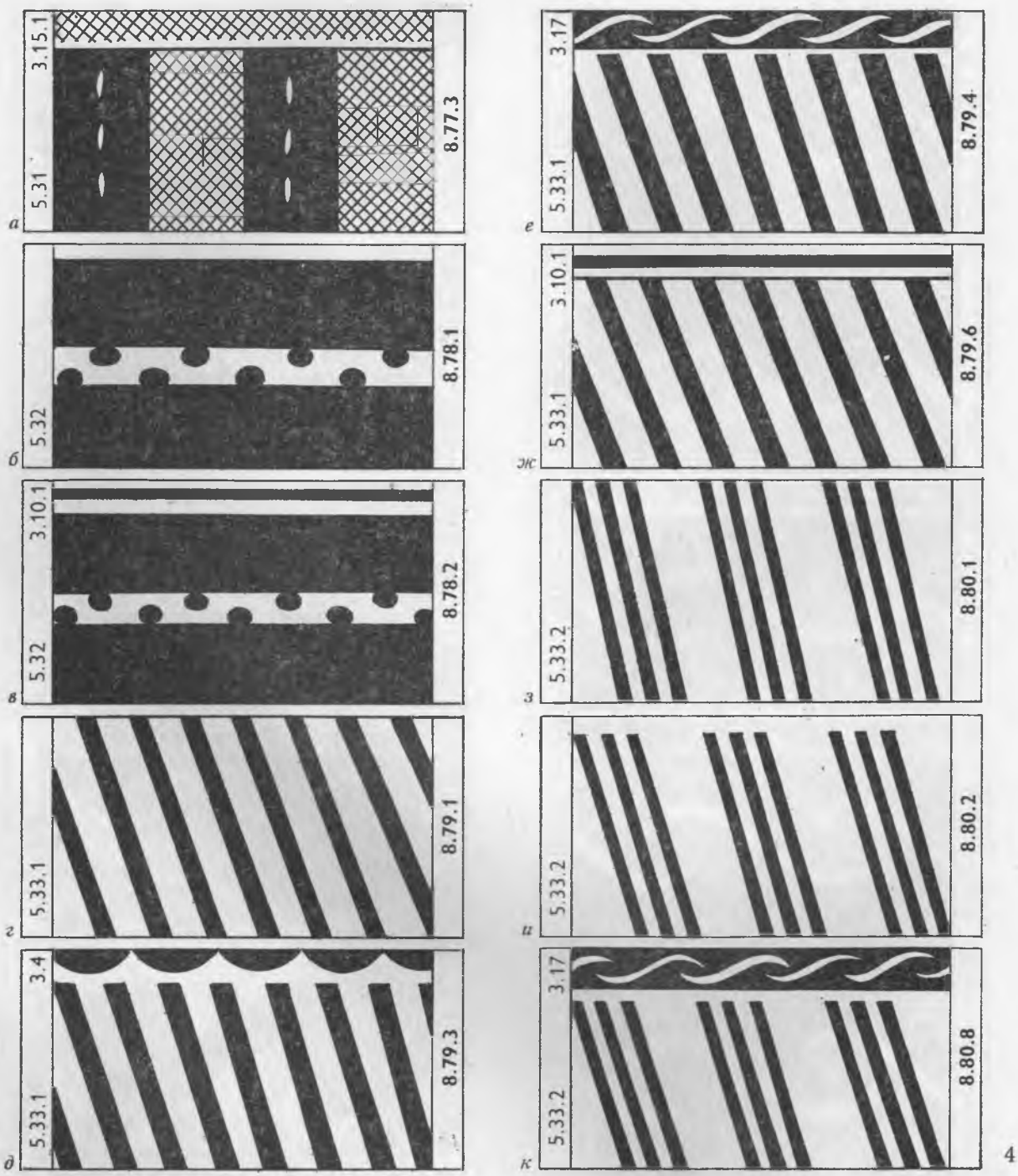

4

●*Обр. 4. Орнаментални композиции, нарисувани на външната страна на керамични съдове от раннеолитното селище № (по обр. 1): а, б) 1, 2; в) 1, 6; г) 8, 12, 13; д, е) 12, 13; ж) 6, 8; з) 9, 10, 13; и) 10, 13; к) 12, 13. Fig. 4. Compositions ornementales peintes sur le côté extérieur de vases céramiques du site du Néolithique ancien N° (selon la fig. 1): а, б) 1, 2; в) 1, 6; г) 8, 12, 13; д, е) 12, 13; ж) 6, 8; з) 9, 10, 13; и) 10, 13; к) 12, 13*

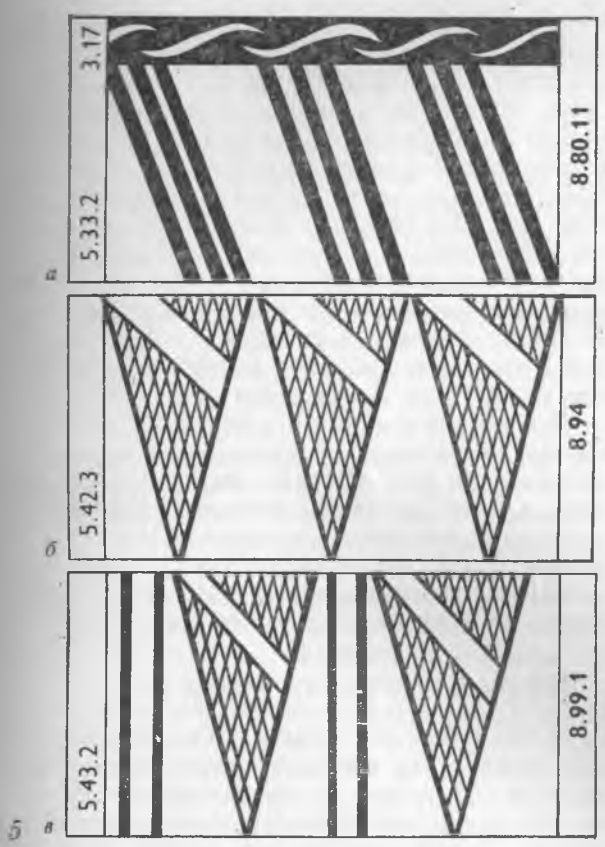

●*Обр. 5. Орнаментални композиции, нарисувани на външната страна на керамични съдове от ранноенеолитното селище № (по обр. 1): а) 12, 13; б, в) 9, 11. Fig. 5. Compositions ornementales peintes sur le côté extérieur de vases céramiques du site du Néolithique ancien N° (selon la fig.1): а) 12, 13; б, в) 9,11*

По форма рисуваните съдове от култура Караново I са: купи — 50%, гърневидни съдове — 32% и паници — едва 18%.

В *култура Кремиковци* преобладават съдовете само с основна композиция, започваща от устието (I,1.1) — 44%. На второ място са съдовете с подустийна украса и основна композиция, разделени от горна ограничителна линия (I,2.2) — 26%, а на трето — тези с подустийна украса и основна композиция, но без горна ограничителна линия (I,2.1) — 14%.

При украсяването на двете страни на паниците от култура Кремиковци са използувани 8 съчетания на орнаментални схеми. Най-често се явява съчетанието I,1.1—I,1.1 (50%), следвано от съчетанието I,1.1—I,3 (15%) и съчетанието I,1.2.1—I,3 (13%). Върху външната страна на преобладаващото количество съдоре, украсени отвътре (паниците), е представена орнаментална композиция от група I,1.1.

В култура Кремиковци върху външната страна на съдовете броят на основните композиции от еднакви мотиви и от редуването на два вида мотиви е почти равен — съответно 46 и 54%. Върху вътрешната страна количеството на основните композиции от еднакви мотиви преобладава — 63%; останалите 37% се падат на композиции от редуването на два вида мотиви.

По форма рисуваните керамични съдоре от култура Кремиковци са: купи — 56%, гърневидни съдове — 28% и паници — 16%.

В *култура Кременик—Анзабегово* рязко преобладават съдовете само с основна композиция, започваща от устието (I,1.1) — 80%. Следват съдовете с подустийна украса и основна композиция, но без горна ограничителна линия (I,2.1) — 9% и съдовете с подустийна украса и основна композиция, разделени от горна ограничителна линия (I,2.2) — 6%.

При украсяването на двете страни на паниците от култура Кременик—Анзабегово са използувани 6 съчетания на орнаментални схеми. Най-често е регистрирано съчетанието I,1.1—I,1.1 (53%), следвано от съчетанието I,1.1—1,3 (30%) и съчетанието I,2.1—I,3 (10%). Върху външната страна на преобладаващото количество съдове, украсени отвътре (паниците), е нарисувана орнаментална композиция от група I,1.1.

Върху външната страна на съдовете от култура Кременик—Анзабегово 53% от основните композиции са изградени от еднакви мотиви, 17% — от два вида мотиви, а 30% — от три вида мотиви. Върху вътрешната страна 70% се падат на композиции от еднакви мотиви, а 30% — на композиции, съставени от три вида мотиви.

По форма рисуваните керамични съдове от култура Кременик—Анзабегово са: купи — 60%, паници — 33% и гърневидни съдове — 7%.

В *култура Градешница—Кърча* преобладават съдовете само с основна композиция, започваща от устието (I,1.1) — 63%. Следват съдовете с подустийна украса и основна композиция, но без горна ограничителна линия (I,2.1) — 17% и тези с подустийна украса и основна композиция, разделени от горна ограничителна линия (I,2.2) — 14%.

При украсяването на двете страни на паниците от култура Градешница—Кърча

са използувани 11 съчетания на орнаментални схеми. Най-често се среща съчетанието I,3—I,1.1 (30%), следвано от съчетанието I,1.1—I,1.1 и съчетанието I,1.2.1—I,3 (по 14%). Върху външната страна на по-малко от половината съдове е представена орнаментална схема от група I,3, а на групи I,1.1 и I,1.2.1 се падат по 22%.

Върху външната страна на съдовете от култура Градешница—Кърча 81% от основните композиции са изградени от еднакви мотиви, а 19% — от два вида. Върху вътрешната страна всички основни композиции са съставени от еднакви мотиви.

По форма рисуваните керамични съдове от култура Градешница—Кърча са: купи — 67%, паници — 30%, гърневидни съдове — 3%.

Иконографска характеристика

Всички мотиви и композиции, характерни за орнаменталната керамична украса от *култура Караново I,* са изпълнени с бяла боя. Единичните случаи на украсени с тъмни бои керамични съдове са резултат на влияние или внос от ареала на култура Кремиковци. Срещащата се в селището в Ракитово особена украса с кремава боя трябва да се обясни с влияние от югозапад (Тесалия).

В Азмашката могила, селището в Ракитово и особено в това при с. Чавдар е засвидетелствувана полихромна орнаментация: основната композиция („венец на плодородието“) е нарисувана с тъмнокафява или черна боя и е кантована с черни точки. Подустийната украса (гъста мрежа) е нанесена също с бяла боя.

Огромната част от съдовете от култура Караново I са покрити с позитивна украса. Регистрираните три вида негативни мотиви участвуват в основни композиции с позитивни. Позитивно-негативни мотиви са установени върху приблизително 4% от съдовете, а позитивно-негативни композиции — върху близо още 3%.

Орнаменталната украса от култура Караново I има следните по-съществени характеристики.

Подустийна украса

Външна страна. Във всички селища върху преобладаващото количество от съдовете е регистрирана гъста мрежеста подустийна украса (обр. 2 *б, в, е,* 3 *з, и,* 4 *а горе*). Не по-малко важна характеристика носят още няколко композиции: от мотиви, съставени от няколко успоредни хоризонтални линии, от една плътна лента (обр. 3 *ж,* 4 *ж горе*), от гирляндовидни мотиви (обр. 3 д горе), от висящи плътни триъгълници (обр. 2 *а горе*), от успоредни вертикални или наклонени къси черти (обр. 3 *е горе*). Едрата мрежеста украса се среща само върху съдове от селищата в Ракитово, при Белово и с. Чавдар и несъмнено е влияние от култура Кремиковци.

Вътрешна страна. Най-много съдове са украсени с гъста мрежеста подустийна украса. Широко разпространение имат композициите от висящи плътни триъгълници, от висящи плътни полуелипсовидни мотиви, от гирляндовидни мотиви, от успоредни вертикални или наклонени къси черти, от хоризонтални тесни ленти.

Основна композиция

Външна страна. Основната характеристика на орнаменталната украса от култура Караново I носят композициите от триъгълни или от ромбични и триъгълни мотиви. Срещат се следните видове: от висящи и изправени триъгълни мотиви, изпълнени с мрежеста украса (обр. 2 *а, б*), от висящи и изправени триъгълни мотиви, разделени на две или на три части с различно запълване (обр. 2 *в*), от висящи мрежести и изправени плътни триъгълни мотиви (обр. 2 *г*), от висящи мрежести и изправени плътни с негативен елемент в тях триъгълни мотиви (обр. 2 *д*), от ромбични и триъгълни (висящи и изправени) мотиви (обр. 2 *е*). Характеристиката допълват основните композиции от правоъгълни мотиви с позитивно и мрежесто поле (обр. 4 *а*).

Рисуваната керамична орнаментация от целия ареал на култура Караново I притежава специфична стилова особеност — редиците от бели точки, ограждащи някакъв плътен елемент (обикновено лента) от рисуваната с бяла боя външна (по изключение вътрешна) основна композиция.

Вътрешна страна. Композицията „венец на плодородието“ рязко преобладава. Регистрирани са и композиции от гирляндовидни мотиви, от гирляндовидни и лентовидни мотиви, от вертикални или наклонени успоредни лентовидни мотиви.

Украса на столчето

Около 20% от произхождащите от ареала на култура Караново I съдове са имали украсени столчета. Регистрирани са композиции от успоредни хоризонтални ленти, от вертикални къси и дебели черти. Специфични за културата са композициите от арковидни мотиви и мрежестата украса.

В ареала на *култура Кремиковци* най-голям брой съдове са украсени с кафява боя — 38%. Следват съдовете с бяла боя — 23%, а на трето място са тези, покрити с виненочервени композиции — 21%. С тъмните цветове бои са изпълнени всички орнаментални композиции, които съдържат фалосообразни (обр. 5 *б*, *в*) и вертикални елипсовидни мотиви. Тъмните бои са използувани за представянето на почти всички спираловидни, гирляндовидни (обр. 2 *и*) и лентовидни (обр. 4 *з*, *и*) мотиви, а също и на композицията „венец на плодородието" (обр. 3 *а*, *б*, *е*, *з*). Бялата боя е предпочитана за всички видове триъгълни и ромбични мотиви, изпълнени обикновено с гъста мрежеста украса (обр. 2 *б—г*, *з*). В селището в Перник с бяла боя е рисувана една група криволинейни мотиви и композиции. Полихромната украса се явява само в три от селищата — при кв. Курило, кв. Слатина и в Перник. Основният орнамент е представен с широки тъмни ленти, които са кантовани с тънки бели ленти. В селището при кв. Слатина е намерен фрагмент с полихромен гирляндовиден мотив.

Огромната част от съдовете от култура Кремиковци е покрита с позитивна украса. Установени са само един вид негативни мотиви, които обаче участвуват в основна композиция с позитивни. Срещат се още позитивно-негативни мотиви (върху 4% от съдовете) и позитивно-негативни композиции (върху 2% от съдовете).

По-съществените характерни особености на рисуваната орнаментална украса от култура Кремиковци са следните.

Подустийна украса

Външна страна. Най-често се среща композицията от успоредни къси наклонени черти (обр. 3 *е горе*). С особена стойност е змиевидната подустийна украса (обр. 2 *з* горе), а до голяма степен и едрата мрежеста украса. Гъстата мрежеста украса (обр. 2 *б*, *в*, 3 *и*, *к горе*), композициите от плътни висящи триъгълници и от висящи полуелипсовидни мотиви се явяват сравнително рядко.

Вътрешна страна. В повечето от регистрираните случаи подустийната украса е композиция от къси наклонени успоредни черти. По-рядко се срещат композиции от триъгълни и от полуелипсовидни мотиви.

Основна композиция

Външна страна. Огромната част от характерните за украсата на керамичните съдове от култура Кремиковци основни композиции са с участието на фалосообразни и вертикални елипсовидни мотиви. Регистрирани са следните типове композиции: от еднакви фалосообразни мотиви (обр. 5 *б*), от фалосообразни мотиви и мотиви от две вертикални линии (обр. 5 *в*), от фалосообразни и вертикални змиевидни мотиви, от фалосообразни и вертикални елипсовидни мотиви. Предимно в селището при кв. Слатина се срещат няколко вида основни композиции от ромбични и триъгълни мотиви (обр. 2 *з*) и само от триъгълни мотиви (обр. 2 *б—г*).

Вътрешна страна. Обикновено се изграждат от фалосообразни, вертикални елипсовидни, гирляндовидни, ромбични и лентовидни мотиви, но е възстановена само една композиция (от фалосообразни и вертикални елипсовидни мотиви).

Украса на столчето

Около 4% от регистрираните в ареала на култура Кремиковци съдове са имали орнаментирани столчета. Срещат се композиции от успоредни хоризонтални ленти, от вертикални къси и дебели черти, но те не са характерни само за тази култура. Засвидетелствувана е и композицията „венец на плодородието".

Повечето мотиви и композиции, представящи рисуваната керамична украса от *култура Кременик—Анзабегово,* са позитивни. Установени са и позитивно-негативни мотиви и композиции. Процентни данни могат да се посочат само за селището в м. Кременик. Основни композиции с участието на позитивно-негативни мотиви са регистрирани върху 15% от съдовете, а такива позитивно-негативни композиции — върху 6%.

Засега характеристиката на рисуваната керамична орнаментация дават само няколко вида мотиви и композиции върху външната страна на съдовете. Броят им е малък

поради ограниченото количество публикувана рисувана керамика от Югославия. Съществено значение имат няколко вида „флорални“ мотиви, регистрирани в селищата при с. Анзабегово (I хоризонт), в м. Връшник (I хоризонт) и при с. Невестино. Характерен за изследваната култура е един вид мотиви от вертикална или хоризонтална плътна линия и шахматно разположени от двете ѝ страни едри точки (селищата при с. Анзабегово — I хоризонт и с. Невестино). Изброените дотук мотиви са изпълнени с бяла (кремава?) боя.

Много характерни за рисуваната украса от култура Кременик—Анзабегово са специфичните фалосообразни мотиви: от две плътни ленти и няколко линии между тях или пък изпълнени с отворена композиция „венец на плодородието“ (от селищата в м. Кременик, с. Долистово, при с. Невестино, в м. Руг Баир, при с. Анзабегово — III хоризонт и с. Зелениково). Единствено в тази култура се срещат основни композиции „венец на плодородието“, между негативните S-овидни елементи на които се оформя изпълнен с едра мрежа кръг, а също и композиции от скачени спиралomеандри с трипръстни „лапи“ в зоната на свързването (от селищата при с. Анзабегово — II хоризонт, в м. Руг Баир, при с. Зелениково и в м. Кременик). Като подустийна украса най-често се явява композицията „венец на плодородието“ (от селищата в м. Кременик и при с. Анзабегово — II и III хоризонт), а също и едрата мрежеста украса (от селищата в м. Кременик и при с. Анзабегово — III хоризонт). Особено убедително орнаменталното единство в култура Кременик—Анзабегово представят орнаменталните композиции от фалосообразни мотиви и едра мрежеста подустийна украса (от селищата в м. Кременик и при с. Анзабегово — II и III хоризонт), от фалосообразни мотиви и подустийна украса „венец на плодородието“ (от селищата в м. Кременик и при с. Анзабегово — II и III хоризонт), а също от фалосообразни мотиви и змиевидна подустийна украса (от селищата при с. Невестино и с. Анзабегово — II и III хоризонт). Изброените мотиви и композиции са изпълнени с тъмни бои.

В ареала на култура Кременик—Анзабегово не са засвидетелствувани орнаментирани столчета.

Количествени показатели за употребата на различните цветове бои в *култура Градешница—Кърча* са налични само за селищата от Северозападна България. На рисуваните с тъмни бои (черна, кафява) монохромни композиции се падат 96% от съдовете, а на тези със светли (бяла, кремава) — 4%. Бялата боя е използувана обаче върху 35% от съдовете, покрити с полихромни композиции.

Близо две трети от монохромно рисуваните керамични съдове от култура Градешница—Кърча (по данни от селищата при с. Градешница и в с. Тлачене) са украсени с позитивни мотиви и композиции. Позитивно-негативни мотиви (фалосообразни) са регистрирани върху 2% от съдовете, а позитивно-негативни локални композиции („венец на плодородието“) — върху 33%.

Освен монохромно рисуваната орнаментация специфика на тази култура придават полихромно украсените керамични съдове.

Монохромна орнаментация имат 70% от съдовете. Подустийната украса върху двете страни на съдовете се състои от триъгълни (обр. 3 *в горе*), полуелипсовидни (обр. 3 *г*, 4 *д горе*) и лентовидни мотиви, а също и от композицията „венец на плодородието“ (обр. 4 *е*, *к*, 5 *а горе*). Основната композиция пак върху двете страни обикновено е съставена от лентовидни мотиви (обр. 4 *г—е*, *з—к*, 5 *а*) или е представена с композицията „венец на плодородието“ (обр. 3 *а—г*).

Полихромна орнаментация имат 30% от съдовете. Орнаменталните композиции обикновено не включват подустийна украса. Всички поддаващи се на възстановяване композиции са от вида „венец на плодородието“.

В ареала на култура Градешница—Кърча украсените столчета на съдове са изключение (0,5%).

Историко-културна интерпретация

Разграничаването на четири раннонеолитни етнокултурни ареала (култури) в югоизточната и централната част на Балканския полуостров е основано на силата на взаимоотношенията между отделните селища според иконографските особености на рисуваната керамична украса. По същия начин се установява и степента на сходство между обособените вече етнокултурни ареали, която е обратно пропорционална на географското разстояние между тях. Най-силни

са връзките между културите Караново I и Кремиковци (0,42), следвани от тези между Кременик—Анзабегово и Кремиковци (0,35). Взаимоотношенията между културите Кременик—Анзабегово и Караново I (0,23) са най-слаби в изследвания етнокултурен район. Сходствата между рисуваната украса от култура Градешница—Кърча и трите по-южни култури са слаби; най-съществената от тези връзки е с култура Кремиковци (0,29).

Картината на взаимоотношенията според иконографските особености до голяма степен се потвърждава и от някои сравнителни изследвания на структурата на рисуваната орнаментация.

Рисуваната украса върху керамичните съдове от всяка култура има специфично количествено съотношение между структурните групи и особено между групите I,1.1 и I,2.2 върху външната страна на съдовете. В култура Караново I група I,1.1 (орнаментална композиция, която се състои само от основна композиция, започваща от устието) е слабо представена — 19% от украсените съдове, в култура Кремиковци към нея се отнасят близо половината съдове — 44%, в култура Градешница—Кърча количеството им нараства значително — 63%, а в култура Кременик—Анзабегово достига 80%. Измененията в група I,2.2 (орнаментална композиция, която се състои от подустийна украса и основна композиция, разделени с горна ограничителна линия) са точно в обратна зависимост: в култура Караново I броят на тези орнаментални композиции е 72% от всички възстановени, в култура Кремиковци — 26%, в култура Градешница—Кърча — 14%, а в култура Кременик—Анзабегово — едва 6%.

В културите Караново I и Кремиковци върху външната страна на съдовете броят на основните композиции от еднакви и от два вида мотиви е почти равен. В културите Кременик—Анзабегово и Градешница—Кърча преобладават основните композиции, изградени от еднакви мотиви. В култура Кременик—Анзабегово (и като изключение в селището в Ракитово) се явяват основни композиции, образувани от три вида мотиви. Върху вътрешната страна на съдовете преобладават основни композиции от еднакви мотиви, а само в култура Кременик—Анзабегово са регистрирани композиции от три вида. (Както вече беше посочено, подустийната украса и украсата на столчето във всички култури са композиции от еднакви мотиви.)

Процентното участие на керамичните съдове с украсено столче в култура Караново I е значително — около 20%. В култура Кремиковци то рязко спада на 4%. В другите две култури в Западна България съдове с украсени столчета практически липсват.

Според съотношението на основните форми украсени съдове четирите култури се разделят в две групи: Караново I — Кремиковци (приблизително половината са купи, следвани от гърневидните съдове — около една трета; слабо участие на паниците) и Кременик—Анзабегово — Градешница — Кърча (близо две трети са купи, следвани от паниците — около една трета; незначително участие на гърневидните съдове).

Както иконографските, така и структурните изследвания недвусмислено свидетелстват за тесните връзки между носителите на култура Караново I и култура Кремиковци. Между двете култури се установява добре изразена контактна зона, включваща селищата в Ракитово, при с. Чавдар и кв. Слатина в София. От друга страна, рисуваната орнаментация от култура Кремиковци показва многобройни особености, които я свързват с останалите две култури от Западна България и особено с култура Кременик—Анзабегово. Има податки, че между култура Кременик—Анзабегово и култура Кремиковци също е била налична преходна (контактна) зона, но известната засега рисувана керамика от приблизително набелязания ѝ обхват е твърде недостатъчна за сигурни заключения (селището при с. Гълъбник, Пернишки окръг).

Представената според иконографските и структурните особености на рисуваната украса картина на взаимоотношенията между раннонеолитните етнокултурни общности в югоизточната и централната част на Балканския полуостров се покрива частично с опитите за възстановяване на историческото битие от създателите и привържениците на теорията за т. нар. градационна миграция.[40] Според тях възникването на раннонеолитните култури в Югоизточна Европа е резултат на миграционни движения от Анатолия към Тракия по долината на р. Марица. Изхождайки от различията в степента на близост между рисуваната украса от четирите раннонеолитни култури, от наличието на преходни зони между три от тях

(Караново I — Кремиковци и Кременик — Анзабегово — Кремиковци) и от някои паралели на мотиви и композиции от селището в м. Кременик с такива от Предна Азия, стигаме до предположението за още един самостоятелен път за връзки с Егейско-Анатолийското пространство — долините на р. Струма и Вардар. Явно е, че възникването на културите Караново I и Кременик—Анзабегово е резултат на несвързани пряко процеси. В географската зона, даваща възможност за преки контакти, като синкретично явление между двата потока възниква култура Кремиковци.

[1] Г. Ил. Георгиев. Стратиграфия и периодизация на неолита и халколита в днешните български земи. — Археология, XVI, 1974, кн. 4, с. 1—18 и цит. лит.; H. Todorova. Das Chronologiesystem von Karanovo im Lichte der neuen Forschungsergebnisse in Bulgarien. — Slovenská archeologia, XXIX, 1981, 1, p. 203—216 и цит. лит.

[2] Н. Петков. Праисторическа боядисана керамика от Софийската котловина. — ГНБП, 1928—1929, с. 185—197.

[3] В. Миков. Предисторически селища и находки в България. С., 1933, с. 29, 36, 41, 42, 44, 46, 48; Материали от предисторическата епоха в България. — ИАИ, VII, 1932—1933, с. 362—363; Н. Петков. Материали за проучване предисторията на България. — ИАИ, XVII, 1950, с. 210—211.

[4] В. Миков. Принос към предисторическата култура у нас. — ИАИ, V, 1928—1929, с. 311—312.

[5] В. Миков. Селищната могила до с. Караново (Н.-Загорска ок.). — ИБГД, V, 1937, с. 157—173.

[6] Н. Петков. Селищната Гинова могила до Челопеч. — ГНМП, I, 1948, с. 159—171.

[7] П. Детев. Селищната могила Банята при Капитан Димитриево. — ГНМП, II, 1950, с. 1—23.

[8] J. Gaul. The Neolithic Period in Bulgaria. — American School of Prehistoric Research, Bulletin, 16, 1948.

[9] Ibidem, tab. IV 13, 14, VI, IX, X, XI, XIV 3, XVII 1, 2.

[10] П. Детев. Цит. съч., обр. 8, 9.

[11] G. I. Georgiev. Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). — L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Praha, 1961, p. 45 sqq.; Beiträge zur Erforschung des Neolithikums und der Bronzezeit in Südbulgarien. — Archeologia Austriaca, 42, 1967, p. 90—127.

[12] Г. Ил. Георгиев. Главни резултати от разкопките на Азмашката селищна могила през 1961 г. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 157—174; Многослойное поселение Азмашка могила близ Стара Загора (Болгария). — КСИА, 106, 1966, с. 3—10.

[13] G. I. Georgiev. Neues über das Neolithikum Bulgariens. — In: Actes du II-e Congrès international des études du Sud-Est Européen. II. Athens, 1972, p. 81—88.

[14] Г. Ил. Георгиев. Проучване на старата неолитна култура в Пирдопско-Златишкото поле. — В: Първи конгрес на БИД. I. С., 1972, с. 297—302.

[15] Разкопки под ръководството на ст. н. с. А. Радунчева и В. Мацанова, непубликувани.

[16] А. Пейков. Сондажни разкопки на неолитното селище в Кърджали през 1972 г. — Ахридъ, I, 1972, с. 7—44.

[17] Разкопки под ръководството на ст. н. с. К. Кънчев и М. Чохаджиев, непубликувани.

[18] Разкопки под ръководството на Д. Аладжов (1968) и ст. н. с. А. Радунчева и Д. Аладжов (1978—1982), непубликувани.

[19] П. Детев. Праисторическото селище при село Мулдава. — ГНМП, VI, 1968, с. 9—46.

[20] Разкопки под ръководството на М. Димитров, непубликувани.

[21] Б. Николов. Селище от стария неолит при с. Градешница, Врачански окръг. — Археология, XVII, 1975, кн. 1, с. 25—40.

[22] Разкопки под ръководството на к. и. н. Б. Николов, непубликувани.

[23] В. Миков, Н. Джамбазов. Деветашката пещера. С., 1960, с. 33—50.

[24] Г. Ил. Георгиев. Стратиграфия и характер на културата на праисторическото селище в с. Кремиковци, Софийско. — Археология, XVII, 1975, кн. 2, с. 17—30.

[25] М. Чохаджиев. Селища от ранния неолит в Пернишки окръг. — Thracia antiqua, 3, 1978, с. 30—32.

[26] Разкопки под ръководството на проф. Г. Ил. Георгиев и автора, непубликувани.

[27] М. Чохаджиев. Цит. съч., с. 32—33.

[28] Разкопки под ръководството на М. Чохаджиев, непубликувани.

[29] Н. Петков. Рисуваният орнамент през неолита в Софийското поле и близките му околности. — Археология, IV, 1962, кн. 3, с. 43—49.

[30] Vl. Milojčić. South-Eastern Elements in the Prehistoric Civilization of Serbia. — The Annual of the British School at Athens, XLIV, 1949, p. 267, 286; Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas. Berlin, 1949, p. 54—55; Körös—Starčevo—Vinča. — In: Reinecke Festschrift. Mainz, 1950, p. 111; R. Tringham. Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe, 6000—3000 B. C. London, 1971, p. 89—91; J. Nandris. The Development and Relationships of the Earlier Greec Neolithic. — Man, V, 1970, 2, p. 203—205; J. Mellaart. The Neolithic of the Near East. London, 1975, p. 254—257; М. Гарашанин. Хронология и генезис на неолита в централната и югоизточната част на Балканския полуостров. — Археология, VIII, 1966, кн. 1, с. 16—24.

[31] Изказваме сърдечна благодарност на ст. н. с. П. Детев, проф. Г. Ил. Георгиев, ст. н. с. А. Радунчева, В. Мацанова, к. и. н. Б. Николов, ст. н. с. К. Кънчев, М. Димитров, М. Чохаджиев, ст. н. с. М. Станчева, н. с. Ат. Пейков, Д. Аладжов и Р. Морева за дадената ни от тях възможност да използуваме непубликуваните комплекси рисувана керамика от посочените селища.

[32] Срв.: В. Николов. Приложение на математико-статистически метод за териториално групиране на рисуваната раннонеолитна керамика. — Интердисциплинарни изследвания, IX, 1982, с. 33—50. Същата формула е използувана за сравняване на орнаментални комплекси от халафската култура в Месопотамия (S. LeBlanc, P. Watson. A Comparative Statistical Analysis of Painted

Pottery from Seven Halafian Sites. — Paléorient, I, 1973, p. 121—129.

[33] За последните три вж.: М. Гарашанин. Праисторијске културе Поморавла и Источне Србије. Ниш, 1971.

[34] М. Гарашанин, Д. Гарашанин. Неолитска населба Вршник кај село Таринци. — Зборник на Штипскиот народен музеј, II, 1960—1961.

[35] Neolithic Macedonia. I. Los Angeles, 1976; M. Garašanin. Op. cit.; М. Гарашанин, В. Санев, Д. Симоска, Б. Китаноски. Предисториски култури во Македонија. Штип, 1971.

[36] Пак там, с. 42—43, обр. 64; T. Bregant. Ornamentika na neolitski keramiki v Jugoslavije. Ljubljana, 1968, tab. 2; Од археолошкото богатство на СР Македонија. Скопије, 1980, обр. 79.

[37] R. Galović. Neue Funde der Starčevo-Kultur in Mittelserbien und Makedonien. — Bericht der Römisch-Germanischen Komission, 43—44, 1962—1963, tab. 9—12; Die Starčevo-Kultur in Jugoslawien. — In: Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa. A, 3. 1971, tab. 5.

[38] M. Nica. Cîrcea, cea mai veche aşezare neolitica de la sud de Carpaţi. — SCIVA, 27, 1976, 4, p. 435—463; Nouvelles données sur le Néolithique ancien d'Olténie. — Dacia, XXI, 1977, p. 13—53.

[39] Наблюденията показаха, че основните вътрешно-композиционни отношения са съсредоточени в горната част на съда. Освен това, сред изследвания материал само около 30 цели съда имаха украсени дъна (столчета). Украсените дъна от счупени съдове не могат да се свържат с определени орнаментални композиции. И накрая, отношението на броя на украсените съдове към броя на украсените столчета е 18 : 1, т. е. украсата на дъната не може да бъде определяща при класифицирането според вертикалната структура.

[40] М. Гарашанин. Хронология и генезис, с. 16—24 и цит. лит.; Х. Тодорова. България и Югоизточна Европа през неолита и енеолита.— В: България в света от древността до наши дни. I. С., 1979, с. 71.

Ornementation de la céramique peinte du Néolithique ancien systématisation et caractéristique

V. NIKOLOV

(Résumé)

L'article présente un aspect de l'étude d'environ 1600 vases céramiques du Néolithique ancien, entiers et fragmentaires à décoration peinte dont la partie essentielle provient de 13 localités en Bulgarie. L'étude comparée par voie mathématique-statistique a permis de délimiter les aréales de quatre communautés du Néolithique ancien, désignées comme Karanovo I (la Thrace et les Rhodopes), Kremikovci (actuellement Bulgarie occidentale centrale), Kremenik—Anzabegovo (les régions le long des cours supérieurs et moyens de la Struma et du Vardar) et Gradešnica—Cîrcea (actuellement Bulgarie du Nord-Ouest et Roumanie du Sud-Est (fig. 1). L'auteur a fait une caractéristique iconographique et structurale détaillée de l'ornementation peinte de chacune des quatre cultures archéologiques et il a établit le degré de ressemblance entre elles. Les liens les plus évidents sont ceux entre les cultures Karanovo I et Kremikovci, suivis de ceux entre Kremenik—Anzabegovo et Kremikovci. Les liens mutuels entre les cultures Kremenik—Anzabegovo et Karanovo I sont les plus faibles dans la région éthnoculturelle étudiée. Les ressemblances entre la décoration peinte de la culture Gradešnica—Cîrcea et les trois cultures plus méridionales sont faibles; le plus essentiel de ces liens est avec la culture Kremikovci. Le tableau présenté des liens mutuels correspond partiellement à la théorie de l'ainsi dite migration graduelle d'hommes de l'Anatolie vers la Thrace par la vallée de la Marica. L'étude proposée permet, cependant, de supposer encore une voie indépendante de liens avec l'espace Égéen-Anatolien — les vallées de la Struma et du Vardar. L'apparition des cultures Karanovo I et Kremenik—Anzabegovo est le résultat de différents processus. Dans la zone géographique, permettant des contacts directs, comme phénomène syncrétique entre les deux courants apparaît la culture Kremikovci.

Някои проблеми на златното съкровище от Вълчитрън

АЛЕКСАНДЪР Г. БОНЕВ

Комплектът от златни предмети, открит край с. Вълчитрън, Плевенски окръг, повече от половин век занимава изследователи от различни страни, които по един или друг начин, прилагайки разнообразна методика и подходи, са се опитвали да намерят отговор на редица проблеми, свързани с него. Преди време се спряхме на сегашното състояние на проучванията му, както и на неговата датировка.[1] Като привлякохме целия известен досега материал, установихме, че съкровището може да бъде датирано към късноеладския (микенския) период или, ако искаме да посочим по-точна абсолютна дата — около 1300 г. пр. н. е. Подобен извод се потвърждава и от публикувания неотдавна златен кантарос, намерен случайно в околностите на с. Крижовлин, Одеска област.[2] Макар с по-малки размери, по форма и техника на изработка той е идентичен на вълчитрънския. Така с пълно основание може да твърдим, че във втората половина на II хилядолетие пр.н.е. постепенно се създава и консолидира общ културен хоризонт, който може да бъде наречен хоризонт Микена—Вълчитрън—Бородино. В паметниците от с. Вълчитрън и Бородино най-отчетливо се проявяват егейските влияния в областта на торевтиката. Вълчитрънското съкровище представлява междинно звено в разпространението на тези влияния от юг в посока север—североизток. Към същия хоризонт се отнасят и редица карпато-трансилвански съкровища или единични находки, в които може да се констатират микенски импулси.

Въпреки че основният въпрос, какъвто е този за датировката на съкровището, може да се смята за решен, налице са редица други проблеми, които то поставя и чието разглеждане и решение би могло да ни даде допълнителна информация за тази изключително динамична епоха. Целта на настоящата работа е да набележим някои от тях, а при възможност и да направим опит за тяхното решаване.

Освен с големия разцвет на бронзовата металургия втората половина на II хилядолетие пр.н.е. се характеризира със значителен напредък в областта на обработката на благородни метали, като в Карпато-Дунавския ареал и Балканския полуостров се оформят два центъра. Единият е в Трансилвания, а другият — в южната част на Балканския полуостров или по-точно в Пелопонес. Безспорно, най-богати са находките от Гърция, но за разлика от северния център, който е представен с по-малко, но хронологически равномерно разпределени златни предмети, на юг се наблюдава връх в постиженията на торевтиката, съвпадащ главно с втория период на шахтовите гробници, за да се стигне в етапа на куполните гробници до известно спадане в дейността на ахейските занаятчийски центрове.

Основният паметник, от който може да извлечем най-пълна информация за равнището на развитие на местната торевтика през късната бронзова епоха, е златното съкровище от с. Вълчитрън.

Един от проблемите в случая е да се установи откъде са взети различните материали, от които е изработено съкровището. Някои наблюдения върху състава на златото са направили В. Миков и Др. Чавдаров.[3] В. Миков се опитва да съпостави някои данни за цвета на златото, неговия състав и структура (във форма на неправилни зрънца и пръчици) със златото, добивано в съседните земи, при което, като подчертава разликата между съдовете от Вълчитрън и микенските предмети, смята, че първите са правени от злато, получавано в южнодунавските земи.[4] Сравнението със златото от местните рудници на практика няма доказателствена стойност, тъй като тяхната експлоатация е започнала едва през античната епоха.

Химическият анализ показва, че се касае за самородно злато със състав: 88,16% чисто злато, 9,7% сребро, 1,74% мед и 0,40% желязо за всички предмети и 79,90% чисто злато и 19,80% сребро при един от малките

дискове. От това В. Миков прави извода, че по състав металът се доближава повече до състава на самородното злато от западните области на нашата страна — Трънско и Берковско, и особено до това от Североизточна Сърбия — по долината на р. Тимок, което съдържа 83—90% чисто злато.[5] Електронът, използуван при някои елементи на тройния съд, има състав: 62,10% сребро, 25% чисто злато и 12% мед и доста се различава от електрона, характерен за микенската културна област (както в същност е и със златото), съставен само от злато и сребро в съотношение 1 : 3. Значителни разлики се забелязват и в състава на ниелото: от Вълчитрън — 54,30% злато, 31,10% мед, 3% сребро и 1,30% сяра; от Микена — сребро с незначителни примеси от мед, злато и сяра. Закономерно се стига до извода, че вълчитрънските материали се различават от микенските. В. Миков прави заключение, че съкровището е изработено в един нов център, където се е възродила за известно време техниката на микенското златарство.[6]

Анализът, извършен на времето, дава най-обща представа за състава на материала, от който са направени предметите от Вълчитрън. Резултатите от спектралните анализи на редица златни находки от Европа[7] ни дават известна база за сравнение. Заключението, до което може да стигнем, е, че златото на предметите от Вълчитрънското съкровище има Карпато-Дунавски произход. Това се потвърждава от данните на А. Хартман за находките от този ареал, отнасящи се към втората половина на II хилядолетие пр.н.е.[8] От къде точно произлиза златото — Тимок, Западна България, Тиса, Трансилвания или Карпатите, засега не може да отговорим.

Интерес представлява въпросът за добиването на златото и разпространението на предмети от благородни метали през интересуващия ни период. Засега в нашите земи рудници, които могат да бъдат датирани едновременно с Вълчитрънското съкровище, не са известни. Единствените златни мини, за които е установено, че са били използувани в края на бронзовата епоха, са тези при с. Слатина,[9] Зайчарско, в Източна Югославия. Впрочем, реките с пясъка си са били също значителен източник на злато. М. Митич отбелязва, че например в района на Североизточна Сърбия златоносни са всички реки, които се вливат в Дунав и Тимок.[10] Наблюдава се закономерно явление — когато обществото в развитието си е стигнало до етап, при който включва в живота си като компонент златото, в обширни ареали, заети от племена и народи, които са на еднаква степен в обществено-икономическото си развитие, настава своеобразен „бум“ в производството на предмети от благородни метали. Такъв „бум“ в Карпато-Трансилванския басейн и долнодунавските земи през втората половина на II хилядолетие пр.н.е. се документира от многобройните находки. В края на същото хилядолетие дейността на златарските ателиета в посочения район за продължителен период от време рязко намалява. При изработката на различните предмети без изключение е използувано самородното злато, т. е. съдържащо най-различни примеси. Пречистването му още не е било известно, а това е доказателство за по-примитивния характер на прилаганата технология.

Съкровището предлага значителна и разнообразна информация за техническите приёми, използувани при изработката. Приложени са всички видове техники, познати на Стария свят.[11] Ще разгледаме един въпрос, на който досегашните изследвачи на съкровището не са обърнали внимание — използуването на примитивния струг при направата на някои от предметите. Дъната на чашите и кантароса са изливани отделно от телата на съдовете, както и някои детайли от дисковете и са допълнително оформени на струг. Примитивният струг, представляващ голямо техническо постижение на късната бронзова епоха, е реплика на широко разпространения ръчен или крачен грънчарски кръг. Той е добре познат още в началото на микенската епоха в Гърция.[12] А начинът, по който на такъв струг са обработени вълчитрънските съдове, ясно се установява по оформянето на открити при разкопки в Кавказ златни и сребърни чаши[13] от средата на II хилядолетие пр.н.е. Явно, използуването на струга в художествените занаяти е било разпространено в широк ареал. По този повод Б. А. Куфтин пише, че „. . .произходът на тази техника принадлежи на епохата, когато опитът от работата с грънчарското колело е накарал майсторите-златари да се отнасят с пластичните свойства на благородните метали така, както с тези на глината“[14].

Дръжките са допълнително ковани и изчуквани върху матрица, украсявани са с помощта на длето и след това занитвани към тялото на съда. Това е техника, добре позната още от епохата на шахтовите гробници

в Микена,[15] откъдето вероятно е била и заимствувана. Припояването със сребро също е било широко разпространено освен в Ахейска Гърция и в Кавказ.[16]

При украсата на големите дискове освен другите материали — злато, бронз, електрон и т. н., е употребено и сребро. В случая е приложена техниката на инкрустация на метал върху метал. Не може да се съгласим с В. Миков, че това е доста рядко срещана техника.[17] При дисковете в същност е употребена техниката, позната ни и от други места — Егейския свят, Бородино и т. н. Внимателното наблюдение върху дисковете показва, че в златните подложки са били направени легла за сребърните ленти, които след това чрез силно начукване с дървено чукче са набити и допълнително прикрепени чрез бордюри от вдълбани точици. Това заключение се потвърждава и от наблюденията върху луковичните дръжки, при които без предварително направените легла за лентите би било много трудно, ако не и невъзможно, да се постави украсата. Така че тук е налице не слабо познатата, а сравнително често употребяваната именно през късната бронзова епоха техника на инкрустация на метал върху метал, разпространена в Егейския свят и Египет и рядко в Кавказ.[18] Съвсем друг е въпросът, че инкрустацията при вълчитрънските дискове е изключение като комбинация от използуваните метали. Много по-често при известните ни паметници наблюдаваме инкрустация на злато върху сребро, на бронз върху сребро или на злато и сребро върху бронз (находките от шахтовите гробници в Микена), отколкото на сребро върху злато. Последната техника срещаме при украсата от вътрешната страна на златния трон на Тутанкамон, където чрез инкрустиране на сребро върху злато са изобразени дрехите на младия фараон и неговата съпруга Анхесенпаамон.[19]

Засега е трудно да отговорим на въпроса за произхода на среброто, употребено в украсата на големите дискове. Той не е поставян в научната литература. Откритите досега съкровища и единични предмети от Балкано-Дунавския ареал ни позволяват да направим извода, че в сравнение със златото този благороден метал е много рядко използуван в местната торевтика. Сравнително по-често той е употребяван в производството в редица центрове на Егеида, които са били в редовни връзки с Египет особено по време на XVIII династия. В тази страна са много разпространени различни изделия от сребро. Като друг голям център в употребата на среброто в Стария свят се очертава Кавказ, откъдето са известни редица находки от сребърни съдове и други предмети.[20] Вероятно снабдителят с този метал на племената и народите, населявали въпросния обширен ареал, е била Хетската държава, в чиито предели са се намирали едни от най-големите сребърни рудници в древността — тези в планината Тавър.

Най-сложният проблем, който стои пред изследвачите на съкровището, е за предназначението на съдовете поотделно и на комплекта в цялост. Изказани са редица мнения от различни учени.[21] Напоследък с този въпрос се занимаха също Ал. Минчев[22] и Л. Огненова-Маринова.[23] Тя, приемайки датировката XIV—XIII в. пр.н.е., смята, че съкровището е доказателство за продължаването на по-стари традиции в областта на металургията.[24] Главно внимание отделя на дисковете и тройния съд. Дисковете са групирани по двойки. Интерес заслужава фактът, че са налице една двойка дискове с големи размери и три — с по-малки, както е и при киатосите — има един голям и три малки. Това разпределение по тройки не може да е случайно, тъй като е залегнало и при тройния съд.[25] Л. Огненова-Маринова прави опит да обясни предназначението на дисковете. Според нея отлична аналогия представляват т. нар. цимбали, намерени в Пещерата на Зевс на планината Ида в Крит.[26] По размери те са близки до големите вълчитрънски. Тези цимбали също са украсени, но с коренно различни мотиви и евентуалната им датировка, предложена от М. Вентон, е VII в. пр.н.е.[27] Приемайки дисковете от Вълчитрън също за цимбали, Л. Огненова-Маринова прави аналогия с критските, употребявани при церемонии в култа към детето Зевс, син на Рея и Кронос, и смята, че съкровището от Вълчитрън е било свързано с култа към божественото дете Загреус или Дионис-Загреус[28] в Тракия.

Л. Огненова-Маринова се спира накратко на предназначението на тройния съд. Според нея той е служел за изливане на течности през тръбичките в трите отделни части на съда, което позволява да се мисли за излияния при една триада.[29] Ако в действителност става дума за култа към Дионис, течността е била смесица от вино, мед и мляко,

1

2

●*Обр. 1. Детайл с кръстовидната подложка, в центъра с янтар, на единия от големите дискове от Вълчитрънското златно съкровище. Fig. 1. Détail avec le support cruciforme portant au centre de l'ambre de l'un des grands disques du trésor d'or de Vălčitrăn*

●*Обр. 2. Детайл с украсената с орнамент дръжка на единия от големите дискове от Вълчитрънското златно съкровище. Fig. 2. Détail avec la poignée agrémentée d'ornement de l'un des grands disques du trésor d'or de Vălčitrăn*

които избликвали от скалите и земята при появяването на Дионис.[30]

Както видяхме, Л. Огненова-Маринова изказва две интересни предположения. Но докато второто може да бъде прието с малки резерви, не така стои въпросът с първото — за предназначението на малките и големите дискове. Съществуват факти, които според нас сериозно противоречат на схващането, че се касае за музикални инструменти. Първият е от чисто техническо естество — при удар златото не издава почти никакъв звук. На второ място е т. нар. кръстовидна подложка от вътрешната страна на дисковете (обр. 1). Тя има не толкова функционално предназначение на обтегач, а чисто идеологическо. Това е кръстосаната двойна брадва — лабрис, олицетворение на гръмотевиците и небесните сили, символ на властта на царя-жрец. Подобни кръгове с вписани в тях кръстосани двойни брадви, взети като самостоятелен елемент, а не съставляващи част от предмет, са известни от много места. Достатъчно е да споменем златния кръг от Микена и бронзовия от Привина глава в Югославия. Същият мотив срещаме и при т. нар. жертвено огнище, открито на Небет-тепе в Пловдив. Трети факт, който би трябвало да отчетем, е наличието на янтар в малко гнездо в средата на кръстосаните лабриси. Ако дисковете се употребят като цимбали при неособено силен удар янтарът би изпаднал. На четвърто място трябва да отбележим, че луковичните дръжки на двата големи диска са неудобни за хващане и, най-важното, че са украсени с изключително рядко срещания орнамент, образуван от дъги със сближени долни краища, редуващи се с ромбове с отворен долен ъгъл (обр. 2). Ако тези части е трябвало да бъдат дър-

жани в ръката, орнаментът (изключителен по характера си) би оставал скрит за окото на наблюдателя и е необяснимо разполагането му там.

Очевидно, украсата от вътрешната страна на дисковете — кръстосани лабриси, и янтарът — символ на Слънцето, както и орнаментацията върху луковичните дръжки и изобщо върху повърхността на големите дискове, е направена с цел да бъде достъпна при пряко наблюдаване от присъствуващите на религиозните церемонии. Ако дисковете са служели в церемониите за цимбали, украсата не би била видима, т. е. такова оформление би било безпредметно.

Общо взето хипотезата на Л. Огненова-Маринова е интересна и заслужава внимание при по-нататъшното разработване на проблема. Това се отнася особено за култа към Дионис, засвидетелствуван чрез писмените извори още от втората половина на II хилядолетие пр.н.е.[31] Ние сме на мнение, че въпросът за предназначението на дисковете засега все още остава дискусионен.

Дискусионен е и въпросът за предназначението на съкровището като комплект. Бихме изказали предположението, че е свързано с култа към Слънцето като върховно божество, особено добре засвидетелствуван у племената, носители на културата Балей—Орсоя—Върна.

М. Гарашанин в своя работа се спира на интересния проблем за етнокултурната принадлежност на съкровището.[32] Впрочем той е поставен още от В. Миков, който, привеждайки най-обща аргументация, го отнася към културата, наречена от него „с инкрустирана керамика“[33], известна днес като култура Балей—Орсоя—Върна. М. Гарашанин не споделя схващането на В. Миков, че формата на съдовете може да служи като белег за определяне на етнокултурната принадлежност на съкровището,[34] и се спира главно на орнаментацията на големите дискове и подложката с кръстосаните лабриси.[35] Въз основа на техния анализ той стига до извода, че съкровището трябва да бъде поставено в Балкано-Карпатския къснобронзов комплекс, към което насочват и аналогиите му с предмети от културите Дубовац—Жуто Брдо и Витенберг.[36] М. Гарашанин смята, че при всички положения съкровището трябва да се изключи от тракокимерийския културен кръг[37] — мнение, което и ние споделяме.

Друг важен проблем, на който трябва да се спрем, е: къде и от кого е изработено съкровището. През епохата на разцвета на бронзовата металургия в Древния Изток и Европа се оформят пет главни центъра за производство на изделия от благородни метали: Египет, Малоазийско-Месопотамският район, Кавказ, Егейският свят и Карпато-Дунавският басейн. Вълчитрънското съкровище е открито най-южно от всичките, известни ни досега колективни находки от петия от центровете, в непосредствена близост до р. Дунав — важен воден път в древността. Както видяхме, при направата му са използувани почти всички техники, характерни за късната бронзова епоха в Егеида и Древния Изток: припояване, дооформяне на струг, релефна украса, врязана украса, ниело и т. н. Едва ли ще бъде пресилено, ако кажем, че подобна обработка на златото и среброто, както и на другите материали, взета в цялост и приложена на комплексен паметник, не се среща при нито една находка от въпросния район. От друга страна, налице са форми, характерни за развивалите се в района култури, а златото, както установихме, има безспорно местен произход. Ясно е, че съкровището е било изработено от майстори, владеещи великолепно всички прийоми на обработката на благородни метали, характерни за най-високо развитите центрове през късната бронзова епоха в Египет и Източното Средиземноморие. В такъв смисъл може да бъде поставен въпрос от чисто теоретичен характер — кои са били торевтите, изработили съкровището? Местни, които по един или друг начин са успели да овладеят постиженията на ведущите центрове в Египет, Крит и Микена, или дошли отвън и работили по местна поръчка, т. е. следвали местни художествени концепции и удовлетворявали местни вкусове? Е. Н. Черник е изказал интересна мисъл, която може да има сила и при нашия случай: „. . .Възможно е разпространението на културните елементи да е свързано с дейността на групи (кланове) от майстори металурзи. Вероятно тези майстори металурзи често пъти са били културно обособени от окръжаващото ги население[38]. . . и даже етнически чужди на него.“[39] Погледнато в тази светлина, става ясно, че занимаващият ни проблем се нуждае от съответната разработка и биха могли да се получат интересни резултати, които да хвърлят нова светлина върху кон-

тактите през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. между Новото царство в Египет, Крит и ахейските центрове, от една страна, и племената, населявали долнодунавските земи, от друга.

Според нас това са някои от основните проблеми, свързани с разглеждания уникален паметник на най-ранната европейска култура. В заключение бихме искали да кажем, че като имаме пред вид характера на съкровището от Вълчитрън, ритуалното му предназначение, свързано с култа към Слънцето, ние сме на мнение, че то е ползувано в някакъв голям религиозен център-светилище от рода на микенските. Този център се е намирал в Северозападна или Северна България, възможно и някъде в района на с. Вълчитрън. Той е представлявал общо свещено място за обитаваните ареала племена. В такъв аспект златното съкровище се е явявало като обединително звено в духовно и идеологическо отношение за населението от Карпатите, Трансилвания и долнодунавските земи.

[1] Ал. Г. Бонев. Състояние на проучванията на златното съкровище от Вълчитрън. — Археология, XIX, 1977, 4; Датировка на златното съкровище от Вълчитрън. — Studia praehistorica, 1983, 7—8 (под печат).

[2] Г. А. Дзис, Т. Черняков. Золотая чаша вылчитрынского типа из Северо-западного Причерноморья. — СА, 1981, 1, с. 151—161.

[3] В. Миков. Златното съкровище от Вълчитрън. С., 1958, с. 19—21.

[4] Пак там, с. 20—21.

[5] Пак там, с. 21.

[6] Пак там, с. 23.

[7] Ах. Hartmann. Prähistorische Goldfunde aus Europa. — Studien zu den Anfängen der Metallurgie. III. Berlin, 1970.

[8] Ibidem, p. 38—45.

[9] В. Миков. Цит. съч., с. 19.

[10] М. Митич. Праисторийски златан накит от Велике Врбице. — Старинар, 1907, с. 112.

[11] Най-общи наблюдения върху употребените техники прави В. Миков, вж. В. Миков. Цит. съч., с. 8—16, 22—25.

[12] Дж. Кларк. Доисторическая Европа. Экономический базис. М., 1953, с. 217; Т. В. Блаватская. Греческое общество второго тысячелетия до новой эры и его культура. М., 1976, с. 87. По този начин вероятно е била оформена вътрешността на чашите от Вафио.

[13] Б. А. Куфтин. Археологические раскопки в Триалети. I. Тбилиси, 1941, с. 97.

[14] Пак там, с. 98.

[15] G. Karo. Die Schachtgräber von Mykenai. I. München, 1930, p. 152—153.

[16] Б. А. Куфтин. Цит. съч., с. 97.

[17] В. Миков. Цит. съч., с. 14.

[18] Приложена е при инкрустиране на златна или сребърна пластинка върху бронзова подложка: Б. А. Куфтин. Цит. съч., с. 99, обр. 106.

[19] И. С. Канцельсон. Тутанхамон и сокровища его гробницы. М., 1976, с. 68.

[20] Б. А. Куфтин. Цит. съч., с. 86, обр. 93, с. 87, 89—90; А. Л. Монгайт. Археология СССР. М., 1955, с. 118.

[21] Подробно вж.: Ал. Г. Бонев. Състояние на проучванията, с. 11—18.

[22] Al. Minchev. The Treasure a New iterpretation of Some items. Доклад, прочетен на Втори филипополски седмици, октомври, 1976 г., Пловдив (непубликуван) — счита, че дисковете са музикални инструменти — цимбали.

[23] L. Ognenova-Marinova. Le trésor de Vălčitrăn — un jalon dans l'étude de la religion Thrace. — Pulpudeva, 2, 1978, p. 240—244.

[24] Ibidem, p. 240.

[25] Ibidem, p. 241.

[26] Ibidem, p. 242.

[27] Ibidem.

[28] Ibidem.

[29] Ibidem, p. 243.

[30] Ibidem.

[31] Ibidem, p. 243—244.

[32] M. Garašanin. Betrachtungen zum Schatz von Vălči Trăn. — Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, p. 284—287.

[33] В. Миков. Цит. съч., с. 46.

[34] M. Garašanin. Op. cit., p. 285.

[35] Ibidem, p. 285—286.

[36] Ibidem, p. 286.

[37] Ibidem, p. 287.

[38] Е. Н. Черных. Древняя металлообработка на Юго-западе СССР. М., 1976, с. 149.

[39] Е. Н. Черных. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. С., 1978, с. 282.

Certains problèmes du trésor d'or de Vălčitrăn

AL. G. BONEV

(Résumé)

Le trésor d'or de Vălčitrăn est depuis plus d'un demi siècle l'objet d'études scientifiques ayant pour but de résoudre une série de problèmes à son sujet. L'un des problèmes essentiels — celui de sa datation — à l'étape actuelle, dans ses lignes générales, peut être considéré comme résolu. Il a été fabriqué pendant l'Age du bronze récent, plus exactement environ l'an 1300 av. n. ère. Une série d'autres problèmes, cependant, restent en suspens et pourraient faire l'objet d'une étude scientifique spéciale. Le but du pré-

sent article est d'exposer certains d'entre eux et de proposer des solutions éventuelles.

Un des problèmes est de déterminer la provenance des différents matériaux dont est confectionné le trésor. L'or, sans conteste est de provenance karpato-danubienne, tandis que l'argent, supposons-nous, est importé par voie du commerce international: l'argent était fourni par l'Etat des Hittites.

Exceptionnellement important est le problème des techniques utilisées lors de la confection des différents objets. On est en présence de tous les procédés techniques, connus aux orfèvres des pays de l'Orient antique et du monde Egéen pendant l'Age du bronze récent. Ce phénomène n'est observé dans aucun des trésors de la région Karpato-Balkanique. La technique d'incrustation de l'argent sur de l'or a un seul parallèle dans la décoration du côté intérieur du trône de Toutankhamon.

Pour le moment le problème le plus compliqué est celui de la destination des différents objets ainsi que de tout l'ensemble. Les grands et petits disques, d'après nous, ne sont pas des instruments de musique — cymbales, pour des raisons de caractère technique et idéologique-esthétique.

Un autre problème essentiel qui mérite notre attention est celui de l'appartenance ethnoculturelle du trésor ainsi que le problème des orfèvres qui l'ont travaillé. Ils ont besoin d'une étude approfondie respective. Selon nous, le trésor est fait sur commande locale par des maîtres possédant au plus haut dégré la technique développée de l'époque dans le travail des métaux précieux. Il aurait servi quelque grand centre — sanctuaire religieux (du genre des sanctuaires mycéens) en Bulgarie du Nord, peut-être aussi dans la région du village actuel de Vălčitrăn. Sous cet aspect le trésor d'or représentait un chaînon unificateur au point de vue spirituel et idéologique pour les tribus qui peuplaient les terres sur le cours inférieur du Danube pendant l'Age du bronze récent.

Principales в римската войска на Горна и Долна Мизия (в дн. Северна България) през Принципата

РУМЕН ИВАНОВ

В по-ранна статия[1] разгледахме висшите чинове и центурионите в легионите, техните поделения (vexillationes) и помощните войски (auxilia), лагерували по римския долнодунавски лимес от кастела Дортикум (при устието на р. Тимок) до муниципия Дуросторум (дн. Силистра) и отчасти във вътрешността на Горна и Долна Мизия (в дн. Северна България) през I—III в. В увода ѝ се спряхме накратко на състоянието на проучванията върху римската войска от посочените провинции в чуждестранната и българската литература.

Предмет на настоящата работа са низшите военни чинове, т. нар. principales, които заемали мястото между центурионите и войниците в структурата на римската войска през Принципата. По своите длъжности и функции те отговаряли приблизително на днешните старшини и сержанти. От Северна България произхождат множество надписи (оброчни и надгробни) на латински език и по-малко на гръцки език, в които се споменават различните военни чинове от категорията на принципалес. Обаче в публикациите техните задължения и привилегии са пояснени само с няколко думи.[2]

Ние си поставяме задачата да издириме, систематизираме и интерпретираме обнародваните досега епиграфски паметници от Горна и Долна Мизия през управлението на Август до Диоклетиан, отнасящи се до принципалес. Въз основа на тях ще се опитаме да проучим структурата на въпросната категория войни в йерархически ред, техните функции и взаимоотношения и оттам значението и ролята им в динамичното развитие на римската войска.

В статията си ползувахме ценното съчинение на късноримския военен историк Флавий Вегеций Ренат[3] „Кратко изложение на военното дело“, в което в четири глави са разгледани основните положения на орга-

низацията, структурата, стратегията, тактиката, както и причините за възхода и упадъка на римската войска. Както е известно, Вегеций отразява състоянието на войската по времето на Константин Велики (306—337), обаче той хвърля поглед и върху военното дело през Републиката и особено през Принципата. По такъв начин могат да се проследят настъпилите промени през IV в. Този труд не е достатъчно използуван в българската литература. Преведени са само няколко кратки откъса, които съдържат сведения за Тракия и Илирик.[4]

За актуалността на проблема за организацията на римската войска и за нейните чинове говорят излезлите напоследък монографии, студии и статии в чуждестранната литература. Тук заслужава да спомена по-важните автори, на които се позоваваме: А. Домашевски—Б. Добсън, Е. Зандер, Г. Р. Уотсън, М. Клаус, Д. Брийз, М. Шпайдел, А. Л. Смишляев, А. Ариеску и др.[5]

Категорията принципалес показва развитие през епохата на Принципата, като с редица военни реформи се разграничават техните длъжности, докато се стигне до известната структура: 1. Milites или milites gregarii (редови войници); 2. Immunes (освободени от преките си задължения — munera — войници, които упражнявали различни занаяти и професии като строители, занаятчии, архитекти, лекари и др.) и 3. Principales.

През I в. на н. е. между тези категории не съществували някакви особени различия. Милитес и имунес били равни по чин и получавали еднакви годишни заплати. Последните обаче не били ангажирани във военни тренировки, даване на караулна служба и други задължения поради спецификата на тяхната работа. Привилегиите на принципалес се изразявали преди всичко в получаването на двойни продоволствени дажби. През този период изпълнението на техните длъжности не означавало по-висок чин, а просто функции на обикновени легионери.[6] Върху надгробни паметници се отбелязва думата miles, а изображението върху тях (орел, знаме, тръба и др.) определя неговата конкретна длъжност като aquilifer, signifer, bucinator и др.[7]

Обаче с военните реформи на Траян (98—117) и особено на Хадриан (117—138) било установено диференциране между принципалес и имунес, от една страна, и милитес, от друга. Старшите принципалес (cornicularii, commentarienses, optiones, signiferi и др.) получавали два пъти по-голяма годишна заплата от обикновените войници, а младшите принципалес (beneficiarii, frumentarii, tesserarii и др.) — един път и половина.[8] От епиграфските паметници от този период се вижда, че след думата miles вече се поставя названието на изпълняваната длъжност: miles signifer, miles beneficiarius, miles frumentarius и др.[9] Такъв пример можем да дадем за едно лице, произхождащо от Долна Мизия. В надпис от Рим се говори за Тит Флавий Валериан, родом от Ескус (дн. с. Гиген, Плевенски окръг), който бил mil(es) fr(umentari)us на V македонски легион. Изследвачите отнасят паметника към времето на Хадриан.[10]

Терминът принципалес е засвидетелстван за първи път в папирус от Каранис в 107 г. и в надпис от Рим в 113 г. (управлението на Траян).[11] Той означава „първи, главни". Вегеций[12] ги определя като войници, които се ползуват с привилегии: Hi sunt milites principales, qui privilegiis muniuntur.

Принципалес и имунес започнали да играят важна роля във войската, в резултат на което техният брой бил значителен. В един легион от около 5000 души имало 480 принципалес и 620 имунес.[13]

От муниципиум Монтанензиум или Монтана (дн. Михайловград) произхожда много ценен латински надпис, в който са отбелязани имената и длъжностите на 75 души от първите пет кохорти на едно вексилацио на XI Клавдиев легион (с постоянен лагер в Дуросторум). В него са разграничени принципалес от имунес. Двата термина засега са твърде редки в епиграфиката. Паметникът датира от 155 г. (времето на Антонин Пий).[14] Той е най-ранният надпис от Долна Мизия със споменатите категории военни лица.

За принципалис става дума в надпис от Ескус, отнасян към II в.[15] Името му, което е било написано в началото на паметника, липсва. Паметникът бил издигнат от сина му — filius Maximini Pannoni, т. е. покойникът е бил Maximinus Pannonus.

Политическата и социално-икономическата криза в Римската империя от края на II — началото на III в. довела до значителни военни реформи, които извършил Септимий Север (193—211).[16] Чрез тях той милитаризирал до голяма степен държавния апарат и засилил мощта на армията. Реформите дали отражение и върху функциите и правата на принципалес. Септимий Север раз-

бирал, че верността на войската към императора не можела да се крепи единствено на трибуните и центурионите, а трябвало да се гради и на многобройния неофицерски състав. Именно принципалес били в състояние да спрат още в зародиш всяко недоволство или бунт сред войниците. Затова те получили от императора значителни привилегии. Принципалес получили вече законното право на дисциплинарна власт над войниците. Септимий Север и синът му Каракала увеличили годишните им заплати и възможностите им за авансиране до центурионат. Върховната власт започнала да покровителствува създаването на военни колегии на отделните чинове принципалес. В тях те могли да участвуват по-пълно в религиозния живот на войсковата част.

От края на управлението на Траян и особено на Хадриан нататък се обособили две групи принципалес: в първата влизали тези, които служели в частите (легиони, помощни войски, преторциански и градски кохорти и др.), а във втората — онези, които били причислени към канцелариите и щабовете (officia) на висшите началници: управители на провинции, легати и трибуни на легиони, префекти на лагери, трибуни и префекти на помощни али и кохорти.

В настоящата статия ще се ограничим върху първата група принципалес.

Между всички принципалес в римската войска Вегеций[17] поставя на първо място *аквилифера* (aquilifer), който носел орела (aquila) — свещения символ на римската военна мощ. Всеки легион имал един аквилифер и той се намирал в първата центурия на първата кохорта. По време на поход и при тържествени процесии орелът стоял начело на легиона, а при военни действия бил зорко пазен зад първата кохорта. Във военните лагери той бил съхраняван в светилището (sacellum или aedes), което се намирало в средното помещение на принципията — щаба на легата на легиона. През републиканската епоха орелът бил изработен от сребро или от посребрен бронз, а през императорската — от злато. Прътът, на който се носел орелът, бил дървен и обвит със сребърна обковка.[18]

Аквилиферът стоял по чин непосредствено под центуриона. Според А. Домашевски обаче повишението в центурион ставало рядко, както се съди по редица надписи, в които се говори за ветерани аквилифери (veterani ex aquilifero).[19]

Единственият засега надпис от нашите земи за аквилифер е от Нове при Свищов — лагера на I италийски легион. В него се говори за Гай Тулий Аполинарий,[20] родом от град Скитопол в провинция Палестина, удостоен с тази висока чест. Паметникът се отнася към края на I или началото на II в.

Интересно е, че аквилифери не са засвидетелствувани в източната част на Долна Мизия (дн. Северна Добруджа, СР Румъния).[21] Археологическите разкопки навярно ще попълнят тези празнини.

Пак в Нове е намерен друг надпис, посветен на военните божества, между които и на Свещения орел (Aquila sancta) на I италийски Северов легион, в 224 г. (през управлението на Север Александър) от примипила Марк Аврелий Юст.[22] На Свещения орел е направил посвещение примипилът на същия легион Марк Аврелий Павлин[23], родом от град Овилава в провинция Норикум. Паметникът е от 209 г. Тези надписи показват, че орелът е бил под защитата на примипила на легиона.

Върху геми от римската епоха от дн. Северна България е изобразен орел между две бойни знамена. На една от тях (от Дуросторум) се чете надписът (Legionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis).[24]

В печати на V македонски и I италийски легион върху строителна керамика се среща изображение на орел.[25]

Вегеций[26] съобщава, че в първата центурия на първата кохорта бил още и *имагинифериът* (imaginifer), който върху посребрен прът носел образа (imago) на управляващия император. От множество надписи става ясно, че имагинифери е имало и в останалите кохорти на легиона, в помощните войски и в градските и преторианските кохорти. Този чин бил характерен за Принципата. През Домината функциите на имагинифериите постепенно отпаднали.[27]

В надпис от Нове узнаваме за ветерана Луций Корнелий Фронтон,[28] който бил имагинифер на I италийски легион (вероятно от втората половина на II в.).

В надпис от Алмус (дн. Лом) се изброяват 16 принципалес, между които двама имагинифери: Аврелий Дионисий и Метий Аквила. Те са принадлежали към вексилацио на I италийски легион. Надписът се датира във втората половина на II в.[29]

Всяка центурия имала три щатни длъжности принципалес: signifer, optio, tesserarius.

Носачите на знамето (signum) на легионите, кохортите и центуриите се наричали *сигнифери* (signiferi).[30] В легиона те наброявали 70 души, като се разпределяли по следния начин: всяка центурия имала по един, т. е. 59 сигнифера (първата кохорта имала пет центурии, а останалите девет по шест), всяка кохорта по един, т. е. 10, и един, който носел знамето на легиона. Лагерувалите по долнодунавския лимес легиони, както и другите в Римската империя, имали изображения върху знамената си. Този въпрос засега у нас е недостатъчно проучен. Според Е. Ритерлинг V македонски легион имал орел и бик, I италийски — бик или морски бик, XI Клавдиев — вероятно вълчицата с Ромул и Рем, IV Флавиев — лъв и т. н.[31]

Обикновено за сигнифери били избирани най-храбрите войни. Пак от Вегеций[32] научаваме, че върху знамето имало закачена табела, на която бил означен номерът на центурията и кохортата. Това улеснявало легионерите по време на сражение, когато настъпвал безпорядък на бойното поле.

Вегеций[33] отбелязва, че сигниферите били натоварени и с друга важна задача. Те били пазители на касите на кохортите и на посмъртната каса на легиона. Войниците предавали в тези каси половината от заплатата си. По този начин те натрупвали известни спестявания и били застраховани от кражби. Легионер, чиито пари се пазели във войсковата каса, трудно би дезертирал от своята част.

За изпълнението на посочените дейности се изисквало сигниферите да притежават известни познания. Добилите нужната квалификация били наричани discentes signiferum. Най-високият ранг на сигниферите бил princeps signifer. Сигниферите образували своя сакрална колегия, начело на която стоял optio signiferum.[34]

В кастела Сукидава (дн. с. Челей при Корабия в СР Румъния) е намерен латински надпис на сигнифера на V македонски легион Квинт Филипик, произхождащ от град Едеса. Според Е. Ритерлинг, Дж. Форни, Année épigraphique и М. Александреску-Виану надписът е от Ескус. Те го датират от времето на император Клавдий (41—54) и смятат, че става дума за Едеса в провинция Македония. Според Г. Флореску датата е началото на II в., а според А. Алфьолди — първата половина на III в. Ние се присъединяваме към първото мнение.[35]

От Рациария (дн. с. Арчар, Видински окръг) произхожда фрагмент от надгробен паметник на бивш сигнифер (името не е запазено) на Нова Клавдиева ала. Отнася се към първата половина на II в.[36]

От времето на Антонините е надписът на Луций Аврелий Сурус (вероятно от тракийски произход), бивш сигнифер, но не е посочено на коя военна част. Мястото на намирането на надписа е Горна Оряховица.[37]

От Нове е известен сигниферът на I италийски легион Луций Култий от времето на Северите.[38] Там примипилът Марк Аврелий Юст на I италийски Северов легион в 224 г. направил посвещение на бойните знамена (signa).[39]

За бивш сигнифер Луций Валерий Пудент четем в надпис от с. Пейчиново, Русенски окръг, от II в. Не е посочена военната част.[40]

В светилището на Асклепий Кейлайден (при с. Даскалово, Пернишки окръг) в Тракия Флавий Юлиан, сигнифер на XI Клавдиев (или VII Клавдиев) легион, издигнал статуя през второто консулство на император Гордиан III, когато съконсул бил Помпейан. Надписът е датиран в 241 г.[41]

По силата на старата военна организация, известна още от Републиката, *опционът* (optio или optio centuriae)[42] бил първият непосредствен помощник и заместник на центуриона. И в мирно време, когато центурионите били често командировани или ангажирани с различни административни задачи, опционът поемал центурията. Често правило било при уволнение на набора най-опитните опциони да бъдат задържани на свръхсрочна служба. В такива случаи те били кандидати за центуриони и докато чакали свободно място, получавали чина optio spei или optio ad spem ordinis — най-високия в кариерата на принципалите.

Опционите играели важна роля в състава на легионите, помощните войски, преторианските и градските кохорти. В канцеларията на провинциалния управител служел optio praetorii, който бил първият помощник на princeps praetorii. Последният отговарял за всички длъжностни лица (officiales) в официума.

Опциони стоели начело на сакралните колегии на принципалес. От надписи са известни optio signiferorum (signiferum), optio tesserariorum, optio tubicinum и др.

От Долна Мизия са известни два надписа, в които се чете optio ad spem ordinis и optio spei. Първият е от с. Недан, Великотърновски окръг,[43] намиращо се на градската територия на Никополис ад Иструм (дн.

с. Никюп). В него е дадена цялата кариера на Луций Валерий Прокул, живял 75 години. Той постъпил като войник в V македонски легион (Ескус), след това бил повишен в бенефициарий на легата на същия легион, по-късно произведен в opt(io) ad spe(m) ordinis и центурион. Луций Прокул взел участие в дакийските войни на Домициан, за което бил награден с торкви, гривни и фалери. Обаче той не последвал легиона си в новия лагер в Трезмис (дн. с. Иглица в Северна Добруджа, СР Румъния), а останал да служи като центурион в I италийски легион (Нове) и XI Клавдиев легион (Дуросторум). Оттам бил преместен като центурион в XX легион-победител. Военното си поприще завършил като центурион на IX испански легион. След уволнението си (honesta missio) се заселил в античното селище при с. Недан, където починал през хадрианово време. Според Б. Геров лицето е било родено вероятно в Ескус около 50 г. на н. е.

Вторият надпис е от Монтана. В него се споменава Аврелий Бонит, optio spei на I италийски легион. Според В. Велков[44] паметникът датира от времето на император Максимин Тракиец (235—238) и сина му Максим. Засега това е най-късният надпис с този чин не само от Долна Мизия, но и изобщо, доколкото ни е известно, понеже Д. Брийз, който е изследвал чиновете под центурионата, не познава optio spei след 218 г.[45]

В кастела Абритус (в м. Хисарлъка при Разград) бил роден Валерий Лонгиниан, който служил 15 години като опцион на XI Клавдиев легион, и бил повишен в чин центурион (centurio ordinarius) и след шестгодишна служба починал на този пост в Аквилея в Северна Италия. Паметникът се отнася към III в.[46]

Във вексилациото на I италийски легион в Алмус служели опционите Анний Целер и Домиций Целерин[47] (втората половина на II в.). От същия кастел произхожда надпис, посветен на Диана и Аполон, от Гай Валерий Валенс,[48] опцион на XI Клавдиев легион, служил в областта на Монтана (agens regione Montanensium).

В Нове е намерен надпис, посветен на Юпитер Оптимус Максимус Долихен от Нумизий Руфин, опцион на I италийски легион (II в.).[49]

В кастела при м. Ошеновец до с. Бежаново, Ловешки окръг, е намерен надпис, издигнат от Гай Юлий Валенс, опцион на I италийски легион.[50]

Разполагаме и с няколко надписа на опциони с неизвестно място на намиране в Долна Мизия. Единият е посветен на Гнай (липсва бащиното му име), опцион на I италийски легион.[51] За втория надпис се предполага, че произхожда от Ескус. В. Бешевлиев[52] чете името на Аврелий Петелий, опцион в свещената свита на Августите и Цезарите. Датира паметника по времето на Диоклетиан или Константин Велики. Обаче М. Шпайдел[53] вижда името на Аврелий Елиан, който бил optio age(ns) sacru comitatu. Той го отнася по-рано — към III в.

Към тактическите чинове на принципалес се числели и *тесерариите*[54] (tesserarii — от tessera — парола, табличка), чиято длъжност била най-ниската сред тях. Всяка центурия разполагала с един тесерарий, който предавал паролата на началника до своята част. Обикновено при легата на легиона или при другите висши офицери били изпращани тесерариите от десетата кохорта. Те вземали написаната върху табличка заповед или парола и я отнасяли до своя центурион, който лично се подписвал. Табличките били предавани щафетно в девета, осма и следващите кохорти. След като всички центуриони били запознавани със съдържанието на тесерата, тя бивала връщана обратно на началника. Длъжността на тесерария била застъпена не само в легионите, но и в помощните войски, преторианските и градските кохорти. Според А. Домашевски чинът тесерарий изгубил своето значение още при Филип Арабин (244—249) и неговия син Филип (247—249), тъй като в малограмотната варваризирана армия, разделена на numeri, заповедите били издавани на езика на съответната народност на войсковата част. Обаче този чин се среща по времето на император Галиен (253—268). Споменава го също и Амиан Марцелин — свидетелство, че се е запазил и през IV в.

Тесерарии са познати и от нашите земи: от вексилациото на I италийски легион в Алмус — Петроний Инген[55] (втората половина на II в.), от лагера на I италийски легион в Нове — Присциний Валес,[56] посветил надпис на гръцки език на Зевс (времето на Северите), от вексилациото на XI Клавдиев легион в Монтана — Юлий Етернал[57] (времето на Антоний Пий — 155 г.).

В Дуросторум е намерен надгробен паметник (запазена е само лявата му половина) на Гай Юлий Аполинарис (?),[58] който бил бивш тесерарий, ветеран, бивш примипил

и принадлежал към конническото съсловие — E(ques) R(omanus). Не е запазено името на военната част. Според авторите на публикацията Р. Хошек и В. Велков паметникът трябва да се отнесе към втората половина на I в. или началото на II в.

За нас в случая много важен е чинът „бивш примипил", който е най-висшата степен на центурионата в римските легиони. Примипилът е командувал първата центурия на първата кохорта на легиона.[59] Следователно военната част в този случай е била легион. К. Пач[60] изказва предположение, че в 69 г. в провинция Мизия бил настанен временно V Чучулигов легион, чийто лагер се намирал на изток от Нове, вероятно в Дуросторум. От 106 г. насам Дуросторум е постоянният лагер на XI Клавдиев легион, който останал на гарнизон до края на VI в. Ние предполагаме, че в липсващата част на надписа е било написано името на XI Клавдиев легион. Следователно надписът би могъл да бъде от времето след 106 г.

Аврелий Герула,[61] тесерарий от VII Клавдиев Северов Александров легион (222—235) издигнал постамент за бронзова статуйка на неизвестно божество (намерен в Карлово).

Вероятно тесерарий бил Гай Юлий Терентиан от IV Флавиев Северов Александров легион (222—235), споменат в надпис от с. Султанци, Варненски окръг.[62]

Според А. Домашевски постовете тесерарий — опцион — сигнифер били заемани последователно. Те представлявали затворен кръг и същевременно междинна степен за повишение в бенефициарните чинове в щаба и центурионата в легиона.[63] Много епиграфски паметници от различните провинции на Римската империя потвърждават тази кариера — надпис от Бурнум:[64] miles — tesserarius — beneficiarius — cornicularius Augusti pro praetore — centurio; надпис от Тубурсикум Нумидиарум:[65] optio — signifer — fisci curator — cornicularius tribuni — evocatus; надпис от Ауксиум:[66] tesserarius — optio — signifer — beneficiarius praefecti praetorio — evocatus Augusti — centurio и др.

Горепосочените и някои други примери показват, че за заемането на поста центурион в римската войска се изисквало принципалес да добият допълнителна квалификация в щабовете на висшите офицери. Това правило постепенно изчезнало през III в., когато войската била до голяма степен варваризирана. През същото това време повишаването на опциона в центурион се превърнало в практика. По този начин опционът се наредил по ранг над сигнифера. Като пример ще посочим надписа от Карнунтум,[67] отнасящ се към времето на император Максимин Тракиец. В него се говори за кариерата на някой си Амандиан, която преминала по следния ред: miles — librarius — custos armorum — signifer — optio — candidatus. Под candidatus Домашевски[68] разбира повишение в центурион, а М. Шпайдел[69] — в optio ad spem ordinis, тъй като това е следващият чин след опцион. Ние се присъединяваме към мнението на М. Шпайдел.

В глава II Вегеций разглежда структурата на военните чинове. Той поставя опциона над сигнифера, което показва, че това правило продължило през IV в.

Към младшите принципалес се числял и *пазителят на оръжието* — custos armorum,[70] който бил по един за всяка центурия. Той имал вероятно еднакъв чин с тесерария.

Тук отново ще спомена дългия надпис от Алмус, в който между другите чинове се четат имената на Аврелий Корнелиан и Юлий Феликс, изпълнявали длъжността кустос арморум при вексилацията на I италийски легион.[71]

През 1978 г. бе публикуван интересен латински надпис от Нове,[72] посветен на Марс и на гения на армаментариума на I италийски легион от името на Валерий Кресценс, c(ustos) a(rmorum). За първи път в надпис от римския долнодунавски лимес у нас се споменава армаментариум (armamentarium), което означава арсенал на легиона. На това се дължи обстоятелството, че и неговият гений не беше познат. Датировка — първата половина на III в.

В с. Дряновец, Русенски окръг, е намерен надгробният паметник на Аврелий Елиан,[73] пазител на оръжието на XVI Флавиев легион. Последният се споменава за първи път в Долна Мизия. Неговият постоянен лагер се намирал в град Самосата на провинция Сирия. Според В. Бешевлиев надписът датира от времето на император Марк Аврелий нататък.

От Дуросторум е известен Гай Антоний Херкулан,[74] ветеран и бивш пазител на оръжието (ex custode armorum) на XI Клавдиев легион. Авторът на публикацията П. Георгиев отнася надписа в 209 г. въз основа на имената на консулите Помпейан и Авит.

От важно значение за спазване на военната дисциплина и бойната подготовка в римската войска било бързото усвояване и точното изпълнение на различните видове *сигнали*. Вегеций[75] отделя специално внимание на тях, като ги разделя на три групи: словесни (vocalia), звукови (semivocalia) и неми (muta). Със звуковите сигнали са свързани различните видове тръбачи: *тубицени* (tubicenes), *корницени* (cornicenes) и *буцинатори* (bucinatores). С реформите на Хадриан те спадали вече към младшите принципалес.

Според А. Домашевски всеки легион имал 37 тубицени. Б. Добсън[76] коригира неговото мнение, като смята, че той е преброил неточно тубицените от цитирания надпис, които били 39 на брой. Това се потвърждава и от един надпис от Ламбезис,[77] датиращ от началото на III в. В него се отбелязва, че III Августов легион имал 39 тубицени.

Сигналите били давани посредством *тръба* (tuba), дълга 1,20—1,40 м, разширена в единия край, откъдето излизал въздухът. Мундщукът бил от кост или рог. Тубицените свирели при сбор, атака и отстъпление. Към легата на легиона бил прикрепен тубицен, наричан princeps, който по негова заповед давал сигнали. Тубицен бил придаден и към коменданта на конницата на легиона.

Броят на корниценитe[78] в легиона бил 35. Според А. Домашевски 3 спадали към конницата на легиона, а другите 32 — към пехотата. Последните се разпределяли по следния начин: петима в първата кохорта, състояща се от 5 центурии, а останалите 27 — в деветте кохорти от по 6 центурии, т. е. една манипула (=2 центурии) имала по един корницен. Те свирели на кръговидно извит рог с напречна дръжка. През императорската епоха се различавали със спускащата се върху едното им рамо кожа. Корниценитe свирели, когато се появявали бойните знамена на легиона.

Буцинаторите[79] образували най-ниската степен сред музикантите. Те свирели на инструмент (bucina), направен от рог на бик. Звуците, които произвеждали се наричали classicum. С тях били посрещани императорът и легатът на легиона, оповестявани смяната на караула, указите на императора и смъртните присъди.

Тубицените, корниценитe и буцинаторите образували три самостоятелни колегии, като начело на всяка стоял по един опцион.

От различни места на Горна и Долна Мизия са документирани споменатите категории тръбачи.

В надписа от Монтана[80] от 155 г. се четат имената на тубицена Аврелий Постум и на корницена Валерий Руф, които принадлежали към вексилациото на XI Клавдиев легион.

Отново ще отбележим надписа от Алмус[81] от втората половина на II в., в който между многото принципалес са посочени двама тубицени — Папирий Валенс и Помпоний и петима корницени — Петроний, Валерий Минуций, Кокцей Урбик, Перений Прим и Салвий Валенс, всички от вексилациото на I италийски легион.

В паметник от Нове се говори за Публий Парфиний Север,[82] корницен на VIII Августов легион, който бил на лагер там от 45—69 г., а после заменен от I италийски легион. Това е един от най-ранните надписи за военни лица от провинция Мизия.

Корниценът Аврелий Максим[83] посветил оброчна плочка на Тракийския конник в светилището при с. Драгановец, Търговищки окръг. Не е посочена военната му част.

В с. Обединение, Великотърновски окръг, е издигната надгробна плоча в памет на буцинатора Луций Спорений Руф,[84] служил в cohors Mattiacorum. Тя пребивавала в Мизия през втората половина на I в., както се съди по една военна диплома от 78 г.

Разгледаният епиграфски материал[85] показва, че от провинциите Горна и Долна Мизия (в дн. Северна България) през Принципата са засвидетелствувани всички чинове принципалес, характерни за структурата на римската войска (табл. I).[86] Поради това, че провинция Мизия, а от 86 г. нататък Горна и Долна Мизия, били гранични, през целия I и началото на II в. по долнодунавския лимес тук била съсредоточена много войска в постоянните лагери при Рациария (VII Клавдиев и IV Флавиев легион), Ескус (IV скитски и V македонски легион) и Нове (VIII Августов и I италийски легион). Към този ранен период се отнасят малобройните надписи на принципалес от изброените легиони (без IV скитски). След образуването на провинция Дакия в 106 г., когато границата на Римската империя била изместена далеч на север, на десния бряг на Дунав пребивавали само два легиона: I италийски в Нове (от 69 г. до края на VI в.) и XI Клавдиев в Дуросторум (от 106 г. до края на VI в.). Те са имали вексилации как-

Таблица I

Принципалес в римската войска в Горна и Долна Мизия (в дн. Северна България) от времето на Принципата, известни метници

№	Име	Чин	Място	Г. (в.) на н. е.	Литер
1	2	3	4	5	6
			LEGIO V MACEDONICA (castra OESCUS)		
1	Q. Philippicus	signifer	Sucidava (Oescus)	41—54	IDR, II, 1977, № 302= М. Александреску 1979, 1, с. 34.
2	L. Val(erius) Proclus	mil(es), bf. leg., op(tio) ad spem ordinis, centurio	с. Недан, Великотърновски окръг	117—138	CIL III 12411=Dess Геров. Романизмът, I, с
			LEGIO VIII AUGUSTA (castra NOVAE)		
3	P. Parfinias Severus	cor(nicen)	Novae	45—69	Г. Кацаров. — ИА Геров. Романизмът, I,
			LEGIO I ITALICA (castra NOVAE)		
4	C. Tullius Apollinarius	aquilifer	Novae	I—II	AB, XXX, 1937, p. 66, манизмът, I, с. 70, № 5 Jahrb., 1976, p. 144.
5	L. Cornelius Fronto	vet. ex im(aginifero)	Novae	150—200	Kalinka. ADB, № 37 змът, II, с. 360, № 47.
6	Aur. Dionysius	im(aginifer)	Almus vexillatio	150—200	Kalinka. ADB, № 42 змът, II, с. 357, № 16.
7	Mett(ius) Aquila	im(aginifer)	Almus	150—200	Ibidem.
8	L. Cultius	sig(nifer)	Novae	193—235	AB, XXVII, 1932, p. 12 змът, II, с. 360, № 54.
9	Aur. Bonitus	optio spei	Montana vexillatio	235—238	W. Welkow. — Arche (1955) 1957, p. 93—94; II, с. 356, № 2.
10	Numisius Rufinus	optio	Novae	II	Б. Геров. Романизмъ
11	C. Iulius Valens	optio	с. Бежаново, Ловешки окръг		CIL. III 13731=B. XXXVIII, 1—2, 1976, p.
12	Anni(us) Celer	optio	Almus	II	Kalinka. ADB, 423= II, с. 357, № 16.
13	Domi(tius) Celerinus	optio	Almus	II	Ibidem.
14	Gnaius	optio			В. Бешевлиев. Е 1952, с. 50.
15	*Πρισκεῖνιος Βᾶλης*	*τεσ(σερᾶριος)*	Novae	193—235	ГНМ, 1922—1925, с. Романизмът, II, с. 362,
16	Pet(ronius) Inge(nuus)	tesserarius	Almus	150—200	Kalinka. ADB, 423= II, с. 357, № 16.
17	Valerius Crescens	c(ustos) a(rmorum)	Novae	III	M. Speidel — A. Principat, Bd. II, p. 154
18	Aurel(ius) Cornelia(nus)	c(ustos) a(rmorum)	Almus	150—200	Kalinka, ADB, № 4 змът, II, с. 357, № 16.

Продължение на табл. I

1	2	3	4	5	
19	Pom(ponius)	tub(icen)	Almus	150—200	Ibidem.
20	Papi(rius) Vale(ns)	tub(icen)	Almus	150—200	Ibidem.
21	Petron. Sna...	cor(nicen)	Almus	150—200	Ibidem.
22	Val(erius) Min(ucius)	cor(nicen)	Almus	150—200	Ibidem.
23	Perenni(us) Primus	cor(nicen)	Almus	150—200	Ibidem.
24	Coc(ceius) Urb(icus)	cor(nicen)	Almus	150—200	Ibidem.
25	Sal(vius) Vale(n)s	cor(nicen)	Almus	150—200	Ibidem.
		LEGIO XI GLAUDIA (castra DUROSTORUM)			
26	Val. Longinianus	optio, centurio ordinarius	Aquileia	III	CIL, V, 367, №
27	C. Val(erius) Valens	optio	Almus	II	Я. Мла обр. 3.
28	C. Iul(ius) Apo[llinarius ?]	ex tes(serario), p(rimi)p(ilaris)	Durostorum	II	R. Hoše (1958) (E
29	Iulius Aeternalis	tes(serarius)	Montana vexillatio	155	CIL III 356, № 5
30	C. Ant(onius) Herculanus	vet. ex c(ustode) a(rmorum)	Durostorum	209	П. Гео Ép., 197
31	Aurelius Postumus	tub(icen)	Montana vexillatio	155	CIL III 356, № 5
32	Valerius Rufus	cornice(n)	Montana vexillatio	155	Ibidem.
		LEGIO IV FLAVIA			
33	C. Iul. T[erenti]anus	tes(serarius)	с. Султанци, Варненски окръг	222—235	CIL III 388, № 5
		LEGIO VII GLAUDIA			
34	Aur(elius) Gerula	tes(serarius)	Карлово	222—235	Г. Кац № 3.
		LEGIO XVI FLAVIA FIRMA			
35	Aurelius Aelianus	c(ustos) a(rmorum)	с. Дряновец, Русенски окръг	II—III	В. Беш
		SACER COMITATUS			
36	Aureli(us) Eli(anus)	optio age(n)s sacru comitatu	Oescus ?	III	M. Spe В. Беш
		COHORS MATTIACORUM			
37	L. Spurenius Rufus	b(ucinator)	с. Обединение, Великотърновски окръг	I	CIL III 72, № 15

Продължение на табл. I

1	2	3	4	5	
			ALA CLAUDIA NOVA		
38		ex signif(ero)	Ratiaria	100—150	CIL III 14217 мът, II, с. 357,
			LEGIONES ET COHORTES INCERTAE		
39	L. Val. Pudens	veteranus ex signifero	с. Пейчиново, Русенски окръг	II	CIL III 12438= 361, № 80.
40	L.Aur(elius) Surus	vet. ex signifero	Горна Оряховица	II	CIL III 12422= 380, № 416.
41	Aur(elius) Max(imus)	cor(nicen)	с. Драгановец, Търговищки окръг	II—III	К. Констант ници. II. С., 198
42	Φ. Ἰουλιάνος	σίγνιφερ λεγ. α′ или ζ′?	с. Даскалово, Пернишки окръг	241	В. Герасим паметници. II. С
43	Maximinus Pannonus	principalis	Oescus		Г. Кацаров. - чев. — Векове,

Таблица II

Брой на известните от епиграфските паметници принципалес в римската войска в провинции Горна и Долна Мизия — дн. Северна България и Северна Добруджа (СР Румъния) — по време на Принципата

Чин	Северна Добруджа	Северна България	Общо
Aquilifer		1	1
Imaginifer	1	3	4
Signifer	5	6	11
Optio spei, optio ad spem ordinis		2	2
Optio	3	8	11
Tesserarius		6	6
Custos armorum	1	4	5
Tubicen		3	3
Cornicen		8	8
Bicinator		1	1
	10	42	52

то по Дунава, така и на важни стратегически пунктове във вътрешността като например в Алмус, Августе[87] (с. Хърлец, Врачански окръг), Ескус,[88] Монтана и др. Затова най-многобройните паметници за принципалес се отнасят към тези два легиона.

В 271 г. император Аврелиан евакуирал римските войски от Дакия и превърнал Дунав отново в лимес. Тогава той върнал V македонски легион в Ескус, а в Рациария настанил за първи път XIII легион-близнак. За края на Принципата все още не разполагаме с надписи на тези легиони, съдържащи сведения за чиновете принципалес.

Ценна информация за различните чинове на категорията принципалес съдържат двата често цитирани надписа от Алмус и Монтана. Надписът от с. Недан, Великотърновски окръг, отразява цялата кариера на военното лице — от обикновен войник до центурион. Повечето от надписите отбелязват само чина и понякога легиона или помощната войска.

Върху надгробните плочи от тези провинции рядко се срещат релефни изображения, по които да съдим за облеклото, въоръжението, специфичните знаци и военните отличия на принципалес.

Най-многобройни са надписите за принципалес от II в., по-малко са от III в. и най-малобройни — от I в.

А. Ариеску[89] в своето изследване прилага азбучен списък на известните от епиграфските паметници военнослужещи (войници, сержанти и офицери) в римската войска от източната част на провинция Долна Мизия (до 271 г.) — дн. Северна Добруджа (СР Румъния). Броят на принципалите от тази част на Долна Мизия е четири пъти по-малък (табл. II) от установения при настоящото изследване брой на принципалес от Горна и Долна Мизия.[90] Данните за Северна Добруджа са от 10 надписа от: V македонски легион (3), XI Клавдиев легион (2), I италийски легион (2), VII Клавдиев легион (1), XIII легион-близнак (1) и cohors I Ubiorum (1). За тази част от Долна Мизия трябва да се има пред вид, че главното съсредоточаване на римската войска и укрепване на лимеса е станало при Траян и след него. Това наложило преместването на V македонски легион от Ескус в Трезмис през 106 г. Надписите са намерени главно в Трезмис, Новиодунум, Тропеум Траяни и Томи. По време на Домината тази област съставя част от новообразуваната провинция Малка Скития с главен град Томи.

[1] Р. Иванов. Висши чинове и центуриони в римската войска на Горна и Долна Мизия (I—III в.). — ВИСб, 1983, кн. 2, с. 153—169.

[2] Б. Геров. Латинско-гръцки лексикални отношения в надписите от балканските земи. — ГСУ ИФФ, XLII, 1945—1946, с. 14—35; Романизмът между Дунава и Балкана I—III. — ГСУ ИФФ, XLV, 1948—1949, кн. 4, с. 3—91; XLVII, 1950—1952, с. 17—121; XLVIII, 1952—1953, с. 307—414.

[3] Flavii Vegetii Renati Epitome rei militaris. Флавий Вегеций Ренат. Краткое изложение военного дела. — ВДИ, 1940, кн. I, с. 231—300 (превод С. П. Кондратиев); A. Neumann. Vegetius. — RE, Suppl. X, col. 992 sqq.

[4] И. Дуйчев, М. Войнов, Б. Примов и В. Велков. Латински извори за българската история. С., 1958, с. 288—291 (превод В. Велков).

[5] A. Domaszewski — B. Dobson. Die Rangordnung des römischen Heeres. — Bonn. Jahrb., Bhf. 14, 1967; E. Sander. Zur Rangordnung des römischen Heeres: Die gradus ex caliga. — Historia, III, 1954/55, p. 87—105; G. R. Watson. The Roman Soldier. Bristol, 1969; M. Clauss. Untersuchungen zu den principales des römischen Heeres von Augustus bis Diocletian. Cornicularii, speculatores, frumentarii. Bochum, 1974; D. Breeze. The Career Structure below the Centurionate during the Principate. — ANRW. Principat. II, I. Berlin, New York, 1975, p. 435—451; M. Speidel. Eagle-Bearer and Trumpeter. — Bonn. Jahrb., 176, 1976; А. Л. Смышляев. Септимий Север и principales. — ВМУ (История), 1976, 6, с. 80—91; Об эволюции канцелярского персонала римской империи в III в. н. э. — ВДИ, 1979, № 3, с. 60—81; A. Aricescu. The Army in Roman Dobrudja. Oxford (=BAR, International Series, 86), 1980.

[6] E. Sander. Op. cit., p. 98; А. Л. Смышляев. Септимий Север, с. 83—84.

[7] E. Sander. Op. cit., p. 87.

[8] D. Breeze. Op. cit., p. 455 sqq.; А. Л. Смышляев. Цит. съч., с. 83; Об эволюции, с. 67.

[9] Вж бел. 6.

[10] CIL VI 31146 = Б. Геров. Романизмът, I, с. 83, № 63.

[11] M. Clauss. Op. cit., p. 15.

[12] Fl. Vegetii Renati op. cit. II., 7.

[13] D. Breeze. Op. cit., p. 436.

[14] CIL III 7449 = Б. Геров. Цит. съч., II, с. 356, № 5.

[15] Г. Кацаров. Антични паметници из България. — ИАД, III, 1913, с. 195; Н. Кочев. Към въпроса за надписа от Ескус за т. нар. архисинагогус. — Векове, 1978, кн. 2, с. 71 и сл.

[16] А. Л. Смышляев. Цит. съч., с. 80—91; G. Webster. The Roman Army. Chester, 1971, p. 31.

[17] Fl. Vegetii Renati op. cit. II, 7.

[18] A. Domaszewski — B. Dobson. Op. cit., p. 41; G. Watson. Op. cit., p. 85; G. Webster. Op. cit., p. 12; H. Ubl. Vindobona.

Die Römer in Wiener Raum. Wien, 1978, p. 31; M. Speidel. Op. cit., p. 123 sqq., fig. 1; A. Neumann. Aquila. — Der Kleine Pauly. I. München, 1979, col. 478.

[19] A. Domaszewski — B. Dobson. Op. cit., p. 41.

[20] An. ép., 1937, № 97; AB, XXX, 1937, p. 66, № 1; Б. Геров. Цит. съч., I, с. 70, № 5; M. Speidel. Op. cit., p. 144, № 25.

[21] A. Aricescu. Op. cit., p. 190 sqq.

[22] CIL III 6224 (7591) = Б. Геров. Цит. съч., II, с. 364, № 129.

[23] L. Mrozewicz. Une inscription latine en l'honneur de Septime Sévère et de sa famille, nouvellement découverte à Novae. — Archeologia, XXVIII, 1977, p. 117—123.

[24] А. Димитрова-Милчева. Антични геми и камеи от Националния археологически музей в София. С., 1980, № 208 (гемата с надписа), 224 и 281.

[25] Z. Morfova. Briques et tuiles à estampiles d'Oescus. — Latomus, XIX, 1959, p. 642; V. Božilova. Contributions épigraphiques de Novae. — Klio, 62, 1980, 1, p. 68, fig. 11.

[26] Fl. Vegetii Renati op. cit. II, 7.

[27] A. Domaszewski — B. Dobson. Op. cit., p. 43; G. Watson. Op. cit., p. 85; G. Webster. Op. cit., p. 12; A. Neumann. Imaginifer. — Der Kleine Pauly. II. München, 1979, col. 1372.

[28] Б. Геров. Цит. съч., II, с. 359, № 47.

[29] Пак там, с. 357, № 16.

[30] A. Domaszewski — B. Dobson. Op. cit., p. 43; A. Neumann. Signifer. — Der Kleine Pauly, V, München, 1979, col. 183—184.

[31] A. Domaszewski. Die Fahnen im römischen Heere. Wien, 1885; E. Ritterling. Legio. — RE, XII, Stuttgart, 1925, col. 1408, 1540, 1572, 1643, 1710.

[32] Fl. Vegetii Renati op. cit. II, 13.

[33] Ibidem, II, 20.

[34] A. Domaszewski — B. Dobson. Op. cit., p. 43.

[35] Inscripţile Daciei Romane (=IDR), II, Bucureşti, 1977, № 203 = An. ép., 1977, № 742; М. Александреску-Виану. За датировката на надгробната плоча на Квинтус Филипикус. — Археология, 1979, кн. 1, с. 34—36, обр. 1.

[36] CIL III 14217 (14500) = Б. Геров. Цит. съч., II, с. 357, № 14.

[37] CIL III 12422 = Б. Геров. Цит. съч., II, с. 380, № 416.

[38] AB, XXVII, 1932, p. 122 = Б. Геров. Цит. съч., II, с. 360, № 54.

[39] Вж бел. 22.

[40] CIL III 12438; Д. П. Димитров. Надгробните плочи от римско време в Северна България. С., 1942, с. 40, № 63; Б. Геров. Цит. съч., II, с. 361, № 80.

[41] В. Герасимова-Томова. Надписи от светилището на Асклепий Кейлайден. — В: Тракийски паметници. II, Тракийски светилища. С., 1980, с. 75 и сл., № 167.

[42] A. Domaszewski — B. Dobson. Op. cit., p. 41, 43—44; A. Neumann. Optio. — Der Kleine Pauly. IV. München, 1979, col. 322.

[43] CIL III 12411; Б. Геров. Цит. съч., I, с. 77, № 34; A. Domaszewski — B. Dobson. Op. cit., p. 214.

[44] W. Welkow. Nowe inskriptie lacinskie z Montany (Moesia inferior). — Archeologia, VII/I (1955), 1957, p. 93—94; Б. Геров. Цит. съч., II, с. 356, № 2. В подкрепа на датировката можем да приведем надписа от: CIL III 11189.

[45] D. Breeze. Op. cit., p. 443.

[46] CIL V 942; Б. Геров. Цит. съч., II, с. 367, № 167.

[47] Вж. бел. 29.

[48] Я. Младенова. Два епиграфски паметника от Северна България. — ИАИ, XXIV, 1971, с. 264, обр. 3.

[49] Д. Дечев. Антични паметници от българските земи. — ГПБМ, 1940—1941, с. 34 и сл., обр. 1, № 1; Б. Геров. Цит. съч., II, с. 360, № 51; М. Тачева-Хитова. Култът на Юпитер Долихен в Долна Мизия и Тракия. — ИНМВ, X, XXV, 1974, с. 70.

[50] B. Gerov. Epigraphisches zur Geschichte der niedermösischen Legionen. — Epigraphica, XXXVIII, 1—2, 1976, p. 63, № 1.

[51] В. Бешевлиев. Епиграфски приноси. С., 1952, № 79.

[52] Пак там, № 83.

[53] M. Speidel. Agens sacru comitatu. — Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 33, 1979, p. 183—184, tab. IX a.

[54] A. Domaszewski — B. Dobson. Op. cit., p. 43, p. XIV; A. Neuman n. Tesserarius. — Der Kleine Pauly. V. München, 1979, col. 616.

[55] Б. Геров. Цит. съч., II, с. 357, № 16.

[56] Пак там, с. 363, № 108.

[57] CIL III 7449 = Б. Геров. Цит. съч., II, с. 356, № 5.

[58] V. Velkov — R. Hošek. Ein tesserarius von Durostorum. — Sb. Brno, VI, 1957 (1958): (E), c. 2, p. 118—120.

[59] Р. Иванов. Цит. съч., с. 163 и сл.

[60] Вж. Б. Геров. Цит. съч., I, с. 10.

[61] Г. Кацаров. Антични паметници из България. — ИАД, II, 1911, с. 179—180, № 23, обр. 4.

[62] CIL III 14432 = Б. Геров. Цит. съч., II, с. 54, 388, № 587.

[63] A. Domaszewski — B. Dobson. Op. cit., p. 43.

[64] CIL III 9908.

[65] CIL VIII 4874.

[66] CIL IX 5839.

[67] CIL III 11135.

[68] A. Domaszewski — B. Dobson. Op. cit., p. 42.

[69] M. Speidel. The career of a legionary. — Transactions of the American Association, 112, 1982, p. 209—214.

[70] Ibidem, p. 44; D. Breeze. Op. cit., p. 442.

[71] Б. Геров. Цит. съч., II, с. 357, № 16.

[72] M. Speidel — A. Dimitrova-Milčeva. The Cult of Genii in the Roman Army and a New Military Deity. — ANRW, II, Principat, Bd. II, p. 1542 sqq.

[73] В. Бешевлиев. Цит. съч., № 61, обр. XXIV.

[74] П. Георгиев. Римски статуи и надписи от Силистра. — ИНМВ, X, 1974, с. 96—98; An. ép., 1974, 570, 571.

[75] Fl. Vegetii Renati op. cit. II, 22; III, 5.

[76] A. Domaszewski — B. Dobson. Op. cit., p. 44, p. XIV; M. Klar. Musikinstrumente der Römerzeit in Bonn. — Bonn. Jahrb., 171,

1971, p. 311, fig. 6—9; M. Speidel. Op. cit., p. 148 sqq., fig. 9.

[77] A. Neumann. Tubicen. — Der Kleine Pauly. V. München, 1979, col. 992.

[78] Ibidem; S. von Schnurbein. Eine hölzerne Sica aus dem Römerlager Oberaden. — Germania, 57, 1979, p. 126, fig. 8.

[79] Ibidem.

[80] Б. Геров. Цит. съч., II, с. 356, № 5.

[81] Пак там, с. 357, № 16.

[82] Пак там, I, с. 70, № 2.

[83] К. Константинов. Тракийско светилище при с. Драгановец, Търговищко. — В: Тракийски паметници. II, Тракийски светилища. С., 1980, с. 156 и 163, № 29.

[84] CIL III 12437 (= Б. Геров. Цит. съч., I, с. 72, № 15).

[85] В настоящата статия нямахме възможност да използуваме новооткрити у нас непубликувани надписи, които се подготвят за печат.

[86] Подредени по легиони или по помощни войски, а вътре — по старшинство и функции.

[87] При разкопките на източната крепостна стена на кастела Августе Сп. Машов открил през 1982 г. тегули с печати на I италийски легион. Изказваме му благодарност за дадената информация.

[88] Z. Morfova. Op. cit.; Р. Иванов. Тегули и тухли с печати на I италийски и XI Клавдиев легион от Улпия Ескус. — Археология, 1981, кн. 3, с. 42—47.

[89] A. Aricescu. Op. cit., p. 190—202.

[90] Не е включен принципалисът от Ескус (табл. I 42), тъй като не е конкретизиран чинът му.

Principales dans l'armée romaine de la Mésie Supérieure et Inférieure (en Bulgarie du Nord actuelle) pendant le Principat

R. IVANOV

(Résumé)

Sur la base des inscriptions latines et en partie grecques connues jusqu'à présent des provinces Mésie Supérieure et Inférieure (en Bulgarie du Nord actuelle) l'auteur étudie le développement historique des grades et des fonctions de la catégorie *principales* dans l'armée romaine. A partir de la fin du gouvernement de Trajan et surtout de Hadrien se sont constitués deux groupes de principales: ceux qui font leur service militaire dans les troupes et les affectés aux bureaux et aux états majors (officia) des chefs suprêmes. Ici nous étudions le premier groupe, le second sera l'objet d'une étude suivante. Sont étudiés les grades suivants de principales: acquilifer, imaginifer, signifer, optio, optio spei (optio ad spem ordinis), custos armorum, tubicen, cornicen, bucinator.

Le matériel épigraphique montre que des provinces Mésie Supérieure et Inférieure pendant le Principat sont témoignés tous les grades principales caractéristiques de la structure de l'armée romaine (tabl. I).

Les plus nombreuses sont les inscriptions se rapportant aux principales de la Ière légion italique en campement permanent à Novae sur le Danube (près de Svištov) de l'an 69 jusqu'à la fin du VIe s. et de la XIe légion de Claudius à Durostorum (Silistra) de l'an 106 à la fin du VIe s. Moins nombreuses sont les inscriptions de la Ve légion macédonienne, celle-ci étant restée en campement permanent à Oescus (près du village Gigen, département de Pleven) des dernières années du gouvernement d'Auguste jusqu'à la victoire de Trajan sur les Daces en 106. Pendant 165 années il s'absente, étant en garnison consécutivement à Troesmis et à Potaissa (en Roumanie). En 271 l'empereur Aurélien renvoie de nouveau la légion à Oescus, où l'unité militaire reste jusqu'à la fin du VIe s. Au même moment à Ratiaria (actuellement village Arčar, département de Vidin) s'installe la legio XIII Gemina, dont pour le moment on n'a pas des inscriptions des principales.

Les plus nombreuses sont les inscriptions des principales du IIe s., moins nombreuses sont du IIIe s. et les moins nombreuses — du Ier s.

Le rapport du nombre reçu au cours de l'étude des principales et du nombre des principales de la partie est de la province Mésie Inférieure — actuellement Dobrudža du Nord (Roumanie), établi dans une étude roumaine est 4 : 1 (tabl. II). Dans cette partie de la province la concentration principale et le retranchement d'armée romaine dans le limes du cours inférieur du Danube ont eu lieu sous Trajan et après lui.

Акведуктите и водоснабдяването на Филипопол

ЕЛЕНА КЕСЯКОВА

Филипопол се е снабдявал с чиста питейна вода от Родопите. Този факт е добре отразен и от европейските пътешественици от XVIII—XIX в., които съобщават, че старият водопровод на града е идвал от с. Марково, но не изясняват инженерните му съоръжения [1] Първите археологически изследвания на акведукта на Филипопол прави Д. Цончев.[2] Повод за това му дават случайно разкритите през 1935 г. останки от

●*Обр. 1. План на водопроводите на Филипопол (по Д. Цончев). Fig. 1. Plan des aqueducs de Philippopolis (d'après D. Cončev)*

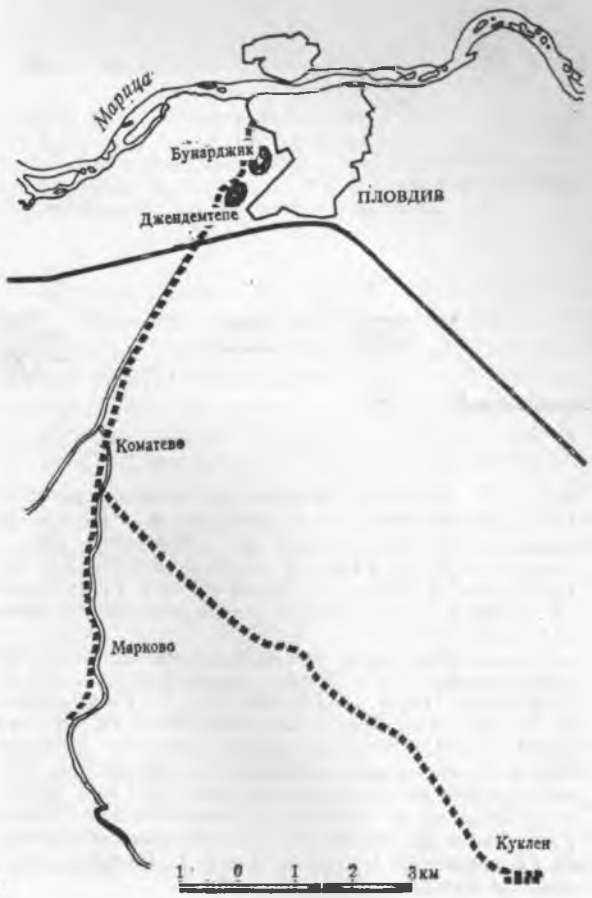

зидани стълбове от акведукт на ул. „Митрополит Паисий" (дн. ул. „Г. Генов") в близост до южните склонове на Трихълмието. Въз основа на обхождането, което предприема през 1936 г., на наблюдението на терена, сведенията на селяните, а така също и на двата сондажа, направени в участъците северно от с. Коматево, Д. Цончев успява да ни покаже трасето на водопровода на Филипопол от водохранилището в Родопите до Трихълмието (обр. 1). Той приема, че водопроводът на Филипопол е имал два клона — единия от с. Марково с водохранилище в м. Марата, а другия от с. Куклен. Двата водопровода според него се съединяват южно от с. Коматево. Освен че проследява трасето, Цончев прави сериозен опит да изясни градежа на стълбовете на акведукта и тяхното разположение. Но и тук данните в повечето случаи произхождат от устните съобщения на селяните, според които „стълбовете са били зидани квадратни основи по права линия и почти на равни разстояния един от друг, а между 100—150 м наред с малките и двойно по-големи. Основите били поставени на набити в земята колове". От сондажните разкопки, които Цончев прави на 5 км южно от Пловдив по шосето за с. Коматево, установява, че зиданите постаменти имат форма на призми с правоъгълна или квадратна основа и са дълги 1,90—4,60 м, високи около 2 м и еднакво широки — 1,80 м. Те са на разстояние един от друг на 2,30—3 м. На 100—150 м установява също наличието на големи стъпки с размери 4/4 м. И при втория сондаж, направен в кв. Хр. Ботев в Пловдив, Цончев съобщава също за отделени един от друг зидани стълбове, носещи аркада, които са фундирани върху пилоти. Освен това непосредствено до зиданите стълбове той попада на фрагменти от дебели глинени тръби, които смята, че са останки от глинен водопровод, вървял по водопроводния мост, без да може да уточни неговата датировка — дали е едновременен със зидания (носен от водопроводния мост) или е по-късна преправка.

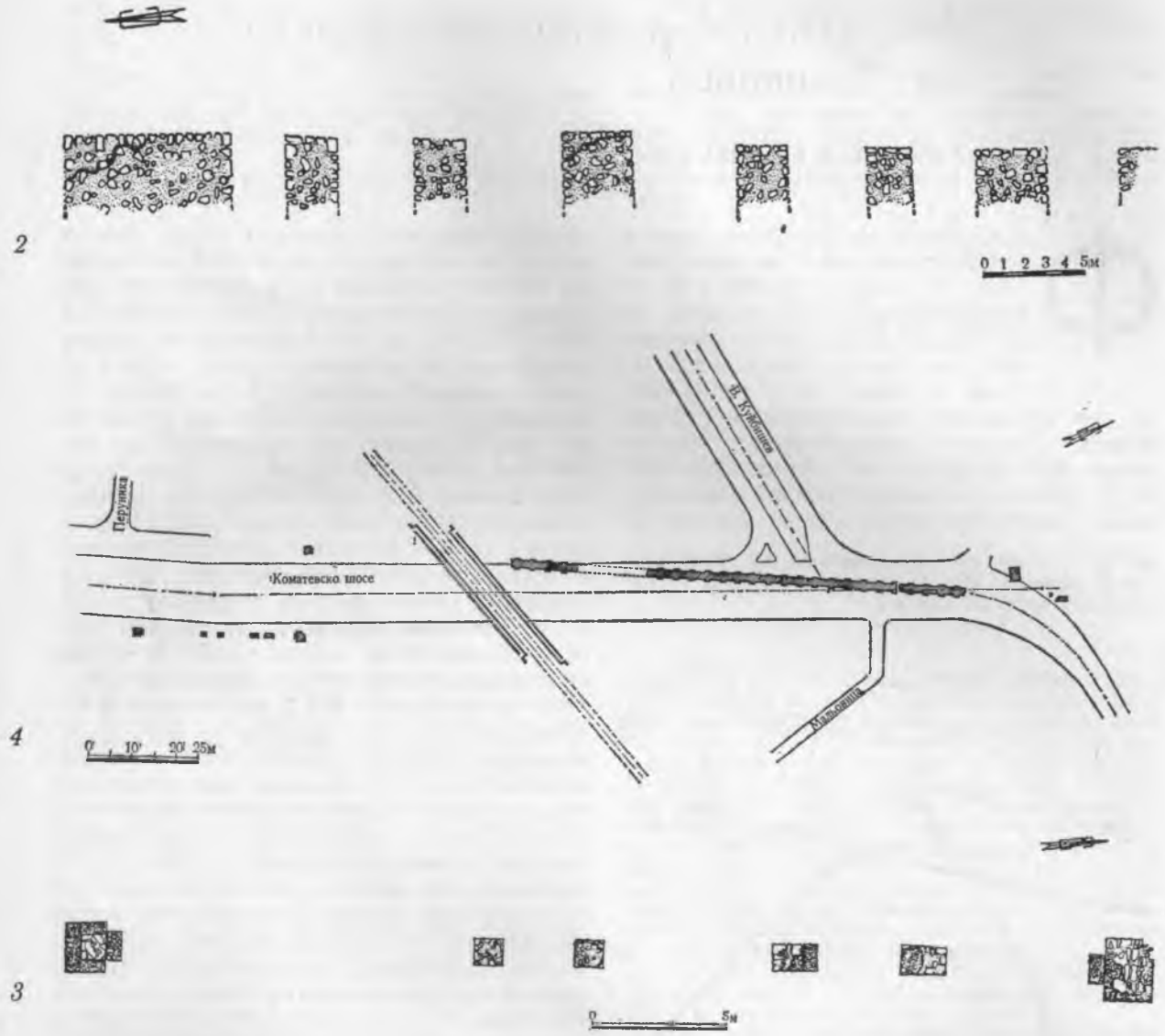

Авторите,[3] които по-късно засягат въпроса за водоснабдяването на Филипопол, възприемат напълно мнението на Д. Цончев, като правят само някои допълнения по повод на новооткрити археологически паметници.

През 1977—1980 г. във връзка с канализацията на кв. Коматево и строителството на транспортния възел на Коматевско шосе в Пловдив по протежение на няколко километра от Коматево до Хълма на младежта (Джендемтепе) ни се отдаде възможността да проследим неизвестни останки от акведуктите за питейната вода на Филипопол.

●*Обр. 2. План на разкритите останки от субструкцията на пилони на акведукт № 1 (V в.) при автобусна спирка „Пчела“ на Коматевско шосе в Пловдив. Fig. 2. Plan des ruines découvertes de l'infrastructure de pilons de l'aqueduc No 1 (Ve s.) près de l'arrêt d'autobus „Pčela“ sur la route de Komatevo à Plovdiv*

●*Обр. 3. Общ план на разкритите останки от акведуктите № 1 и 2 при транспортния възел на Коматевско шосе в Пловдив. Fig. 3. Plan général des ruines découvertes des aqueducs No 1 et No 2 au nœud de transport sur la route de Komatevo à Plovdiv*

●*Обр. 4. План на разкритите останки от субструкцията на пилони на акведукт № 1 при транспортния възел на Коматевско шосе в Пловдив. Fig. 4. Plan des ruines découvertes de l'infrastructure à pilons de l'aqueduc No 1 près du nœud de transport de la route de Komatevo à Plovdiv*

5

●*Обр. 5. Субструкцията-стена на акведукт № 2 (VI в.) при транспортния възел на Коматевско шосе в Пловдив. Fig. 5. La substruction-mur de l'aqueduc No 2 (VIe s.) près du nœud de communication rue de Komatevsko šose à Plovdiv*

От източната страна на шосето Пловдив—Коматево непосредствено до днешната автобусна спирка Пчела (ул. „Коматевско шосе" № 427) строителите на колектора попаднаха на зиданите пилони на акведукт. В участък, дълъг 55 м, бяха разкрити останките на 7 зидани пилона (обр. 2), чиито основи са градени от речен и ломен камък на хоросан с тухлен прах и парченца тухли, а суперструкцията е ядро от речен и ломен камък на хоросан с облицовъчна лицева зидария от тухли. Пилоните имат различни размери: 2,45—8,33 м, и отстоянието им е различно: 2,50—5,40 м. Ширината на фундамента им не можахме да уточним, тъй като попадаше в шкарпа на изкопа, но стана ясно, че са по-широки от 3,50 м. Останки от същия акведукт бяха открити и на ул. „Родопски партизани"[4] № 63 при изкопи за свързване на канализацията на жилищната сграда с новостроящия се колектор. Те бележат протежението на акведукта на юг към кв. Коматево.

Само на 30 м източно почти успоредно на този акведукт бе разкрит друг. Той бе локализиран с обилни останки от разрушени пилони, разположени в почти права линия от стадиона в кв. Коматево до автобусната спирка Пчела, чрез изкопите за колектора и направените сондажи. Тъй като първоначалният проект на колектора при автобусната спирка попадна на трасето на западния акведукт, колекторът бе наново проектиран на 40 м източно, където на две места пресече стъпките на другия (източния) акведукт. Пилоните и на този акведукт имат различни размери и отстояния. Но повечето от стъпките имат еднаква ширина: 1,92—2,00 м. Градени са също от речен и ломен камък на хоросан, силно наситен с късчета тухли. В градежа особено в ъглите са употребени тухли, повечето от които са фрагментирани. Двата акведукта бяха проследени и при изкопите за строежа на транспортния възел на Коматевско шосе в непосредствена близост до Хълма на младежта (обр. 3).

Акведукт № 1 (източният) е документиран с шест поредни стъпки в участък, дълъг

6

80 м (обр. 4). Към него принадлежат и останките от пилон в жилището на ул. „Лайпциг“ № 25, отстоящ на около 225 м южно от шестте стъпки. Размерите на пилоните и отстоянията им са различни: шир. 1,92—3,50 м, дълж. 2,16—4,55 м и отстояние от 5,15 до 11,80 м.

При транспортния възел на Коматевско шосе най-значителни са останките от *акведукт № 2* (западния). Те бяха проследени без прекъсване по протежение на 350 м (обр. 5). Принадлежат преди всичко към субструкцията на акведукта, която тук представлява масивна непрекъсната стена, градена от ломен камък на хоросан с тухлен прах и парченца тухли. Има неравномерен двустъпален банкет съобразно терена. На равномерни разстояния от двете страни на стената се издават контрафорси на 0,20—0,80 м. В тези пунктове са се издигали пилоните (обр. 6). Субструкцията лежи върху дървени пилоти, проникващи в пясъчния терен, запазени и днес. В основата на субструкцията има отвори от дървени греди, които са били поставени хоризонтално в стената през цялата ѝ дебелина. Гредите са

●*Обр. 6. Част от субструкцията-стена с останки от суперструкцията на пилони на акведукт № 2 в Пловдив. Fig. 6. Partie de la substruction-mur avec des vestiges de la superstructon des pilons de l'aqueduc No 2 à Plovdiv*

●*Обр. 7. Долната част на субструкцията-стена на акведукт № 2 със запазените пилоти и местата на хоризонталните греди. Fig. 7. La partie inférieure de la substruction-mur de l'aqueduc No 2 avec les pilotis conservés et les places des poutres horizontales*

●*Обр. 8. Вертикално вградени в каменната субструкция-стена глинени тръби при акведукт № 2 в Пловдив. Fig. 8. Tuyaux en argile verticalement emmurés dans la substruction-mur en pierres de l'aqueduc No 2 à Plovdiv*

●*Обр. 9. Долният край на вградените вертикално в субструкцията-стена глинени тръби при акведукт № 2 в Пловдив. Fig. 9. L'extrémité inférieure des tuyaux en argile verticalement emmurés dans la substruction-mur près de l'aqueduc No 2 à Plovdiv*

били с правоъгълно сечение с размери 0,20/0,30 м. Местата на дървените греди се изявиха на двете лица на масивната непрекъсната стена на приблизително еднакво разстояние едно от друго и една и съща височина (обр. 7).

На източната страна на субструкцията между пилоните на три места открихме вгра-

7

8

9

дени вертикално цилиндрични глинени тръбопроводи (тръбите с дълж. 0,37—0,41 м, вътрешен диам. 0,24 м и деб. на стените 0,05 м са свързани помежду си с бяла мазна материя) (обр. 8, 10). Запазени са по цялата височина на каменната субструкция. Долният им край прониква под субструкцията и е добре затворен посредством тухла, споена с хоросан (обр. 9). Подобни глинени тръби са включени не само отвън в субструкцията, но и през средата на масивната стена пак в пунктовете между пилоните (обр. 10). Мястото на тези глинени тръби посочва ясно, че не са били свързани с водопровода, тъй като проектирането им във височина до неговото ниво не е възможно. Освен това не са открити никакви следи от легла на глинени тръби по горното равнище на субструкцията, които да ни дадат основание да предположим, че с чупка на това място вертикалните глинени тръби са се изкачвали до нивото на водопровода. Така че, те не могат да бъдат обяснени нито като преливници, нито като отдушници или регулатори на налягането на въздуха във водопровода. Засега тяхното предназначение може да се свърже единствено с градежа на масивната непрекъсната каменна стена, основа на пилоните на акведукта. По всичко изглежда, че са играли ролята на вентилатори или отдушници в субструкцията на стената. През тях въздухът е прониквал в дълбочина, с което се е осъществявало подсушаване на зидарията. Археологическите проучвания на някои антични сгради показаха, че устройството на хипокаустната система (зидани колонки или глинени тръби под пода на помещението) е играело роля и на вентилационна инсталация. Такъв е случаят с църквата „Св. Георги“ в София,[5] хореумите в Монтана[6] и др. Със същото предназначение са и глинените тръби в субструкцията на акведукта — за създаване възможност за циркулация на въздуха и подсушаване на стените.

На горното равнище на субструкцията се установиха останки от зиданите стълбове, които са носели аркадата. Стълбовете са имали кръстовидно сечение, като дългото им рамо е било 4,40, а късото — 3,40 м (обр. 11). Те са се издигали на еднакво разстояние един от друг в пунктовете при контрафорсите. На места суперструкцията на стълбовете е запазена в два и повече реда тухли. Тухлите са квадратни с различни размери (0,30/0,30 м, 0,30/0,31 м, деб. 0,03—

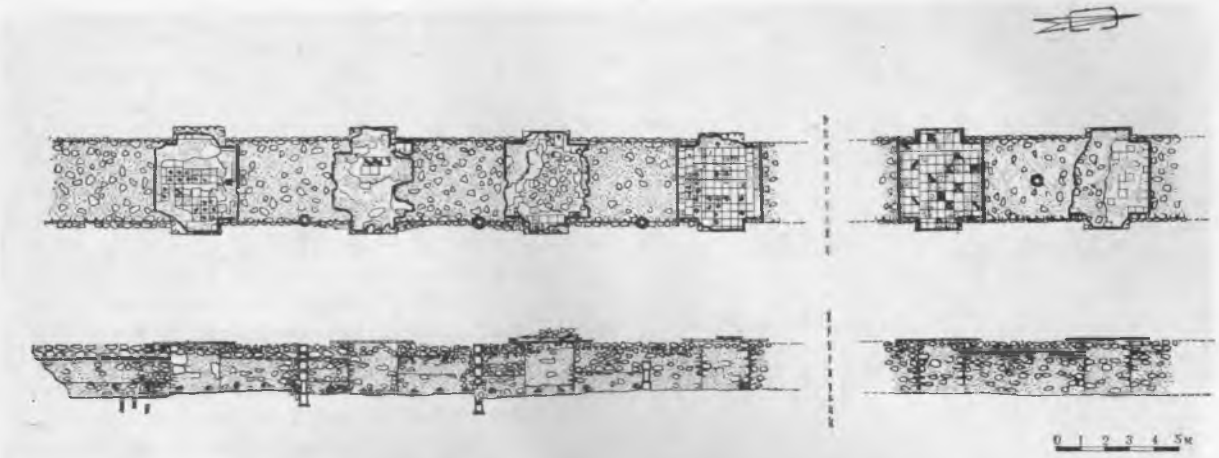

10

0,045 м), като фугата между редовете е по-голяма от дебелината. Голяма част от тях са сигнирани с гръцки букви Ф, В и др. (обр. 12). Трябва да се отбележи, че тухли с такива сигнатури не са открити досега нито в обществените и частните сгради на Филипопол, нито в разкритите сектори от крепостните стени. Изглежда, че за построяването на това огромно инженерно съоръжение е било организирано специално производство на строителен материал, респ. тухли, които носят отпечатъка на това производство.

Освен двата акведукта археологическите разкрития през 1979 г. документираха и *водопровод* от глинени тръби. В кв. Коматево в Пловдив непосредствено до паметника на загиналия партизанин Павел Христов в площта между двата акведукта на дълбочина 2 м от съвременния терен бе разкрит в почти непокътнат вид глинен водопровод на протежение от 50—60 м (обр. 13). Тръбите (дълж. 0,46—0,48 м, диам. на отвора — 0,24 м) са положени направо върху естествения терен без никаква подложка.[7] Открит бе също разпределител от пясъчник, който е отклонявал вода от главното направление (обр. 14). Вероятно в близост се е намирало някое селище или богата вила, за които засега липсват археологически данни. Главното направление на разпределителя е свързано с глинени тръби с диаметър 0,24 м. На място имаше и глинени тръби, включени в разпределителя. Отклонението е ставало под прав ъгъл и диаметърът на тръбопровода е по-малък — 0,16 м. Разпределителят има и скоби за свързване с друг блок при отвора за отклонението. Изглежда, че при отклоняването на водата за по-голяма устойчивост са били поставени няколко укрепяващи съоръжения. Подобно укрепяващо съоръжение от пясъчник е открито и на кръстовището на ул. „Акад. Державин“ и ул. „Антим I“[8] а глинени тръби със същите размери са открити на ул. „Пролет“[9] на северните скло-

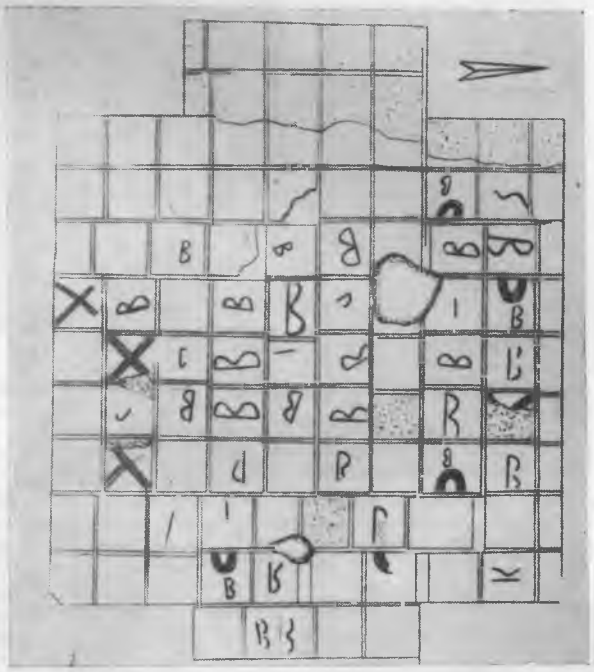

11

●*Обр. 10. Хоризонтален и вертикален разрез на субструкцията-стена на акведукт № 2 с вертикално вградените тръби. Fig. 10. Section horizontale et verticale de la substruction-mur de l'aqueduc No 2 avec les tuyaux verticalement emmurés*

●*Обр. 11. Хоризонтален разрез на суперструкцията на пилон от акведукт № 2 в Пловдив. Fig. 11. Section horizontale de la superstion d'un pilon de l'aqueduc No 2 à Plovdiv*

12

13

●*Обр. 12. Тухли в суперструкцията на пилони от акведукт № 2, означени с гръцки букви. Fig. 12. Briques dans la superstruction des pilons de l'aqueduc No 2, marquées avec des lettres grecques*

●*Обр. 13. Глиненият водопровод на Филипопол (II в.) в участъка в кв. Коматево. Fig. 13. La conduite d'eau en argile de Philippopolis (IIe s.) dans la section au quartier Komatevo*

нове на хълма В. Коларов (Сахаттепе), на западните склонове на Хълма на свободата (Бунарджика), а също и южно от Джамбазтепе на 3 м дълбочина.[10] Всички тези останки бележат, че един водопровод от глинени тръби е влизал в античния град откъм кв. Коматево по склоновете на Хълма

на младежта, Хълма на свободата и Сахаттепе през пл. „19 ноември“ (Джумаята) към подножието на Джамбазтепе. Очевидно водопроводът е бил предназначен да снабдява града в низината. В случая е важно да се отбележи, че от досега разкритата улична мрежа на града в низината само улиците с посока север—юг (кардинес) имат водопроводи, а от декуманите — единствено най-северната, разположена в подножието на Джамбазтепе. Този факт е важно указание за начина на разпределяне на водата в града.

Археологическите разкопки от последните години промениха представата ни за водоснабдяването на Филипопол през римската и късноантичната епоха. Оказа се, че в античния град са влизали два акведукта и един водопровод от глинени тръби (обр. 15). Изказаното в научната литература мнение,[11] че водопроводът на Филипопол е имал два клона — единия започващ от с. Марково, а другия от с. Куклен — събиращи се южно от с. Коматево в един, който по дълъг водопроводен мост стигал до античния град, не се потвърждава от новите археологически разкрития. От кв. Коматево до Хълма на младежта в Пловдив се установяват два водопроводни моста, които вървят успоредно (на 30 м разстояние един от друг), а между тях — водопровод от глинени тръби. Очевидно, водопроводите от с. Куклен и с. Марково не се съединяват, т. е. не се касае за два клона на един водопровод, а за два самостоятелни водопровода. Засега трябва да се приеме, че западният акведукт и глиненият водопровод водят началото си от м. Марата при с. Марково, а източният — от с. Куклен. Откриването на два акведукта, влизащи в античния град, и на един тръбопровод обяснява и наличието на следи от два зидани водопровода и от един глинен, вървещи успоредно по склоновете на Хълма на младежта, Бунарджика, Сахаттепе. В същност зиданите водопроводи са продължения на акведуктите, които в тази част на града минават подземно.

С направените археологически разкрития се изясняват и редица въпроси, свързани с конструкцията на акведуктите. На първо място, стана ясно, че двата акведукта са носели по един зидан водопровод. Глиненият водопровод, открит северно от кв. Коматево и по западните склонове на Джамбазтепе, не е свързан с акведуктите. Не може да се приеме предположението на Д. Цончев, че глиненият и зиданият водопровод

●Обр. 14. Каменен разпределител от глинения водопровод на Филипопол. Fig. 14. Distributeur en pierres de la conduite d'eau en argile de Philippopolis
●Обр. 15. План на акведуктите и глинения водопровод на Филипопол, 1983 г. Fig. 15. Plan des aqueducs et de la conduite d'eau en argile de Philippopolis, 1983

са минавали един над друг по водопроводния мост, тъй като първият върви успоредно на двата водопроводни моста, т. е. независими са един от друг. На второ място, разкритията дават конкретни данни относно конструкцията на водопроводните мостове. Данните сочат, че пилоните и на двата акведукта са фундирани върху набити в земята пилоти — принцип, характерен за строителството в мочурливи места. Освен това в отсечката от Коматевско шосе между кв. Коматево и софийската жп. линия пилоните и на двата акведукта са отделени един от друг. Пилоните имат различна дължина, което се обуславя от стабилността на терена, а също и от посоката на водопроводния мост. Така например разкритите седем поредни стъпки от западния акведукт при автобусна спирка Пчела имат различна дължина (2,30—8,33 м), като последната (дълж. 8,33 м) със своята ситуация спрямо останалите пилони бележи една извивка на водопроводния мост към северозапад. В отсечката от софийската жп. линия на Коматевско шосе до подножието на Джендемтепе същият акведукт се изяви с основа от непрекъсната масивна стена по протежение на повече от 350 м, докато източният е пак с отделени един от друг пилони. Тук изграждането на непрекъснатата масивна стена като фундамент на пилоните се е наложило от особено блатистия характер на терена, за което има сведения. В това отношение е важен и фактът, че във фундамента на пилоните на източния аквe-

15

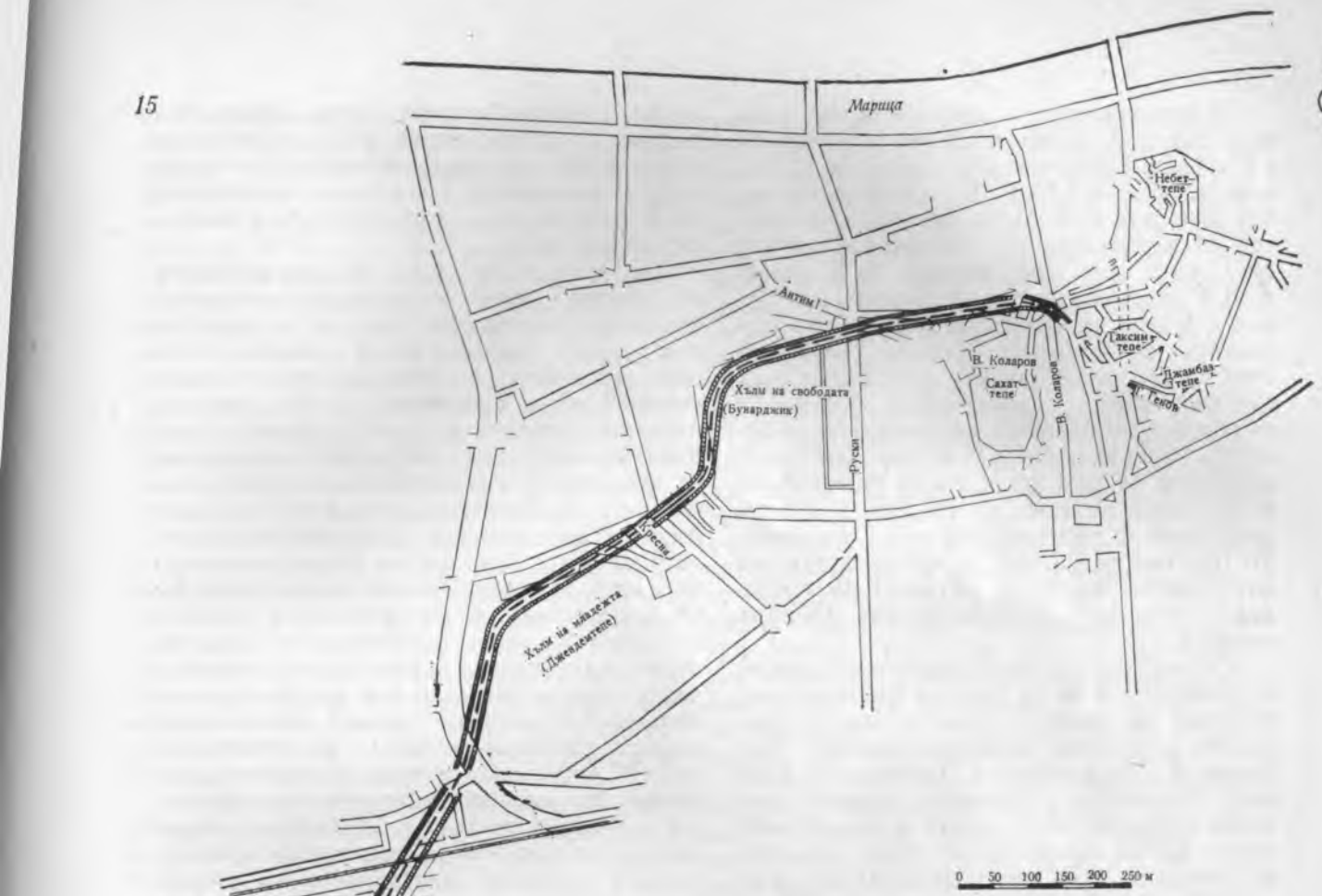

дукт на този терен при софийската жп. линия констатирахме допълнителни преустройства, които се изразяват в уширяване и удължаване на първоначалните пилони. Това е особено изразено при пилон № 3, където дължината му е увеличена с пристрояването на допълнителен фундамент, при което общата му дължина нараства от 2,15 на 3,25 м. При пилон № 5 фундаментът е допълнително удължен и уширен с 2,05/1,15 м. Допълнителните работи се открояват ясно от първоначалния градеж, тъй като се допират на фуга, но по употребата на строителен материал — тухли и хоросан — нямат разлика (обр. 4). Очевидно подсилванията на пилоните са се наложили, за да се увеличи стабилността им. Това са поправки, породени от конструктивни съображения, а не са следствие от разрушаване на пилоните, респ. на акведукта. Тези навярно конструктивни грешки на акведукта са били избягнати при втория, който преминава тази площ посредством солидния фундамент — непрекъснатата масивна стена.

Археологическото документиране показа също, че ширината на двата акведукта е различна. Източният (№ 1) е широк 1,80 м, а западният — 4,40 м. По цялото протежение пилоните и на двата акведукта се издигат на неравномерни разстояния един от друг, като само при акведукт № 2 (западния) в участъка между софийската жп. линия и Хълма на младежта, т. е. където фундаментът представлява масивна непрекъсната стена, са на еднакво разстояние и са еднакво големи с кръстовидна форма. Те са подобни на пилоните на акведукта на Валенс в Константинопол.[12] В този участък от акведукта бе разкрит и голям пилон (6,35/4,10), който не лежи на трасето, а е непосредствено до него от западната страна (обр. 3). Ние сме на мнение, че той представлява фундаментът на кула, служила за поправяне, почистване и проветряване на водопровода.

От анализа на конструкцията се вижда, че акведуктите не са градени едновременно. Начинът на градеж и преди всичко употребеният строителен материал посочват приемите на късноантично строителство. Особено показателен е източният акведукт, при който в градежа на пилоните са използувани преди всичко фрагменти от тухли с различни дебелини. Ние сме затруднени да дадем по-прецизна датировка на тези огромни инженерни съоръжения само въз основа на градежа. Затова ще си позволим да разгледаме разположението на останките на тези съоръжения спрямо останките от други сгради в укрепения и планиран град, за който имаме сравнително точна датировка.

След като напусне водопроводните мостове, водата в двата зидани водопровода преминава подземно югозападните, западните и северозападните склонове на Хълма на младежта, после през склоновете на Бунарджика и Сахаттепе достига до резервоара (кастелума).[13] Глиненият водопровод следва същото направление. Тази посока на водопроводите от влизането им в града при Хълма на младежта до кастелума е добре очертана от разкритите сектори от двата зидани водопровода, между тях с глинения. По цялото протежение те вървят успоредно в близост един до друг. Имайки пред вид, че в града влизат три водопровода (два зидани и един глинен), трябва да приемем, че разкритите преди участъци от два зидани и един глинен водопровод при югозападните склонове на Хълма на младежта, на ул. „Захари Стоянов“, на ул. „Пролет“ същност представляват не, както се смяташе, разклонения на един водопровод, а трите главни водопровода, които са захранвали града с питейна вода през римската и късноантичната епоха.

По всичко изглежда, че водопроводът от глинени тръби е изграден най-рано. Неговото строителство трябва да отнесем към първата половина на II в. на н. е. Към това заключение насочват намерените разпределители и укрепяващи съоръжения от пясъчник, включени в изграждането му. Както е известно от досегашните проучвания на Филипопол, пясъчникът като строителен материал се употребява до времето на Марк Аврелий включително. Следователно времето на Марк Аврелий се явява терминус анте квем за строителството на водопровода. От друга страна, от разкритията на уличната мрежа на града в низината се видя, че повечето от улиците кардинес имат водопроводна мрежа. Следователно по времето на Антонин Пий и Марк Аврелий, когато е изградена уличната система с плочестите камъни,[14] Филипопол е имал и водопроводна мрежа. Филипопол е разполагал с водопровод от глинени тръби дори още преди изграждането на улиците с плочестите камъни. Археологическите разкрития на ул. „Мали Богдан“ в Пловдив показаха, че със застройката, свързана с улицата с чакълестата настилка (която бележи първата регулационна мрежа в площите на града в низината през първата половина на II в. на н. е.)[15] се свързва и водопровод от глинени тръби. Очевидно, Филипопол е имал водопровод още в началото на II в. Вероятно по времето на Хадриан или най-късно по времето на Антонин Пий е бил прокаран първият водопровод, който е задоволявал нуждите на разрасналия се в низината град. За водопровод по времето на Антонин Пий изказва предположение и М. Любанска,[16] съдейки по монетата на Антонин Пий, сечена във Филипопол, на която тя вижда изображението на акведукта на Филипопол, захранван от двата каптажа — при с. Куклен и с. Марково.

Източният акведукт (№ 1) е изграден през V в. Тази датировка се подкрепя от начина на градеж на стълбовете на акведукта (преди всичко с фрагменти от тухли на силно наситен хоросан с тухлен прах и парченца тухли), така също и от ситуацията на разкритите водопроводни съоръжения на пл. „19 ноември“. Тук при разкопките на ста-

диона (амфитеатъра) бяха разкрити два зидани водопровода и стълбовете на един акведукт.[17] Единият от водопроводите е граден от ломен камък на бял хоросан и е включен в инфраструктурата на стадиона (амфитеатъра). Явно е, че трябва да го свържем с първия водопровод на града, т. е. с глинения тръбопровод, който на стадиона преминава в зидан. Вторият е граден от ломен камък на хоросан с тухлен прах. Неговите останки стъпват върху руините на стадиона (амфитеатъра) и въз основа на това изграждането му може да се отнесе след IV в., когато стадионът е бил окончателно унищожен. Следователно началната дата на изграждането на акведукт № 1 може да бъде поставена най-рано в началото на V в.

Към акведукта, разкрит на пл. „19 ноември", принадлежат пет пилона, които стъпват върху руините на засводения подземен коридор на стадиона и на крепостната стена на Марк Аврелий, която функционира до края на V в. на н. е.[18] Следователно изграждането на акведукт № 2 може да се отнесе към началото на VI в., най-вероятно във времето на Юстиниан I.[19]

Разкритите съоръжения посочват, че през ранната византийска епоха градската управа на Филипопол е положила особено големи грижи за водоснабдяването на града. Както е добре известно, това е епоха, когато усилията на почти всички късноантични градове са насочени преди всичко към укрепяване и поддържане на водопроводните съоръжения.[20] Така от надписа от времето на Тиберий Константин научаваме, че в Сердика бил възстановен водопроводът.[21] По времето на Юстиниан I „изобилна, вкусна и бистра вода получила и Хераклея, а Анастасиопол, град на морския бряг, бил снабден с вода от Родопите посредством висок акведукт"[22]. През втората половина на V в. била поправена водопроводната мрежа на Августа Траяна[23] и на Пауталия.[24]

Филипопол в тази епоха има два акведукта. Археологическите разкрития показаха, че пилоните и на двата акведукта (поне в разкопаните участъци) са с единен градеж без преустройства, което е указание, че и двата са новоизградени. Този факт има първостепенно значение за изясняване на редица въпроси, свързани с развитието на града през римската и късноантичната епоха. На първо място възниква въпросът за водоснабдяването на града през II—IV в. на н. е. — епоха, когато Филипопол бележи върхов момент в своето социално-икономическо развитие, когато се разпростира на най-големи площи. Едва ли водопроводът от глинени тръби, за който имаме сигурни данни, че е функционирал през II—IV в., единствен е осигурявал питейната вода на този многохиляден град с гъста водопроводна мрежа, многобройни обществени сгради (терми и др.). Макар и засега да липсват археологически данни за акведукти от II—IV в., трябва да предположим, че такива са съществували. Изглежда, че акведуктите от V—VI в. повтарят трасетата на по-старите акведукти (от II—IV в.). Това предположение засега намира опора в нумизматичните данни. Строежът на такива огромни инженерни съоръжения е представлявал знаменателно събитие в живота на града, което не е могло да не бъде отбелязано по някакъв начин. Върху монети на Филипопол, сечени при Антонин Пий (138—161) и при Каракала (193—211) намираме изображение на акведуктите на Филипопол.[25] Явно е, че по това време градът е получил такива съоръжения, щом са отразени на монетите му.

Както отбелязахме, двата акведукта са носели по един зидан водопровод. Като се вземат пред вид размерите на канала, с помощта на формулата на Манинг — Шриклер[26] може да се изчисли скоростта на протичащата вода, а оттук и дебитът на водопровода.[27] За водопровод с вис. 0,82 м и шир. 0,45 м той е около 280 л/сек. За водопровод с вис. 0,55 м и шир. 0,50 м — около 200 л/сек. Значи Филипопол е получавал около 480 л/сек или 43 000 куб. м вода ежедневно. Сегашното количество вода, което Пловдив получава, е 1900 л/сек или 164 000 куб. м дневно при население от 370 000 жители. Следователно, дневното количество вода на 1 жител сега е 456 л. Ако предположим, че в късната античност Филипопол е наброявал 100 000 души, дневното количество вода на 1 жител е възлизало на 432 л. Или 432 л на човек в късната античност към 456 л на човек дневно днес. Очевидно е, че многобройните жители на Филипопол през късната античност са били добре задоволени с питейна вода.

Акведуктите на Филипопол могат да бъдат оценени най-точно, сравнени с акведуктите на други антични градове и особено с най-известните в Северна Галия и в Рим. Например, единадесетте акведукта на Рим са доставяли 1 милион куб. м вода дневно или 1127 л на жител, докато за съвременен

Рим дневното количество вода на жител е 475 л (измерено през 1968 г.).[28] Най-големият акведукт на Ним е доставял 374 000 куб. м дневно, акведуктът на Ларден (Тулуза) — 22 700 куб. м, на Аркьой (Париж) — 2400 куб. м.[29]

За количеството на доставяната вода в антични градове от нашите земи изчисления има за Августа Траяна. Според автора то е от 280 л/сек до 1025 л/сек.[30]

Изграждането на акведукти е важен показател за значението и финансовите възможности на един град. Тези типично римски инженерни съоръжения стрували много скъпо. Например, според Фронтин (куратор на водите в Рим)[31] Aqua Marcia (дълж. 91 км), построен в 140 г. пр. н. е., е струвал 180 мил. сестерции. Два века по-късно, в I в. на н. е. за построяването на Aqua Claudia (дълж. 68 км) и Anpio Novus (дълж. 86 км) били изразходвани 350 мил. сестерции. През II в. на н. е. пребогатият Херод Атик изразходил 7 мил. драхми (приблизително 35 мил. сестерции) за акведукта на Александрия в Троада. По време на Траян град Никомедия изразходил 3,5 мил. сестерции за един неизползуван после акведукт. Сравняването със стойностите на други паметници е показателно за това, че акведуктът е действително много скъпо съоръжение. Например една постройка с портик пак според Фронтин[32] струва 30 000 сестерции, една арка — 77 000 сестерции, едни терми — 400 000 сестерции. Ясно, че акведуктът е многократно по-скъп и само град с големи финансови възможности е можел да си позволи подобно колосално строителство. Така че, акведуктите на Филипопол представляват отлично доказателство за икономическия апогей на града през V—VI в. Това строителство отразява и характера на развитието на града. Главното внимание на градската управа е насочено към поддържане наз драва укрепителна система и изправна водопроводна мрежа.

Разкритите водопроводни съоръжения във Филипопол дадоха възможност за първото по-цялостно проучване на снабдяването на града с вода от Родопите. Разкопките засвидетелствуват археологически за първи път акведукта на един град от античността в България. В научната литература има сведения за водопроводни мостове и при други градове като Рациария,[33] Никополис ад Иструм,[34] Сердика,[35] Августа Траяна.[36] Но в случаите или липсват конкретни археологически данни (Сердика), или пък съоръженията представляват мостове само за пренасяне водопровода над препятствие — река или друго (Рациария, Никополис ад Иструм, Августа Траяна). Акведуктите на Филипопол се явяват най-дългите инженерни съоръжения, проследяващи се без прекъсване на повече от 3—4 км. Останките са в много добро състояние и предоставят данни и за античното ниво на водопроводния мост. Те са сигурна база не само за графична, но и за реална реконструкция,[37] която да покаже най-монументалните инженерни съоръжения от античността в българските земи. Значимият паметник ще бъде запазен на място и според новоизготвения проект ще бъде включен в ивицата между двете пътни платна на строящото се съоръжение.

[1] Д. Ц о н ч е в. Приноси към старата история на Пловдив. С., 1938, с. 78 и сл.

[2] В. В е л к о в. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С., 1959; К. К о л е в. Водоснабдяването на Филипопол. — Отечествен глас, бр. 6484, 18 ноем. 1965; Монета с изображение на Таксимтепе. — ГМЮБ, III, с. 110; Л. Б о т у ш а р о в а. Античният Филипопол в светлината на новите археологически разкопки. — Археологически проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край. Пловдив, 1966; Т. И в а н о в. Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноантичната епоха в България. — Археология, IX, 1967, кн. 2, с. 15 и сл.; Х р. Д ж а м б о в. Нови данни за водоснабдяването на Пловдив през античността и средновековието. — ГНМП, VI, 1968, с. 65; M. B i e r n a c k a - L u b a ń s k a. Rzymskie wodociągowe ujscia wody z obszaru Mezjii Dolnej i Północnej Tracji. — Kwartalnik historii kultury materialnej, XVII, 1969, 4, p. 679—694.

[3] М. Б и е р н а ц к а - Л ю б а н с к а. Някои проблеми върху изследванията на римските водопроводи в Долна Мизия и Северна Тракия. — Археология, XIII, 1971, кн. 2, с. 2 и сл.

[4] Продължение на Коматевско шосе при влизането му в кв. Коматево.

[5] И в. В е н е д и к о в, Т. П е т р о в. Църквата Св. Георги в София. — В: Сердика. I. С., 1964, с. 85 и сл.

[6] Г. А л е к с а н д р о в. Монтана. С., 1981.

[7] Глинени тръби с подобни размери са открити и в Августа Траяна и авторът правилно смята, че са употребявани за самостоятелни водопроводи вън от града и за обществени консуматори (бани и др.): Д. Н и к о л о в. Водоснабдяването на Августа Траяна. — ГМЮИБ, II, 1979, с. 38.

[8] К. К о л е в. Цит. съч., с. 110.

[9] Д. Ц о н ч е в. Археологически вести. — ИАИ, XV, 1946, с. 216.

[10] Д. Ц о н ч е в. Приноси, с. 84, обр. 92, 96.

[11] Пак там, с. 83.

[12] K. Dalman. Der Valens-Aquädukt in Konstantinopol. Bamberg, 1933, fig. 51, 53.

[13] За разпределителния резервоар (кастелум) липсват конкретни археологически данни. Авторите, които се занимават с въпроса за водоснабдяването на Филипопол, приемат, че се е намирал на Таксимтепе, откъдето идвало и турското название на самия хълм.

[14] Е. Кесякова. За градоустройството на Филипопол през римската епоха. — Археология, XI, 1977, кн. 2, с. 59.

[15] Разкопки на авторката, материалите непубликувани.

[16] M. Biernacka-Lubańska. Iconographic sources to the history of roman aqueducts in Northern Thrace. — Archaeologia Polona, XIV, 1973, p. 318.

[17] Авторката изказва сърдечна благодарност на ст. н. с. Л. Ботушарова за предоставените непубликувани материали от разкопките.

[18] L. Botoucharova, E. Kessyakova. Sur la topographie de la ville de Philippopolis à l'époque de la basse antiquité. — Pulpudeva, IV, 1983, p. 271.

[19] Погрешно е виждането на К. Колев за датировката на този акведукт и ситуацията му спрямо стадиона (амфитеатъра). Пилоните стъпват не върху т. нар. от автора улица, а върху страниците на разрушения подземен коридор на сградата. Следователно акведуктът не може да е съществувал едновременно със стадиона и такава датировка не е приемлива (К. Колев. Цит. съч., с. 112).

[20] В. Велков. Цит. съч., с. 186.

[21] Ив. Венедиков. Един нов старохристиянски надпис от Сердика. — В: Сборник в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 323.

[22] В. Велков. Цит. съч., с. 198.

[23] Д. Николов. Цит. съч., с. 47.

[24] Сведенията дължим на н. с. Л. Слокоска, за което й изказваме благодарност.

[25] Т. Герасимов. Монета на гр. Филипопол с изображение на един от хълмовете му. — ГПНБМ за 1937—1939, 1940, с. 172.

[26] М. Поаре, Ш. Олие. Напояване. С., 1969, с. 66; С. Станчев. Хидравлика. С., 1959, с. 243.

[27] За изчисляване дебита на водопроводите вж.: M. Bailhache. L'évolution du débit des aqueducs gallo-romains. — Les dossiers de l'Archéologie, 1979, 38 (octobre-novembre), p. 82.

[28] A. Pelletier. Frontin curateur des eaux à Rome. — Les dossiers de l'Archéologie, 1979, 38 (octobre-novembre), p. 46.

[29] M. Bailhache. Op. cit., p. 87.

[30] Д. Николов. Цит. съч., с. 47: въз основа на отлаганията в канала авторът изчислява и дебита на водата: за вис. 0,28 м — 280 л/сек, за вис. 0,37 м — 550 л/сек, за вис. 0,68 м — 910 л/сек, за вис. 0,74 м — 1025 л/сек. Ние смятаме, че количеството на доставяната вода за Августа Траяна е преувеличено. Според изчисленията по формулата на Манинг—Шриклер дебитът за вис. 0,28 м е 128 л/сек, за вис. 0,45 м — 269 л/сек, за вис. 0,68 м — 455 л/сек, за вис. 0,74 м — 507 л/сек. Най-правилно е да се вземе средната височина на отлаганията — 0,45 м, за която дебитът е 270 л/сек. Обикновено дебитът в началото е по-голям, но постепенно намалява поради отлагания в канала, увеличаване коефициента на триене и намаляване сечението на канала. Подобни констатации са направени и в Галия, където дебитът на някои акведукти е намалял до 50%, например дебитът на акведукта на Ларден намалял от 22 700 куб. м най-напред на 19 000 куб. м, а после до 11 850 куб. м, на Аркьой — от 2400 — на 1500 куб. м и др. (A. Pelletier. Op. cit., p. 87).

[31] Ph. Leveau. Les techniques de construc, tion des aqueducs. — Les dossiers de l'Archéologie-1979, 38 (octobre-novembre), p. 14.

[32] Ibidem, p. 15.

[33] Y. Atanassova. La conduite d'eau de la ville de Ratiaria. — Ratiarensia. I. Bologna, 1980, p. 83.

[34] Д. Цончев. Водопроводите на Никополис ад Иструм. — ГПБМ за 1931—1934, 1936, с. 131.

[35] Ив. Венедиков. Цит. съч.

[36] Д. Николов. Цит. съч.

[37] Графичната реконструкция на акведуктите ще бъде предмет на друга работа. Цялостното архитектурно заснемане на новооткритите сектори от акведуктите и глинения водопровод на града направи Ст. Петрова, архитектурен техник в Археологически музей, Пловдив. Авторката й изказва сърдечна благодарност.

Les aqueducs et l'approvisionnement d'eau de Philippopolis

E. KESJAKOVA

(Résumé)

Lors de la construction à Plovdiv d'un collecteur dans le quartier Komatevo et au nœud de comunication rue de Komatevsko šose furent découvertes des parties inconnues d'aqueducs de Philippopolis. Par suite des études effectuées nous avons établi que Philippopolis s'approvisionnait d'eau potable des Rhodopes au moyen de deux aqueducs et d'une conduite d'eau de tuyaux en argile. L'opinon accréditée jusqu'à présent dans la littérature scientifique, selon laquelle la ville avait deux aqueducs (l'un du côté du village Kuklen, l'autre du côté du village Markovo) qui au Sud de Komatevo se réunissaient en un seul qui le long d'un pont de conduite d'eau aboutissait à la ville antique (fig. 1), n'a pas été confirmée par les dernières découvertes archéologiques. Les deux conduites d'eau (aqueduc No 1 et aqueduc No 2) ne se réunissent pas, mais vont parallèlement à 30—40 m de distance l'une de l'autre, tout en passant entre elles une autre de tuyaux d'argile (fig. 15).

Les découvertes archéologiques ont éclairé également bien des problèmes liés à la construction des aqueducs. En premier lieu il fut évident que la lar-

geur des deux ponts-aqueducs était différente (1,80 et 4,40 m). A l'embranchement entre le stade actuel du quartier Komatevo et la ligne ferroviaire Plovdiv—Sofia, les pilons des deux aqueducs sont séparés l'un de l'autre. Ils sont de longueur différente, larges et distants différemment en rapport avec le caractère du terrain et la direction que prend l'aqueduc (fig. 2). A l'embranchement entre la ligne ferroviaire Plovdiv—Sofia et la Colline de la jeunesse l'aqueduc No 2 a pour fondement des pilons un mur massif ininterrompu fondé sur des pilotis et des poutres de bois disposés horizontalement (fig. 5—7).

L'enalyse de la construction des aqueducs ainsi que la situation de leurs vestiges par rapport à certains édifices bien datés dans la ville fortifiée autorisent à dater leur édification de la Basse Antiquité: de l'aqueduc No 1 (oriental) — du Ves. de n. ère et de l'aqueduc No 2 (occidental) — du début du VIe s. (l'époque de Justinien Ier). Le plus tôt a été édifié la conduite d'eau en argile — au temps de Hadrien ou au plus tard d'Antonin le Pieux.

Nous évaluons le débit des aqueducs de Philippopoli à 43 000 m³ par jour, c'est-à-dire à environ 480 litres par seconde et considérons que la ville comptant plusieurs milliers d'habitants était très bien approvisionnée en eau.

Les constructions de conduite d'eau dégagée de Philippopolis permettent une première étude archéologique plus complète non seulement de l'approvisionnement en eau de Philippopolis des Rhodopes mais également de la construction d'engins d'ingénieur monumentaux pendant l'Antiquité dans les terres bulgares.

За култа към Тангра в средновековна България

ЖИВКО АЛАДЖОВ

Висшият бог на прабългарите е познат под формата Тангра, засвидетелствувана в прабългарски надпис от Мадара и в късен турски ръкопис.[1] Безспорно е, че неговият култ е продължение на древната тюркска традиция,[2] в която Тенгри (Тенгри хан) е олицетворение на небето и е представен като могъщ конник, слънчев герой, бог-творец.[3]

През VI—VII в., когато обществените отношения напреднали твърде много и се усилила властта на ханов те, този култ изместил останалите и се оформил като примитивен монотеизъм. Повлиян от новите обществено-политически отношения, той сам съдействувал за тяхната идейна обосновка.[4] Култът бил тясно свързан с почитането на хана, който бил божи наместник и първожрец, често пъти дори обожествяван. Такова развитие е съвсем закономерно, като се знае, че големите с циални изменения предизвикват съответните промени р системата на господствуващите идеи и в религията в това число, като старите вярвания се преработват и изменят в съответствие с новите условия.[5] Предполага се още, че създаването на езическия пантеон се предизвиква от нуждите на държавната консолидация, а интензификацията на социалното развитие и укрепването на държавната система налага преход към монотеизъм.[6]

От прабългарските надписи може да се установи, че името на бога (в единствено число) се споменава често и при най-различни обстоятелства. Формулата за произтичащата от бога власт, отразена в ханските надписи, върви по посоката на тюркската държавна идея и традиция, като особено показателна е употребата на ἐκ θεοῦ, а не на ἐκ οὐρανοῦ.[7] Освен източник на властта езическият бог в очите на вярващите е първопричина на всяко минало и бъдещо събитие, носител на висшата справедливост. Богът е самата мъдрост, той е „мъдрият небесен хаган"[8]. Може би за него се отнася руническият надпис от с. Равна, Варненски окръг, където се чете: Мъдри, славата ти.[9] Най-сетне Ибн Фадлан споменава Тенгри у тюрките, като „бир тенгри (един бог).[10]

И така прабългарският върховен бог е бог на небето, слънцето и огъня, създател и господар на всичко съществуващо. Той е

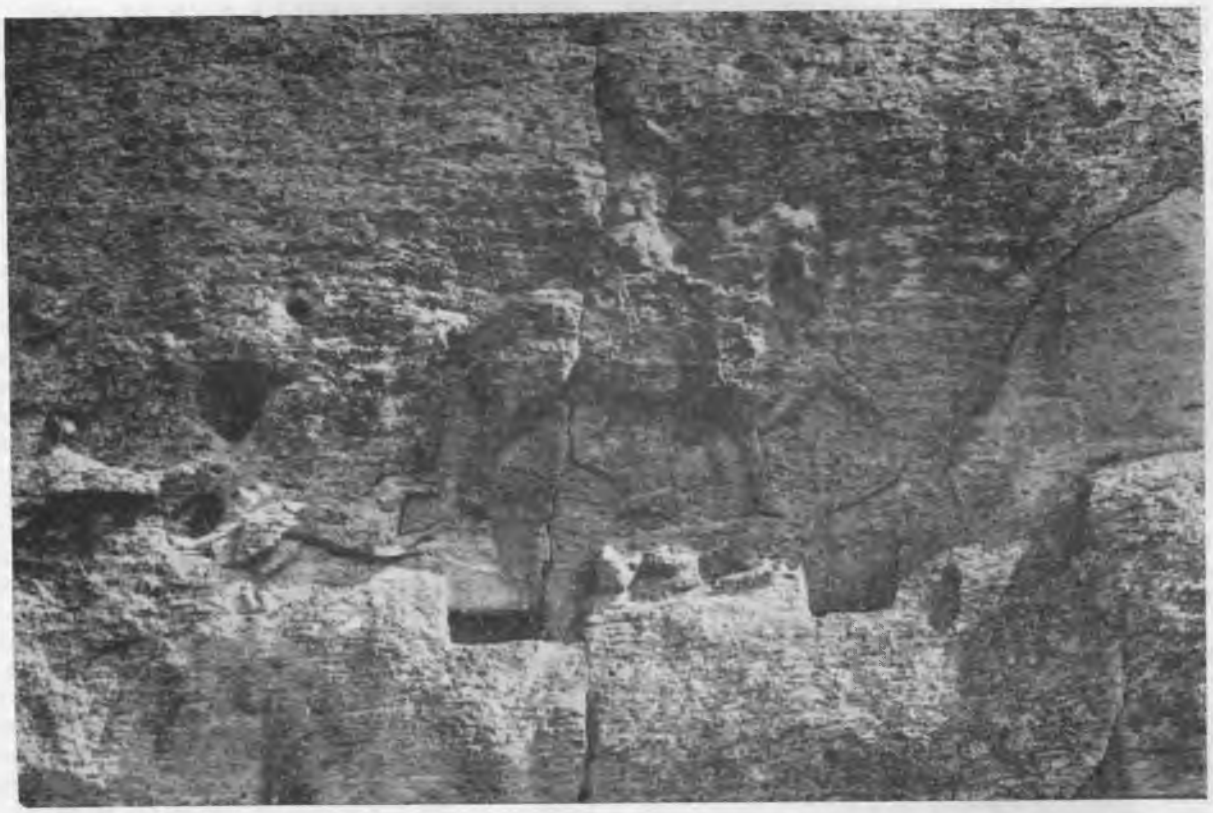

●*Обр. 1. Скалният релеф на конник при с. Мадара, Шуменски окръг. Fig. 1. Le relief rupestre de cavalier près du village Madara, département de Šumen*

представител на природните божества, придобили качествата на културни герои-демиурзи. Очевидно образът на бога е стоял близо до земните представи, като на места е имал персонификация с подчертан антропоморфизъм. Анализираните качества на култа показват, че прабългарската вяра е вид монотеизъм. Наличието на други божества в древнотюркската религия не намалява тази констатация, още повече че досега те не са доказани у прабългарите. Абсолютният монотеизъм даже в световните религии е фикция, а приложен спрямо историческата древност, е винаги относителен.[11] Монотеистичните черти на култа към Тангра показват, че тези представи са преминали през етапа на култ към племенните божества, през етапа на общонародните божества, за да достигнат до крайната точка на развитие на религиозните системи, до единния бог-творец и монотеизма.[12] При прехода от родовообщинния строй към епохата на военната демокрация и на ранноκласовите държави се изменят и образите на религиозно олицетворяване — от природни и зооморфни те стават антропоморфни.[13] Тази констатация напълно съответствува на човешките и земни черти на Тангра, тъй като прабългарите се намирали именно на този стадий на развитие. За това, че Тангра е служел на новия обществен строй и господствуващата класа, се съди от надписите на българските владетели и от ханската (хаганската) титла, с която се удостоява богът.

Съществуването на прабългарските храмове-капища подсказва наличието на жречество и на идоли, за които има и други данни.[14] Знае се също, че прабългарският вожд Грод в християнското си заслепение и с жарта на неофит събирал от сънародниците си златни и сребърни идоли и ги претопявал, с което възбудил тяхната ом аза и си намерил смъртта.[15] При един монотеистичен култ може да се предположи, че поне част от тези идоли са изобразявали Тангра.

Преди време изказахме предположението, че конникът от Мадарския скален релеф (обр. 1) е изображение на Тангра.[16] Още Ф. Каниц допусна две насоки на тълкуване

на релефа. Според него изображението е на владетел, „при все че поваленият лъв напомня *символични езически и християнски митове* от култа на Херкулеса и Св. Георги“[17] (курсивът на а. Ж. А.). В литературата се наложи първата насока на тълкуване на паметника.[18] Няма да се спираме на някои опити за тълкуване в последно време, които нямат научна основа.[19] Отхвърляйки ги, Р. Рашев изрази становище, което заслужава внимание. Според него тълкуването на скалния релеф като образ на български владетел не може да се постави под съмнение, но може да се приеме, че „се касае за обобщен образ на обожествен владетел, който в съзнанието на съвременника се е преплитал с чертите на образ от ранносредновековния епос“. Героят-конник от древнотюркските героически поеми е неизменно владетел или владетелски син, а животът му преминава в ловни или военни подвизи в съпровод от вярното куче или ловен сокол.[20]

Тълкуването на Мадарския конник като конкретен владетел (Тервел, Крум, Омуртаг, а напоследък и Аспарух) не е сигурно, защото изображението не може да се свърже с надписите около него, които имат летописен характер, съставени в различни епохи и от различни владетели.[21] При това българският престол е бил заеман от ханове от различни родове, много от които са извършили достойни за ознаменуване дела, но Мадарското изображение е единствено по рода си.

Разглеждането на Мадарския конник като герой от епическите сказания заслужава поспециално отношение. В основата на героическия епос стоят митовете за героите-демиурзи, които са обожествени. Тези митове играят съществена роля при формирането на героическите в по-късните етапи на развитие на този литературен род. От друга страна, за изобразяването на хана, който е наместник на Тангра и сам често пъти е обожествяван, не е възможно да се привличат случайни или второстепенни образи. С неговата личност може да се свърже само основна, централна фигура, при това сакрална, каквато е тази на Тангра. Представянето на обобщен образ на епическите герои, макар и по-малко вероятно, също води до образа на Тангра, който е в основата на този род персонажи. До същия резултат може да ни отведе и предположението, че е изобразен не конкретен владетел, а обобщен образ на владетеля. Но този образ едва ли се е различавал от конкретната представа за бога като върховен владетел и владетел изобщо, т. е. образът на бога-хан е изграден върху представата за реалните образи на български ханове.

Много важно е да се отбележи, че релефът е върху скалата високо над централното езическо капище. Не би било допустимо за един хан да постави своя образ по-високо от този на бога, което в същност би означавало издигането на светската власт над божията.

Ако въпреки всичко допуснем, че мадарското изображение представя конкретен владетел, то канонът, по който е бил изваян паметникът, самата сцена и реалиите в нея без съмнение са били почерпани от популярния култ към Тангра, така както християнските владетели се изобразяват според Христовия канон.

Прабългарският хан, както неведнъж е отбелязвано, е първожрец и сам често пъти е обожествяван, затова към него е съществувал и бил насаждан специален култ. В „Именник на българските ханове“ владетелите са представени в митологична светлина с неестествена продължителност на живота и на управлението си, с което е трябвало да се изтъкне древността и законността на българската държава.[22] Всяка генеалогична таблица, която води началото си от митична древност, е винаги идеологическа опора на монархическата власт. Идеологическото обосноваване на властта и представянето ѝ в религиозно-политически аспект като стояща над всичко земно особено се засилва по времето на хановете Крум и Омуртаг. Строгата централизация в българската държава е изисквала стриктното спазване на формулата един бог, един владетел, една религия.

Името на културния център Мадара изглежда съвсем тясно свързано с религиозния култ. Според някои изследвачи то има значение на образ, фигура или на герой, храбрец. Твърде е възможно в името на Мадара да се пази споменът за митичен прочут герой.[23]

Отдавна се сочат приликите между Мадарския и иранските скални релефи. Но докато иранските релефи отразяват религиозната основа на божественото право на владетеля, обосновават божественото предопределение на властта на царя на царете,[24] Мадарският релеф, олицетворявайки същата идея, обикновено се свързва с отвлечените понятия за борбата между доброто и злото, за безстрашието и храбростта и пр.

Следи от култа към Тангра са запазени и в традиционната народна култура. Името му се среща и по-късно, макар и видоизменено.[25] Както изглежда, образът на християнския св. Петър е изграден върху традицията в народните представи за Тангра. В тях св. Петър е представен като конник и змееборец, наметнат със синьо рухо, накапано с дребни звезди, на плещите с ясен месец, на гърдите с ясно слънце. Показателно е, че това е свойствено за селищата на югоизток от Мадара.[26] Явно светията е небесен конник, персонификация на небето, а известно е, че Петровден е в средата на лятото, близо до деня на слънцето — най-продължителния ден в годината. У чувашите подобен конник и земен герой бил св. Илия, който е свързан с небето.[27] Още Йоан Екзарх отбелязва: „Едни мислят, че *небето е съвечно на бога, а други — че небето е самият бог, който е без начало и без край и който всичко е създал* (курсив на а. Ж. А.). . . понеже някои смятат, че слънцето било причина за съществуването на всичко. . ., че слънцето е създало живота."[28] Изглежда върху формирането на тези представи са повлияли прабългарите, особено що се отнася до архаичния възглед за небето-бог.

Като аргумент против тълкуването на Мадарския конник като образ на Тангра се изтъква фактът, че паметникът е оцелял след християнизацията на българската държава. Известно е обаче, че и след приемането на някоя от световните религии тенгристите продължават да наричат бога Тенгри[29] и това е показателно за жилавостта на този култ. Християнската църква не е могла да изкорени веднага старите ритуали и вярвания. Затова тя отстъпвала, правела компромиси със старите обреди и празници, които били приравнени към близките по дата християнски празници и светии.[30] Обикновено на мястото на езическите идоли и капища средновековната църква издигала свои храмове, които имали за патрон този християнски светец, който заместват езическия си предшественик,[31] какъвто изглежда е случаят със св. Петър в околностите на Мадара. Но Тангра вероятно е повлиял и на култа към св. Георги, който по иконографски белези и функции е още по-близък до българския конник, до справедливия и силен владетел.[32]

Съществуват категорични доказателства и данни за запазването на някои езически идоли и статуи много след покръстването. Дълговреме на пример константинополските жители почитали античните статуи, в които влагали християнско съдържание и „които били запазени в столицата и чието истинско значение вече е било забравено"[33]. Според един грузински автор, българите почитали като езическа богиня антична статуя на жена чак до средата на XI в.[34] Елевзинската Деметра стояла на гумното и „дарявала вярващите" със зърно деветнадесет века след Христос, както било и през античността.[35] Един от начините да бъдат спасени от разрушаване статуите на античните богове било преименуването им в християнски светци и това добре разкрива византийският поет Палад: „Сега олимпийските богове станаха християни и живеят безгрижно в този дом, защото пламъкът тук не е опасен за тях, пламък, подхранващ тигела, където се топи медта за монети."[36]

Посочените примери показват, че разрушителната сила след покръстването не бива да се надценява. Може би езическото изображение в Мадара още с покръстването е било свързано с култа към св. Петър и св. Георги. Но най-вероятно запазването на Мадарския скален релеф се дължи на това, че още от самото му създаване конникът е свързван с върховната власт в страната, символизирал е ханската власт, олицетворявал е самата държава. Унищожаването на релефа и на надписите около него би означавало отричане на началата, върху които се крепяла държавата и ханската власт, на самата българска държава — посегателство, което не би си позволил мъдрият държавник княз Борис.

И така имаме всички основания да интерпретираме Мадарския релеф като образ на бог Тангра. Паметникът може да бъде тълкуван, макар и много по-малко вероятно, като олицетворение на български владетел или герой, слят с образа на върховния бог. Във всички случаи изображението отразява в една или в друга степен върховния земен и небесен повелител Тангра.

За култа към Тангра свидетелстват и някои други паметници, които по своето естество са фигурални и символични изображения на бога. Към фигуралните принадлежат два вида амулети, три метални печатчета от Преслав и някои изображения от Надьсентмиклошкото съкровище. Преди всичко с тенгризма навярно са свързани т. нар. амулети-кончета[37] (обр. 2). Видяхме, че образът на Тангра е стоял близо до земните представи, каквито са и чертите на чо-

вешката глава върху гърба на коня. Известно е също, че изображения на Тенгри хан носели като амулети езичниците савири. Такава роля на амулети са играели и споменатите фигурки. Подобна употреба на символи на езическия бог е могла да бъде копирана от християнския свят, разбира се, съответно съобразена с канона и с условията на прабългарската религиозна система. Такива представи не са били чужди и на шаманизма, така че подобно предположение може да остане в сила и при доказване на връзка между амулетите-кончета и шаманизма.

От старобългарските центрове произхождат и няколко бронзови фигурки на конници, чийто брой непрекъснато нараства (обр. 3). Подобни са известни от Северен Кавказ, където се свързват със соларния култ и се приписват на аланите може би в качеството на отличителни знаци на царската дружина.[38] Подобни са и фигурките от средновековна Русия, чиито първообрази се търсят в Прикамието и Волжско-Камска България.[39] Изглежда, че съединително звено между тези три отдалечени точки на разпространение са прабългарите. А симбиозата в материалната и духовната култура на прабългарите и аланите подсказва общност, ако не в областта на религиозните вярвания и живот, то поне в развитието на този род паметници, като връзките могат да бъдат двупосочни. Така че разпространението на сходни по форма амулети в широк ареал на Източна и Югоизточна Европа и Кавказ илюстрира сходството във възгледите и представите на определен етап на развитие у различните народи, населявали тези райони, което може би е съпроводено от близки по форма религиозни схващания. Това сходство следва не само да се отдаде на преки влияния и връзки, а по-скоро да се разглежда като изразяващо възгледи и тенденции и стадиалност на явленията. Що се отнася до амулетите-конници от Дунавска България, смятаме, че те трябва да се свържат с култа към Тангра като изява на соларния култ така, както кавказките паметници се свързват със слънцепоклонничеството.

От същата гледна точка интерес представляват и изображенията върху няколко метални пластинки от Преслав, определяни като печатчета (обр. 4). В позитив те представят конник в бяг надясно. Върху едното печатче има и куче, а конникът държи в ръцете си нещо като лък или птица.[40] Те също

2

3

4

●*Обр. 2. Бронзов амулет-конче, на гърба с човешка глава, от Видин. Fig. 2. Amulette-petit cheval en bronze, avec tête d'homme sur le dos, de Vidin*

●*Обр. 3. Бронзов амулет-конник от с. Остров, Врачански окръг.*

Fig. 3. Amulette-cavalier en brouge du village Ostrov, departament de Vraca.

●*Обр. 4. Бронзово печатче с изображение на конник от Преслав. Fig. 4. Petit sceau en bronze à représentation d'un cavalier de Preslav*

5

6

●*Обр. 5. Изображение на ездач на грифон на предната тясна страна на кана № 7 от златното съкровище от Надь сент Миклош. Fig. 5. Représentation d'un cavalier sur griffon du côté étroit de devant du broc No 7du trésor d'or de Nagyszentmiklòš*

●*Обр. 6. Изображение на ездач на грифон на задната тясна страна на кана № 7 от златното съкровище от Надь сент Миклош. Fig. 6. Représentation d'un cavalier sur griffon du côté étroit de l'arrière du broc No 7 du trésor d'or de Nagyszentmiklòš*

са изображения на Тангра, както много византийски печати представят строгите и банални сцени и символи от Христовия култ. Трябва да отбележим, че конете както при печатчетата (в позитив) и амулетите-кончета, така и в Мадарския релеф са представени в ход надясно, което може би е иконографска закономерност или догма. По-важното е, че върху печатите не може да стои неизвестен и безличен персонаж, а само основна и важна фигура. Тези предмети не са могли да служат само за украса, най-вече защото подобна чисто естетическа функция е чужда на ранното средновековие, а средновековното изкуство е пропито от космологизъм и символизъм чак до епохата на развития феодализъм.

Човешката глава или фигура в разглежданите произведения на малката пластика са представяли самия Тангра. Неговият образ е неразривно свързан с този на кон, който винаги се отнася към култа към слънцето и огъня. Навярно и кучето е било смятано за помощник и атрибут на бог Тангра. Така може да се обясни появата му при изображения на великия бог и особеният

7

●*Обр. 7. Изображение на тежковъоръжен конник в медальон върху кана № 2 от златното съкровище от Надь сент Миклош. Fig. 7. Représentation d'un cavalier armé de pied en cap en médaillon sur le broc No 2 du trésor d'or de Nagyszentmiklòs*

8

●*Обр. 8. Изображение на ездач на грифон в медальон върху кана № 2 от златното съкровище от Надь сент Миклош. Fig. 8. Représentation d'un cavalier sur griffon en médaillon sur le broc No 2 du trésor d'or de Nagyszentmiklòs*

култ, съществувал у прабългарите към това животно. Изобразяване на птица в ръцете на Тангра е не само възможно, но дори и характерно за този род представи. Не изглежда необичаен атрибут и лъкът в ръцете на бога-конник.[41]

На сложните въпроси около Надьсентмиклошкото съкровище тук няма да се спираме. Изглежда с Тангра са свързани двамата ездачи на грифони, изобразени по тесните страни на кана № 7 (обр. 5, 6), както и тежковъоръженият конник (обр. 7) и ездачът на грифон (обр. 8) от медалионите на кана № 2.[42] Добре очертаната фантастичност на образите потвърждава предлаганата трактовка и изглежда тук имаме работа с митични герои, каквито са и повечето от съществата в сцените. Ездачът на грифон в древните религии е символизирал самия бог на слънцето, а тази тема е била любима и на прабългарите и била свързвана с Тангра. Още по-близко до образа на Тангра е фигурата на тежковъоръжения конник — израз на подчертано могъщество и сила.

За да завършим с паметниците на тенгризма, трябва да се запознаем с няколкото изображения със символични знаци. Найнапред тук се включват два бронзови медалиона — от Преслав (обр. 9) и от с. Ряхово, Русенски окръг.[43] Върху едната им страна е гравиран езическият знак ипсилон, а върху другата — негово шесткратно повторе-

6

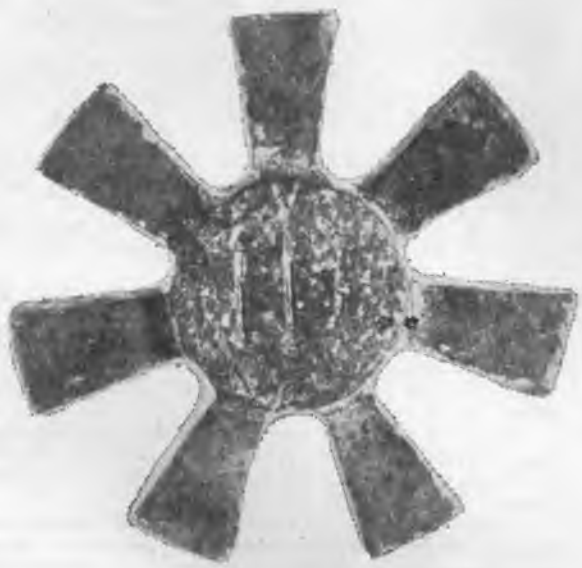

10

●*Обр. 9. Бронзов медальон с врязан прабългарския знак* IYI *от Преслав. Fig. 9. Médaillon de bronze avec le signe protobulgare incisé* IYI *de Preslav*
●*Обр. 10. Бронзова розета с врязан в кръга прабългарския знак* IYI, *открита в Големия басейн в Плиска. Fig. 10. Rosace de bronze avec le signe protobulgare* IYI *incisé dans le cercle, découverte dans le Grand bassin à Pliska*

ние, което по-добре личи върху новооткрития екземпляр от с. Ряхово. Известно е, че ипсилонът е бил основният символ в езическата прабългарска вяра, знак на слънцето, небето и Тангра,[44] а честото му поставяне заедно с християнския кръст показва тяхната равнозначност и издава синкретизма, който царял след покръстването.[45] От важно значение е и кръглата форма на медалиона — кръгът е един от най-старите символи на небето и слънцето. Както изображенията на конници, така и медалионите със знаци дават основание за заключението, че през езическия период на Първото българско царство е съществувало производство на амулети-апотропеи, задоволявало религиозните нужди на прабългарите. Несъмнено това производство е било свързано с някой от основните държавни центрове и може да се отнесе към VIII или първата половина на IX в.

Непосредствена връзка с тези паметници има и бронзовата розета от Големия басейн в Плиска. Върху едната ѝ страна е врязан същият знак ипсилон (обр. 10), а върху лопатообразните завършеци на другата — руни.[46] Бронзовата розета от Плиска представлява едно от тези седемлъчеви колела, които се тълкуват като символи на слънцето.[47] Съществен е фактът, че върху лицевата страна на розетата е врязан знакът на Тангра. Той дава основание тя да бъде тълкувана и като изображение на небето или небосклона със седемте звезди, както и че е употребявана за предсказване или врачуване.[48]

Последният паметник, свързан с култа на бога Тангра, представлява каменен блокплоча с дълбоко изрязан ипсилон. Счата се, че камъкът е стоял в едно от двете капища в центъра на Плиска, което обяснява на кого са посветени тези храмове, а също и символиката на знака.[49]

Свързаните с култа към Тангра архитектурни и пластични паметници добре илюстрират развитите и вече изградени представи и вярвания на прабългарите. Безспорно за тази висока степен на еволюция са спомогнали условията, в които се е развивал прабългарският етнос след образуването на българската държава. При активната роля на държавната власт този култ постепенно се превръща в държавна религия, докато в народните низини продължавали да битуват архаичните представи за Тангра. Ето защо култът към Тангра може да се разглежда като резултат от сложен процес, в който трябва да се разграничат две страни — запазените в народните низини спомени за природното божество и изпъкващите вече нови черти на официалния бог.

[1] В. Бешевлиев. Първобългарите (бит и култура). С., 1981, с. 74.

[2] Д. Овчаров. Към въпроса за реконструкцията на религиозно-митологическия комплекс на прабългарите . — Проблеми на културата, 1980, 1, с. 74; В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 74; E. Tryjarski. Protobulgarzy. — In: K. Dabrowski, T. Nagrodska-Majchrzyk, E. Tryjarski. Hunowie europeyscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieszyngowie. Wrocław, Warszawa, Krakow, Gdańsk, 1975, p. 221.

[3] J. P. Roux. Tängri. Essai sur le ciel-dieu des peuples altaiques. — Revue de l'histoire des religions, CXLIX, 1954, 1, p. 48—49; В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 74; И. В. Стеблева. К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы. — В: Тюркологический сборник, 1971. М., 1972, с. 213—226; Мифы народов мира. М., 1982, с. 500, 537; С. Г. Кляшторный. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках. — В: Тюркологический сборник, 1977. М., 1981, с. 132.

[4] П. Петров. Образуване на българската държава. С., 1981, с. 169.

[5] М. М. Шейнман. Вера в дьявола в истории религии. М., 1977, с. 6.

[6] Н. Н. Воронин, А. Г. Кузьмин. Духовная культура Древней Руси. — ВИ, 1972, 9, с. 113.

[7] Г. Бакалов. За някои особености на българската ханска титулатура. — Векове, X, 1981, 2, с. 72—74.

[8] Й. Иванов. Богомилски книги и легенди. С., 1970, с. 365.

[9] Непубликуван. Докладван от н. с. К. Попконстантинов в Секция по средновековна археология на АИМ.

[10] Материалы по истории Туркмен и Туркмении, VII—XV вв. М.—Л., 1939, с. 359.

[11] Б. А. Рыбаков. Язычество древних славян. М., 1981, с. 603.

[12] С. А. Токарев. Ранние формы религии и их развитие. М., 1964, с. 377.

[13] А. Ф. Анисимов. Этапы развития первобытной религии. М., 1967, с. 161.

[14] В. Бешевлиев. Религията на прабългарите. — БИБ, III, 1930, кн. 2, с. 46—47.

[15] С. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с. 32.

[16] Ж. Аладжов. Образ на Тангра? — Плиска, Мадара, Преслав, бр. 1, 1977, с. 12.

[17] F. Kanitz. Donau-Bulgarien und Balkan. III. Leipzig, 1879, p. 112; С. Романски. България в образите на Ф. Каниц. С., 1939, с. 150. За символиката на лъвовете и лова на лъвове, както и за значението на лъва в Мадарския релеф вж.: Ж. Аладжов. Бронзови токи с животински изображения от ранното средновековие. — Археология, XXIII, 1981, 4, с. 24.

[18] Т. Герасимов. Проучване върху Мадарския скален релеф. — В: Мадарският конник. С., 1956, с. 134—135.

[19] С. Дончев. Синтез на две култови изображения. — Отечествен фронт, бр. 10379, 11 авг. 1978, с. 7; Й. Боев. Мадарският конник. — Космос, 1979, 8, с. 19—21.

[20] Р. Рашев. За тибетските успоредици на Мадарския конник. — Археология, XX, 1978, 3, с. 28.

[21] В. Бешевлиев. Надписите около Мадарския конник. — В: Мадарският конник. С., 1956, с. 75.

[22] А. Стойнев. За едно възможно тълкуване на „Именника на българските ханове" като ранноисторическо описание. — В: Първи международен конгрес по българистика. Симпозиум „Славяни и прабългари" (доклади). С., 1982, с. 264—273.

[23] По въпроса за името Мадара вж.: Б. Симеонов. Мадара. — БЕ, 1979, 6, с. 500—501; P. Georgiev. Au sujet de la localisation de la foteresse de Mundraga. — Bulgarian historical review, X, 1982, 3, p. 62—69.

[24] В. Г. Луконин. Иран в III веке. М., 1979, с. 72—73; А. Протич. Сасанидската художествена традиция у прабългарите. — ИАИ, IV, 1926/27, с. 217—218.

[25] Р. Сефтерски. Културата на прабългарите в светлината на прабългарския език. — Проблеми на културата, 1979, 6, с. 75.

[26] А. Калоянов. Българските митове. С., 1979, с. 197.

[27] В. Г. Магнитский. Материалы к объяснению старой чувашской веры. Казань, 1881, с. 251—253.

[28] Йоан Екзарх. Шестоднев. С., 1981, с. 54, 127.

[29] J. P. Roux. Op. cit., p. 78—83.

[30] С. А. Токарев. Народные обычаи календарного цикла в странах зарубежной Европы. — СЭ, 1973, 6, с. 22.

[31] Б. А. Рыбаков. Цит. съч., с. 428.

[32] А. Фол. Историческа приемственост между древността и средновековието. — Векове, IX, 1980, 3, с. 85.

[33] И. Дуйчев. Статуя на българин в Цариград. — В: Българско средновековие. С., 1971, с. 248—249.

[34] Я. Цинцадзе. Българска езическа богиня от XI в. според един грузински автор. — ИПр, XVI, 1960, 2, с. 86—89.

[35] Д. Д. Фрэзер. Золотая ветвь. М., 1980, с. 440.

[36] К. Ирмшер. Паллад. — ВВр, XI, 1956, с. 256 (на гръцки ез.). Вж. руския превод в: Паллад Александрийский. Эпиграммы. — ВВр, XXIV, 1964, с. 268.

[37] С. Машов. Амулети-кончета във Врачанския музей. — МПК, XIV, 1974, 2—3, с. 65—67; Р. Рашев. Модел на юрта от Девня. — Археология, XVIII, 1976, 1, с. 43—44.

[38] В. Б. Ковалевская. Изображения коня и всадника на средневековых амулетах Северного Кавказа. — Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. М., 1978, с. 111—120; Археология СССР. Степы Евразии в эпоху средневековья. М., 1981, с. 87 и обр. 64.

[39] Е. А. Рябинин. Зооморфные украшения Древней Руси. X—XIV вв. Л., 1981, с. 19, 27, 48, 106.

[40] Т. Тотев. Метални печатчета с образи на животни от Преслав. — Преслав. I. С., 1968, с. 177—178 и обр. 8. 9; Ловна сцена върху три метални печатчета от Преслав. — ИНМВ, X(XXV), 1974, с. 321—325.

[41] Ж. Аладжов. За един тип изображения на Тангра. — МПК, 1983, 1, с. 22—24.

[42] По този въпрос вж.: Ж. Аладжов. За семантиката на някои изображения от Надьсент-

миклошкото съкровище. — Векове, XI, 1982, 6, с. 36—42.

[43] Т. Тотев. Един бронзов медалион със знаци от Преслав. — Археология, IX, 1967, 2. с. 36—39; В. Бешевлиев. Първобългарски амулети. — ИНМВ, IX (XXIV), 1973, с. 58; Д. Овчаров. За прабългарските амулети. — МПК, 1977, 1, с. 10; Ж. Аладжов. Нов медалион със знаци. — Нумизматика, 1981, 3, с. 28—31.

[44] В. Бешевлиев. Значението на първобългарския знак IYI. — ИНВМ, XV (XXX), 1979, с. 23; Ж. Аладжов. Прабългарски амулети — слънчеви символи. — Народно дело, бр. 95, 24 февр. 1979, с. 8.

[45] Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити. С., 1982, с. 80.

[46] S. Vaklinov. Ein Denkmal runischen Schrifttums Pliskas. — In: Studia in honorem V. Beševliev. S., 1978, p. 245—254.

[47] Д. Овчаров. Култът към слънцето в езическите религиозни представи на българите. — Векове, VII, 1978, 1, с. 30—36.

[48] В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 23.

[49] Пак там, с. 23.

Au sujet du culte de Tangra en Bulgarie médiévale

Ž. ALADŽOV

(Résumé)

Le culte de Tangra pendant la période païenne du Premier royaume bulgare n'est pas encore complètement étudié. Les racines de l'idée religieuse de ce culte se cachent dans l'époque préturque parmi les peuples de l'Asie centrale, et plus tard, pendant le VIIe s., chez les tribus turkques occidentales du Khaganat des Khazars Tengri, il est déjà une divinité personnifiée. Il en est ainsi également chez les Protobulgares, le culte envers Tangra, comme il semble, sous certains rapports allant même encore plus loin. Selon l'auteur, il faut rattacher à ce culte quelques représentations en métal d'amulettes-cavaliers et petits sceaux, ainsi que le relief rupestre connu près de Madara. Assurément liés au tangrisme sont également quelques autres monuments qui portent le symbole de cette divinité — le signe ypsilon. L'analyse des données existantes retrace le culte de Tangra comme un monothéisme primitif bien conçu et lui-même comme dieu du ciel, du soleil et du feu, créateur et maître de tout ce qui existe. La figure du dieu était proche des représentations terrestres, elle se distinguait par un anthropomorphisme prononcé — manifestement la divinité était personnifiée. Les traits mentionnés sont le résultat du développement évolutif dans les conditions du Premier royaume bulgare où Tangra se révèle déjà comme dieu de l'Etat, bien que dans les couches basses populaires eussent existé les représentations archaïques du dieu-ciel. Sous ce rapport il faut souligner le rôle du pouvoir d'Etat dans l'accélération de ces processus.

Преславската матрица и въпросът за иконографските образци в изкуството на древния Киев

ВАСИЛИЙ ПУЦКО

Проучването на културното наследство на славянските народи, развивали се под въздействието на Византия, повдига въпроси за разграничаване на моделите. Тяхното решение е в пряка зависимост от анализа на запазените паметници. В Киевска Русия книгите с литургическо съдържание, произведенията на патристиката и агиографията са получили известност предимно от старобългарски преводи. Руските преписвачи при изготвянето на нови преписи нерядко са копирали и художествената украса на балканските образци. Това спомагало за усвояването на определен стил и за развитието на традиция, определяща облика на гръцкоизточната книга. Но от средата на XI в. в Киев преди всичко в княжеския скрипторий се появяват подражания на продукцията на константинополските скриптории, под влиянието на която била извършена в редица случаи основна преработка на българското наследство. Показателна в тази насока е украсата към Светославовия сборник от 1073 г., свързана със сборника на българския цар Симеон (893—927), създаден в Преслав.[1] Миниатюрите отразяват илюстрацията на византийски Менологий от XI в.[2] В началото на ръкописа е поместен добре известният портрет на семейството на Светослав.[3] Княз Светослав е представен поднасящ книга на седналия на трон Христос Пантократор, чието изображение се е запазило фрагментарно (обр. 1). Макар че са оцелели само неравномерни участъци от оцветяващото вещество и иконографският тип се възстановява предимно по предварителния контур на рисунката, образът на Христос на трон, както се надяваме да докажем, включва паметника в кръга на познати явления.

Съществуват няколко произведения на металопластиката от XI в., които досега не са сравнявани помежду си, тъй като техният произход и условията на намирането им не са дали повод за това. Едно от тях е неголям по размери (0,056/0,042/0,0025 м) бронзов модел-матрица, открит през 1937 г. западно от Кръглата църква в Преслав (обр. 2). Творбата е старателно проучена от Т. Тотев, който я отнася към XI в.[4] Основание за това му дава убедителната съпоставка на иконографските типове на изображенията на Христос Пантократор на трон и на Богородица Оранта с аналогични образи върху византийски монети от същото време. Т. Тотев предполага, че изображенията върху модела вероятно са били предварително направени от олово и използувани всяко по отделно. Що се отнася до решаването на въпроса за незавършеността на матрицата, трябва да се има пред вид преди всичко нейното предназначение, което не е изисквало старателно дообработване на някои детайли. Това е белег и на византийските бронзови матрици с форма на масивни пластинки, предназначени за изчукване на тънки сребърни листове.[5] Характерно е, че и тук с вдлъбната линия са нанесени съпровождащи надписи, както е при монограмите върху преславската матрица. Следователно намерената в Преслав творба с нищо не се отличава съществено от византийските, имали аналогична употреба в работата на майсторите.

Миниатюрните изображения върху преславската бронзова матрица са могли да бъдат възпроизвеждани върху обковката на рамката на неголяма икона, както се наблюдава по някои паметници на средновековната металопластика от балкански произход.[6] Поставянето на няколко модела върху една матрица е обикновено явление.[7] Образите на седнал на трон Христос Пантократор (в два иконографски варианта) и на Богородица Оранта спадат към най-популярните сюжети на византийското изкуство. Те са

●*Обр. 1. Изображение на Христос Пантократор на трон от миниатюра в Светославовия сборник от 1073 г. от Държавния исторически музей, Москва. Fig. 1. Representation du Christ Pantokrator sur le trône d'une miniature dans le Recueil de Svjatoslav de 1073 du Musée historique d'Etat, Moscou*

1

имали широко разпространение също и в България, и в Киевска Русия, за което и досега напомнят запазените произведения на живописта и дребната пластика. Матрицата от Преслав позволява да се предположи, че изображенията на Христос Пантократор на трон произлизат от предпочитани преди в България иконописни оригинали. Почитането на образа на Христос Пантократор на трон било разпространено в много области на християнския Изток и към различните изображения имало местни култове. Да се установи съществуването на отделните изображения е възможно само в случаите, когато изследователят има в ръце обширен материал, както е например в Грузия.[8] Въпросът за генетическата връзка на изображенията с константинополската иконография понякога остава открит, макар че недоказаността ѝ невинаги трябва да се смята за липса. Наличието на два, сходни по основна иконографска схема варианта върху бронзовата матрица от Преслав показва, че ред второстепенни детайли като положението на книгата или формата на суппедaneум не са били безразлични за майстора, и следователно те отразяват образци, които не се е считало позволено да се смесват. Най-вероятно такива са били две икони на Христос, намирали се в Преслав, може би даже в самата Кръгла църква, близо до която е открита матрицата.

За развитието на литературното и художественото творчество в България след официалното въвеждане на християнството в 865 г. голяма роля са играли Константинопол и Солун, откъдето вероятно били доставени първите икони. Не е изключено изображението на Христос на преславската матрица вляво да повтаря живописван оригинал, чиято основна схема е могла да произлиза от мозайката на константинополската църква „Св. София“, украсяваща люнета над главната врата на портика.[9] Тази мозайка, изпълнена между 886 и 912 г., представя Христос на трон с отворена книга, държана в края с лявата ръка, и молещия се император Лъв VI. Във византийската иконографска поредица този вариант не получил широко разпространение — явно предпочитани са били изображенията на Христос Пантократор на трон със затворена книга.[10] Както се съди по маргиналните миниатюри на Хлудовския псалтир от Държавния исторически музей в Москва (гр. 129 д),[11] основната схема на втория вариант, представен вдясно

2

●*Обр. 2. Бронзова матрица с изображения на Христос Пантократор на трон и на Богородица Оранта, намерена в Преслав, XI в. Fig. 2. Matrice en bronze à représentations du Christ Pantokrator sur le trône et de la Vierge Oranta, découverte à Preslav, XIe s.*

●*Обр. 3. Изображение на Христос Пантократор на трон от миниатюра в гръцко Четвероевангелие, XII в., от Държавна библиотека „В. И. Ленин“, Москва. Fig. 3. Représentation du Christ Pantokrator sur le trône d'une miniature dans un Quatrévangile grec, XIIe s., de la Bibliothèque publique „V. I. Lénine“, Moscou*

на матрицата, първоначално се схваща във византийските паметници от IX в. като свързана с Възнесението (л. 14). За същото свидетелствува и заглавната миниатюра на арменското Евангелие на царица Млке, датирано в 862 г.[12] Но пак в IX в. изображението на Христос Пантократор се среща в същия тип и при илюстрациите на пророческите видения.[13] Миниатюрата в цариградския ръкопис от IX в. на Християнска топография от Козма Индикоплевст във Ватиканската библиотека (гр. 699, л. 89) е важна с това, че като свързва интересуващия ни образ с темата на Второто пришествие, дава напълно утвърдена иконографска формула.[14] Известна представа за развитието на образа на Христос Пантократор на трон

3

може да се получи от данните на византийската нумизматика от X—XI в. Изображенията по монетите на Константин VII Порфирогенет (913—959), Йоан I Цимисхий (969—976) и Роман III Аргир (1028—1034) имат особеността, че благославящата ръка се подава от гънките на химатия, както е при емайла на Лимбурската ставротека (964—965).[15] В мозайката от люнета над главната врата на портика на „Св. София" в Константинопол Христос благославя с ръка пред гърди, както е при двата варианта на изображението върху матрицата.

Обичаят да се представя Христос на трон със същото положение на дясната ръка се проследява отново по византийски паметници от XI в., сред които следва да се отбележат сигурно датираните: мозайка с портретни изображения на Константин IX и Зоя в южната галерия на „Св. София" в Константинопол (1034—1042)[16] и клетъчни емайли от времето на Михаил VII Дука (1071—1078) върху короната на унгарския крал Гейза I (1047—1077)[17] и върху обковката на Хахулския триптих в Грузия.[18] Следователно и вторият вариант на изображението на Христос в преславската матрица води към оригинал от Константинопол, явно, твърде известен, тъй като негови реплики се срещат и във византийската миниатюра от XII в.[19] (обр. 3), а също и в металопластиката.[20] Т. Тотев привежда всички необходими нумизматични паралели за бюста на Богородица Оранта върху бронзовата матрица от Преслав, които посочват вероятността тя да е изработена в периода между 1042 и 1081 г.[21] Характерът на релефа и графичните начертания на монограмите на Христос и на Богородица също не пречат матрицата да се отнесе към XI в. Според данните на византийската нумизматика типът на допоясното изображение на Богородица Оранта с вдигнати нагоре ръце е известен от времето на Лъв VI Мъдри (886—912) и с епитета Влахернитиса (Влахернска) се среща върху сребърна монета на Константин IX Мономах (1042—1054).[22] Тъй като върху бронзовата матрица са възпроизведени иконографски типове от епохата на Лъв VI Мъдри, станали популярни отново в средата на XI в., вероятно тя е изделие от същото време. Ако популярността на това изображение на Богородица е налична и в Преслав, не следва ли да се предположи, че то е стояло в медальона отляво на главния вход на наоса на Кръглата църква?[23]

И така, преславският модел-матрица възпроизвежда иконографски типове, които са били известни в България в средата на XI в. При това единият от вариантите на изображението на Христос на трон може би произлиза от живописван оригинал от времето на цар Симеон. Ако е допустимо предположението, че в ктиторския портрет на Сборника от 1073 г. е използуван като образец за миниатюрата български оригинал, дали не е възможно тъкмо пред този образ на Христос да е стоял с книга в ръка царят Симеон? Но изображението на Христос в Светославовия сборник с отделни детайли повече напомня втория вариант, представен вдясно на матрицата. Казано точно, сходни са второстепенните детайли: суппеданеумът и наклоненото положение на затворената книга, но тя тук не е преместена от коляното и не се опира на страничната възглавница на трона, както в модела от матрицата. Това е сходство от общ характер, което оставя допустима разликата в отделните елементи. Но към тях ли спада жестът на вдигнатата встрани благославяща ръка, който предполага втора част на композицията, в дадения случай с ктитор? Известният портрет на Алексий I Комнин (1081—1118), запазен в ръкопис от Ватиканската библиотека (гр. 666, л. 2 оп.),[24] като че ли позволява да се отговори положително.

Появата на този жест във византийската иконография на Христос Пантократор на трон води началото си от източнохристиянски композиции от VI в., обединяващи Теофанията на пророческите и апокалиптични видения с Възнесението. В частност тяхна производна е енкаустичната икона на Христос в слава (VII в.) в манастира „Св. Екатерина" в Синай.[25] В следиконоборческия период между другите древни иконографски формули този тип изображение на Христос в повечето случаи пазещ връзката със сцената Възнесение, се среща в маргинални миниатюри на Псалтира и на релефи от слонова кост. Окончателното му отделяне в самостоятелно съществуващ образ на Христос изглежда става към XI в., когато той се превръща в тема за възпроизвеждане в книжната миниатюра (Литургичен свитък от Библиотеката на Гръцката патриаршия в Ерусалим, Евангелски четения от Националната библиотека в Атина, № 2645)[26] и в глиптиката.[27] Това в същност е отразено от византийската нумизматика: изображението украсява номизма на Исак I Комнин

4

●*Обр. 4. Изображение на Христос Пантократор на трон върху бронзова икона от Херсонес, около 1200 г., от Държавния Ермитаж, Ленинград.*

Fig. 4. Représentation du Christ Pantokrator sur le trône sur une icône en bronze de Chersonèse, vers 1200, de l'Ermitage d'Etat, Leningrad

(1057—1059).[28] От това време образът започва да се среща в металопластиката, запазвайки основните си черти до началото на XIII в. (обр. 4),[29] а също се включва и в композицията Денсис (иконата в манастира „Св. Екатерина" на Синай).[30] Особено място заема изображението на Христос на трон, държащ в протегнатата встрани ръка императорска корона, в горната част на миниатюрата на Барбериновия псалтир, пазен във Ватиканската библиотека (Барб. гр. 372), датиран от времето да 1066 г.[31] Приведените примери показват ясно, че представеното в сборника от 1073 г. изображение на Христос отговаря на нормите на иконографията именно на тази схема, която получава разпространение в константинополското изкуство в предшествуващите години. Следователно жестът на благославящата ръка не е обусловен в случая само от характера на ктиторската композиция, макар че тя е могла да диктува някои изменения, както е в една от добавените от Гертруда миниатюри в Трирския псалтир.[32] В изображението на Христос Пантократор на трон в Сборника от 1073 г. личи лирообразното високо облегало на трона (обр. 1). Във всички византийски паметници, които съдържат иконографски паралели, тронът е без облегало. Откъде е могъл да се появи този детайл в киевската миниатюра? Ако той произлиза от иконописен образец, от кой именно? В Трирския псалтир (л. 41) има включена в 1073 г. миниатюра с изображение на Богородица с младенеца на трон, който е именно такъв.[33] Това е възпроизвеждане на „местна икона" от Печорския манастир, малко преди това донесена от Константинопол.[34] Както е известно, на нея е трябвало да съответствува подобно по композиция изображение на Христос.[35] Поради това остава да се предположи, че известната ни миниатюра в Сборника от 1073 г. е копие на произлизащ от Византия оригинал, свързан с олтарната преграда на Печорския храм. При това не е изключено тя да е била създадена още при Изеслав, а на инициативата на Светослав да трябва да се припише прибавянето на собственото му портретно изображение със семейството му върху отделно вмъкнат в книгата лист.

Въпросът за произхода на моделите в киевското изкуство от XI в. едва ли може да има еднозначно решение, тъй като и в самите мозайки на „Св. София" наред с ранните иконографски типове на Христос[36] се среща и такъв, разпространяващ се във Византия буквално в годините, предшествуващи изпълнението на стенописите ѝ.[37] Това се потвърждава от номизма на Михаил IV Пафлагон (1034—1041).[38] Но при цялото това на пръв поглед разнообразие преобладават не архаичните типове на иконографска схема, а именно тези, които били популярни в посочената епоха във Византия и проникнали в България. Данните на нумизматиката и описаната бронзова матрица както не позволяват да се абсолютизира това положение, така и не дават право то да се отхвърля.

Киевските литературни източници понякога дават сведения за почитани икони, макар и много неопределени, що се отнася до иконографията им. Това изглежда се е смятало за общоизвестно. Тъй като в повечето случаи до нас са достигнали не оригинали, а само копия, трудността в определянето на образците им неизмеримо се увеличава. И при изследването се налага да се взимат под внимание най-различни данни. Пример за това е една икона на Спасителя, която ще разгледаме.

В Радзивиловската летопис — илюстриран препис от края на XV в., се намира миниатюра (л. 138), илюстрираща събития от 1097 г., свързани с историята на ослепяването на княз Василко Ростиславич (обр. 5). Вдясно на композицията изобразеният коленичил Василко се моли пред образа на Спасителя. Според летописния разказ действието е станало в храма на Видубицкия манастир в Киев, основан от княз Всеволод (брат на Изеслав и Светослав) през 1070 г. Този катедрален храм е бил осветен през 1083 г., когато Всеволод заемал киевския княжески престол (1078—1093). Грандиозното съоръжение се извисявало над Днепър, докато разрушителните действия на водите не станали причина от храма да оцелее само западната му част.[39] Иконата на Христос в изображението на миниатюриста на Радзивиловската летопис по нищо не се отличава от типичните за иконописта от XV в. изображения. В текста на летописта тази икона не се споменава. Казано е само, че княз Василко „нде поклонитьсѧ сѣатому

●*Обр. 5. Миниатюра от Радзивиловската летопис с икона на Христос, пред която се моли княз Василко, края на XV в., от Библиотеката на АН на СССР, Ленинград. Fig. 5. Miniature de la Chronique de Radzivillovsk avec une icône du Christ devant laquelle prie le prince Vasiliko, fin du XVe s., de la Bibliothèque de l'Académie des sciences de l'URSS, Léningrad*

5

Михаилу в монастырь“ и съответно с това би трябвало той да е изобразен пред иконата на архангела. Но Василко стои пред изображение на Христос. Редно ли е тук да се смята, че е посочено молене пред олтара в храма, или трябва да се предполага отражение на някакви реалии?

Както справедливо отбелязва Н. П. Сичов, „църквата на архангел Михаил във Видубици не е възникнала случайно над днепърската стръмнина, място толкова опасно и податливо на срутване, та още в 1199 г. Петър Милонег трябвало да издигне за укрепване на каменния сипей такава каменна стена, за каквато „много от древните не са дръзвали да помислят“.“ По предположение на същия изследвач „очевидно киевчани са строили тук храм по образец на ораториите на Михаил, великия княз, отдавна явявал се по планинските височини на Синай и Сион, по върховете на Седемхълмието“, тъй като там, както по-късно в Колоските Хони, а после и в средновековния Запад е била схваната „изключителната роля на съюза на небето със земята и на борбата на светлото с тъмното начало в космоса и историята“.[41]

В Киев е намерена неголяма (0,0635/0,045 м) иконка, излята от жълт бронз[42] (обр. 6). На едната ѝ страна е изобразен релефно Христос Пантократор на трон, на другата — архангел Михаил, пренасящ пророк Авакум при Даниил в рова с лъвовете. Това е своеобразна илюстрация към библейската книга на пророка Даниил (Дан. XIV:37). Този сюжет е твърде рядък. Среща се в миниатюри на константинополски ръкописи от XI в., където е изпълнен по-подробно. Без ангелът, пренесъл Авакум, да е наименован, този сюжет е включен в числото на деянията на архангел Михаил, украсили през 1076 г. бронзовите врати на храма на Монте Сант Анджело.[43] Съпровождащият надпис „ОА МИХАЛЪ“ върху двустранната бронзова иконка от Киев удостоверява, че чудото извършва архангел Михаил, комуто е посветен храмът на Видубици.

Композициите на киевската бронзова иконка несъмнено възлизат към живописен оригинал. Ако в него те са били обединени, той трябва да е представлявал двустранна икона. За вероятността на това предположение говори и съчетанието на статичното изображение на Христос на трон с елемента на действие във втората иконографска схема. Не е нужно да се доказва логичността на поставянето на такава икона в края на XI в. пред олтара в църквата на архангел Михаил във Видубици. Ако тази бронзова иконка създава представа за иконата, намирала се някога във Видубицкия манастир, понятно е изобразеното от илюстратора на Радзивиловската летопис молене на княз Василко пред образа на Христос. За популярността на иконографията на видубицката икона в Галицко-Волинска Русия, откъдето е пристигнал Василко, косвено свидетелствува намерената в Поморяни до гр. Бережани (УССР) в началото на нашия век (около 1910 г.) бронзова отливка, еднаква във всяко отношение (размери 0,06/0,041 м), макар и в значително по-лошо състояние (обр. 7). Тя е изработена по същия модел.

Според данните на византийската нумизматика типът на трона с ясно изразен скелет на високата права облегалка се среща предимно в иконографията на XI в., при това не особено дълго време. Той може да се види върху номизмите на Роман III Аргир (1028—1034) и на Евдокия със синовете ѝ Михаил VII и Константин (1067),[44] като в първия случай благославящата ръка на Христос е насочена встрани. Най-точна аналогия представя бронзовата монета на Михаил X Дука (1059—1067), където скелетът на трона с висока облегалка е украсен с ред изпъкнали мъниста.[45] Тронът с права облегалка се среща върху византийски мо-

●Обр. 6. Двустранна бронзова икона с изображения на Христос Пантократор на трон и на архангел Михаил от Киев, XI в., от Държавния музей на украинското изкуство, Лвов. Fig. 6. Icône en bronze biface à représentations du Christ Pantokrator sur le trône et de l'archange Michel de Kiev, XIe s., du Musée d'Etat d'art ukrainien, Lvov

6

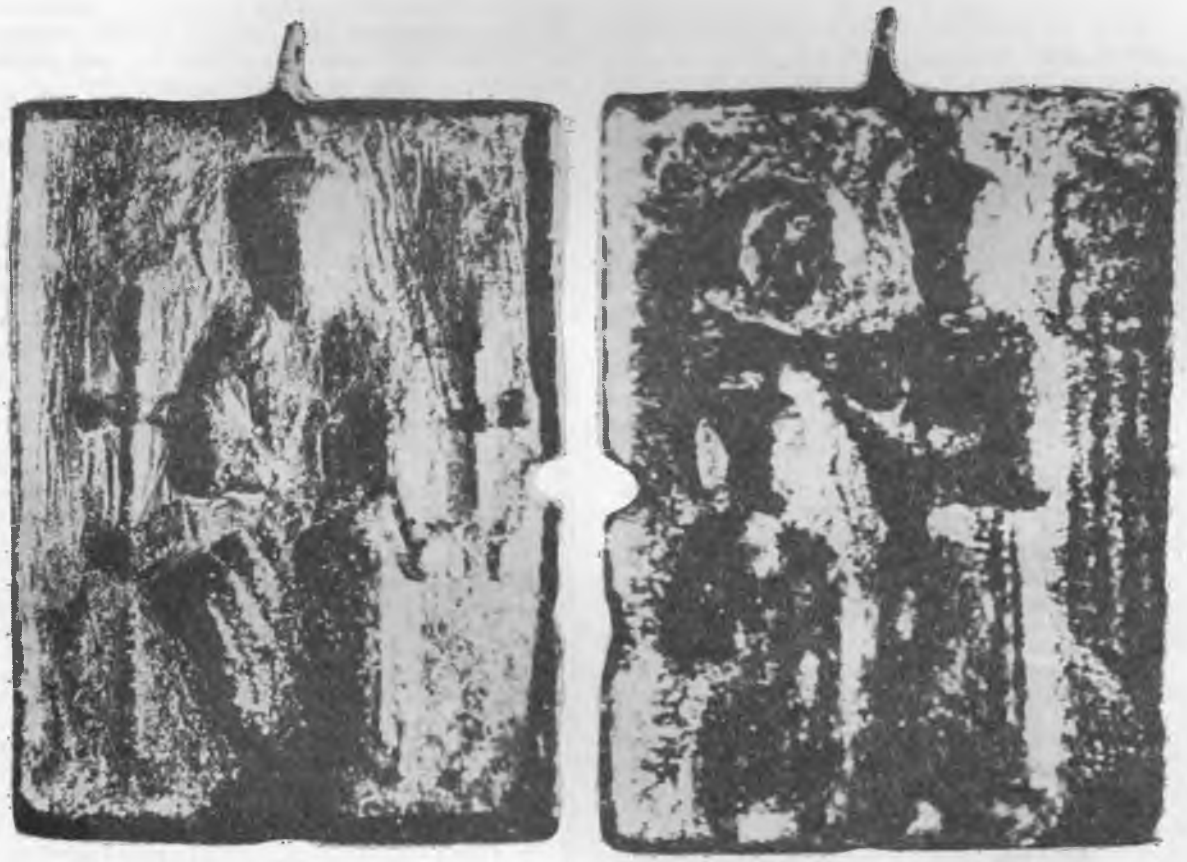

7

●*Обр. 7. Двустранна бронзова икона с изображения на Христос Пантократор на трон и на архангел Михаил от Поморяни, XI в., от Държавна Третяковска галерия, Москва. Fig. 7. Icône en bronze biface à représentations du Christ Pantokrator sur le trône et de l'archange Michel de Pomorjani, XIe s., de la Galerie d'Etat Tretjakov, Moscou*

нети с Христос Пантократор и в по-късно време, но е по-широк и по-масивен.

В същност киевската двустранна иконка (обр. 6) и преславската бронзова матрица (обр. 2) са внушени от един и същ кръг модели с константинополски произход, които са играли роля на образец. С това може да се обясни тяхното иконографско сходство. Но Христос Пантократор на трон в изображението върху киевското произведение на металопластиката за разлика от това върху матрицата не носи стиловите белези на столичното изкуство. То има черти, присъщи на паметниците на източнохристиянската художествена традиция, по-точно свързани със Солун.[46] Това на свой ред ни кара да не бързаме да се отказваме от признаването на посредническата роля на Балканите и техните най-големи художествени центрове в разпространяването на византийските образци в Русия. Наред с това разборът на изображението на Христос в Сборника от 1073 г. допълва изводите от изучаването на другите миниатюри на същия ръкопис. Става ясно, че нито България, нито Киевска Русия са могли през целия XI в. да се ползуват единствено от художественото наследство на епохата на цар Симеон. Мощната експанзия на византийската култура засегнала почти всички видове художествена дейност на славяните и в някои случаи безжалостно уеднаквила творческите усилия на местните майстори. Само в книжовното изкуство на Балканите твърдо се отстояват традиционните начини на миниатюрна украса, докато в Киев под въздействието на константинополските образци те са подложени на най-основна преработка. Развива се процес на формиране на придворно изкуство, макар че феодалните разпри твърде малко благоприятствували за това. И при всеки удобен случай, неразчитайки на местни сили, князете

канят византийски майстори за изпълнение на отговорни поръчки. Този пример следва и бързо забогатяващият Печорски манастир. Само един отрасъл на металопластиката — художественото бронзолеярство — отчасти отстоява старите модели и благодарение на това в редица случаи се оказва възможно да се открият реплики на древни киевски реликви.

В развитието на българо-киевските художествени връзки, макар че те неведнъж са привличали вниманието на изследователите, има много неясноти. Влияние оказва оскъдността на материала, който невинаги е образцово издаден. Налага се да се възстановяват някои звена с неизбежна доза хипотетичност, която понякога крие опасност от тенденциозност. Но заедно с това трябва да се осъзнае необходимостта от разработването на тази тема, позволяваща да се преодолее изолираното изучаване на отделните групи паметници, без да се отчита общият културен контекст. Проникването на произведенията на старобългарското изкуство в Източна Европа е неоспорим факт. Но този процес не е бил едностранен, както показват находките на киевски енколпиони от края на XI и началото на XII в. в България.[48] Влиянието на византийските образци съществено усложнява решаването на интересуващия ни проблем. Но то не го прави безсмислен, нито безрезултатен.

[1] Э. И. Георгиев. К вопросу о возникновении и составителях Изборника Симеона-Святослава, известного по рукописи 1073 г. — В: Изборник Святослава 1073 г. Сборник статей. М., 1977, с. 263—272; П. Н. Динеков. Значение Изборника Симеона-Святослава 1073 г. в развитии болгарской культуры. — В: Изборник Святослава 1073 г. Сборник статей. М., 1977, с. 272—279.

[2] В. Пуцко. Об источниках миниатюр Изборника Святослава 1073 года. — Etudes balkaniques, 1980. 1, p. 101—119.

[3] Н. П. Кондаков. Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. СПб., 1906, с. 39—42, обр. 4; А. А. Сидоров. Рисунок старых русских мастеров. М., 1956, с. 38—39, табл. I.

[4] Т. Тотев. Един недовършен бронзов модел-матрица от Преслав. — МПК, IX, 1969, кн. 1, с. 1—3; А. Божков. Средновековни релефни икони в България. — Изкуство, XXIX, 1979, 2, с. 10 — произведението е отнесено без аргументация към IX—X в.

[5] Б. А. Рыбаков. Ремесло Древней Руси. М., 1948, с. 305, обр. 78. Вж. също: Г. Н. Чубинашвили. Грузинское чеканное искусство. Тбилиси, 1959, обр. 245—246, 247, 262, 333—334.

[6] S. Radojčić. Zur Geschichte der silbergetriebenen Reliefs in byzantinischen Kunst. — In: Tortulae. Studien zu altchristlichen und byzantinischen Monumenten. Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte, Rom—Freiburg, Wien, 1966, p. 229—242, tab. 56—61; Народни музеј — Београд. Средновековна уметност у Србији. Београд, 1969, № 103.

[7] Пак там, № 316, 318.

[8] Г. Н. Чубинашвили. Цит. съч., с. 378—392, обр. 257—260, 329, 365, 375, 403, 429.

[9] C. Mango. Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul. Washington, 1962 (= Dumbarton Oaks Studies, VIII), p. 24, fig. 8; Л. Мирковић. Иконографске студије. Нови Сад, 1974, с. 181—204, обр. 45.

[10] C. Capizzi. ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ. (Saggio d'esegesi literarioiconografica). Romae, 1964 (=Orientalia christiano Analecta, 170), p. 137 sqq.

[11] М. В. Щепкина. Миниатюры Хлудовской Псалтыри. Греческий иллюстрированный кодекс IX века. М., 1977.

[12] M. Janashian. Armenian Miniature Paintings of the Monastic Library at San Lazzaro. I. Venice, 1966, p. 16—23, tab. VII.

[13] D. V. Ainalov. The Hellenistic Origins of Byzantine Art. New Brunswick — New Jersey, 1961, p. 36, fig. 17; J. Lafontaine-Dosogne. Théophanies-visions auxquelles participent les prophètes dans l'art byzantin après la restauration des images. — In: Synthronon. Art et Archéologie de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age. Paris, 1968, p. 142—143, fig. 6, 8, 9.

[14] A. Grabar. L'empereur dans l'art byzantin. Paris, 1936, p. 250—251, tab. XXXVIII 1.

[15] J. Deér. Die Heilige Krone Ungarns. Wien, 1966, fig. 20.

[16] C. Mango. Op. cit., p. 27, fig. 14.

[17] J. Deér. Op. cit., p. 81, fig. 5, 16, 35, 107; E. Kovács, Zs. Lovag. A Magyar koronázási jelvények. Budapest, 1980.

[18] Ш. Я. Амираншвили. Хахульский триптих. Тбилиси, 1972, табл. 1—2, 15.

[19] В. Д. Лихачева. Византийская миниатюра. Памятники византийской миниатюры IX—XV веков в собраниях Советского Союза. М., 1977, с. 18, табл. 34.

[20] Искусство Византии в собраниях СССР. Каталог выставки. III. М., 1977, № 909.

[21] Т. Тотев. Цит. съч., с. 3.

[22] Н. П. Кондаков. Иконография Богоматери. II. Петроград, 1915, с. 64, 66, обр. 1, 3.

[23] И в. Гошев. Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в. С., 1961, с. 72—74, III, табл. XII, обр. 87.

[24] I. Spatharakis. The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts. Leiden, 1976 (= Byzantina Neerlandica, 6), p. 122—129, fig. 80.

[25] K. Weitzman. The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. I, The Icons. Princeton, 1976, tab. XII.

[26] A. Grabar. L'art de la fin d'Antiquité et du Moyen Age. III. Paris, 1968, tab. 121; A. Marava-Chatzinicolaou, Chr. Toufexi-Paschou. Manuscripts of New Testament Texts 10th—12th Century. (= Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts of the National Library of Greece, I). Athens, 1978, fig. 314.

[27] Искусство Византии в собраниях СССР. Каталог выставки. II. М., 1977, № 644.

[28] W. Wroth. Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum. II. London, 1908, tab. LX 12, 13.

[29] Искусство Византии в собраниях СССР. Каталог выставки. III. М., 1977, № 910.

[30] K. Weitzman. Die byzantinischen Elfenbeine eines Bamberger Graduale und ihre ursprüngliche Verwendung. — In: Studien zur Buchmalerei und Goldschmiedekunst des Mittelalters. Festschrift für K. H. Usener. Marburg an der Lahn, 1967, p. 17, fig. 8.

[31] I. Spatharakis. Op. cit., p. 26—36, fig. 7.

[32] В. Пуцко. Тема коронования в миниатюре Трирской Псалтыри. — В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев. С., 1980, с. 300—307.

[33] H. Sauerland, A. Haseloff. Der Psalter der Erzbischofs Egbert von Trier in Cividale. Trier, 1901, p. 15—29, 173—190, tab. 46; Н. П. Кондаков. Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. СПб., 1906, с. 32—34, 121—122, табл. V.

[34] И. А. Карабинов. „Наместная икона" древнего Печерского монастыря. — Известия Государственной академии материальной культуры, V, 1927, с. 102—108.

[35] M. Chatzidakis. L'évolution de l'icône aux 11e—13e siècles et la transformation du templon.— In: XVe Congrès international d'études byzantines. Rapports et co-rapports. III. Art et archéologie: 1, Les grands courants dans la peinture: b. Icônes. Athènes, 1976, p. 159 sqq.

[36] В. Н. Лазарев. Мозайки Софии Киевской. М., 1920, табл. 1, 17—18.

[37] Пак там, табл. 22—23.

[38] W. Wroth. Op. cit., tab. LVIII 1, 2; В. Пуцко. Литературные тексты и проблема реконструкции киевских стенописей X—XI веков.— Slavia Orientalis, XXVI, 1977, p. 199—200.

[39] М. К. Каргер. Древний Киев. II. М.—Л., 1961, с. 287—310.

[40] Н. П. Сычев. На заре бытия Киево-Печерской обители. — В: Статьи по славянской филологии и русской словесности. Сборник статей в чест акад. А. И. Соболевского. Л., 1928 (= Сборник статей, читанных в Отделении русского языка и словесности в Императорской академии наук, Санктпетербург, CI,3), с. 292.

[41] Пак там. Вж.: О. Добиаш-Рождественская. Культ св. Михаила в латинском средневековье. Петроград, 1917, с. 27—28.

[42] В. Г. Пуцко. Русская путевая икона XI века. — В: Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник, 1981. Л., 1982.

[43] G. Matthiae. Le porte bronzee bizantine in Italia. Roma, 1971, tab. 52.

[44] W. Wroth. Op. cit., tab. LVII 13, LXI 10.

[45] Ibidem, tab. LXI 6.

[46] В. Пуцко. Киевские рельефы святых всадников. — Старинар, XXVII, 1976, с. 119—122.

[47] Н. Мавродинов. Връзките между българското и руското изкуство. С., 1955; В. Иванова-Мавродинова. За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа. — В: Преслав. I. С., 1968; Вж. също: В. Мошин. О периодизации русско-южнославянских литературных связей X—XV вв. — В: Русская литература X—XVII веков среди славянских литератур. М.—Л., 1963 (= Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы Пушкинского дома АН СССР, XIX), с. 28 и сл.; И. Дуйчев. Центры византийско-славянского общения и сотрудничества. — В: Русская литература X—XVII веков среди славянских литератур. М.—Л., 1963, с. 107.

[48] А. В. Банк. Два свидетельства почитания культа Бориса и Глеба вне пределов России. — В: Преслав. II. С., 1976, с. 144—147; Й. Алексиев. Бронзов кръст-енколпион от Търновград. — Археология, XXIII, 1981, кн. 1—2, с. 87—89.

La matrice de Preslav et le problème des modèles iconographiques dans l'art de l'ancien Kiev

V. PUCKOV

(Résumé)

L'article porte sur le problème insuffisamment éclairé dans la science des modèles dans la plastique en métal dans l'ancien Kiev. Sur la base de la comparaison de quelques produits de la plastique en métal du XIe s. avec le modèle de bronze matrice, trouvé non loin de l'Eglise ronde (d'or) à Preslav de la même époque, l'auteur essaie d'éclaircir la genèse des images du Christ Pantokrator sur le trône (dans deux variantes) et de la Vierge Oranta.

Още веднъж за надписа на Иво граматик

КАЗИМИР ПОПКОНСТАНТИНОВ

Надписите от скалния манастир в м. Писмата недалеч от с. Иваново, Русенски окръг, отдавна са привлекли вниманието на изследвачите.[1] Напоследък бе направен опит да се изправят някои от пропуските, допуснати от техния първоиздател.[2]

Сред надписите по стените на помещенията и църквите на този манастир най-значителен интерес представлява врязаният от Иво граматик върху долната рамка, ограждаща образа на Христос-старец („Ветхи деньми“) в църквата в м. Господев дол[3] (обр. 1, 2). Този надпис бе разгледан неотдавна от А. Маргос и Ст. Смядовски, които успяха да поправят някои от грешките на своите предшественици.[4] Според А. Маргос надписът гласи:

+АЗЬ НВО ГРАМ[А]ТНКЬ ПНСА СНѢ СЛОВА ЄГДА ПОГЫБЄ Ч(А)РЬ ГЄѠРГН Н АЗЬ ДОШЄЛЬ ѠТ РОМАННА Н НЄ НМЬ КАКЬВАА МН ТН СѦ ПР(Є)МЕЖДѢ РАДН Н(Є)ГѦ ПОБѢ[ГН]ААХЬ ВЬ АРХАГГ(Є)ЛѢ Н БѢХЬ ВЪ ВЄЛНЦѢ ЖѢЛОСТН Н Б(ОГ)Ь ДА С(ВѦ)Т(А)ЄТЬ АРХНМАНДРНТА ДНѠННСНѢ ЄЖЄ МѦ К(А)Л(ОУ)ГЄРННСОУВААШЄ ІОІ ПАКН ТНЖЗН ДОБРНИЫ РАДН NАСЄТNО КЬ NѢМ8 САВЄЩАХЬ.

Превод: „+Аз, Иво Граматик, писах тези слова, когато погина цар Георги. Аз

1

2

●*Обр. 1. Скалната църква в м. Господев дол при с. Иваново, Русенски окръг, в която е врязан надписът на Иво граматик. Fig. 1. L'église rupestre au lieu dit Gospodev dol près du village Ivanovo, département de Ruse, dans laquelle est gravée l'inscription de Ivo grammairien*

●*Обр. 2. Стенописно изображение на Христос-старец, на чиято долна рамка е врязан надписът на Иво граматик. Fig. 2. Représentation à fresque du Christ-vieillard, sur le cadre inférieur de laquelle est gravée l'inscription de Ivo grammairien*

дойдох от Романия, и то не заради какво да е премеждие, поради което побягнах в „Архангелите". И бях в голяма печал. Бог да посвети архимандрит Дионисий, който ме покалугери. Заради тези добрини понасетне с него се съветвах".

В преписа и в четенето на някои от думите обаче са допуснати редица неточности, на които се дължи неясността в текста, в превода, в смисъла и тълкуването на надписа. Това ни накара още веднъж да се върнем към надписа с желанието да се уточнят и изправят отделни моменти от четенето му, превода и цялостното тълкуване.[5]

Надписът е врязан с тънка игла върху сухата мазилка, която на места се е поизронила и това е оказало влияние върху оформянето на някои от буквите, части от които попадат в пукнатините. Едни от буквите са плитко, други по-дълбоко врязани. Височината им е 0,002—0,003 м. Надписът е триредов, с дължина 0,87 м и височина 0,04 м. В общи линии е добре четлив (обр. 3, 4). Ясно се очертава взаимното влияние между книжовното и лапидарното писмо, проследяващо се в графиката на буквите, лигатурите и съкращенията.[6]

В началото е врязан кръст, след който се чете: АЗЪ НВО ГРАМ[А]ТНКЪ ПНСА СНѢ СЛОВА ЄГДА ПОГЫБЄ Ч(А)РЬ ГЄѠРГН. Дълго време тази част от надписа оставаше неправилно разчетена, поради което стана и повод за неверни исторически изводи.[7] Тук Иво граматик е изписал надредно Д в ЄГДА и лигатурно Ѡ и Р в ГЄѠРГН, както се практикува в книжовните паметници. От глагола ПОГЫБЄ (аорист, 3 л. ед. ч.) узнаваме, че цар Георги, един от двамата Тертеровци, е загинал.[8] В следващата част от текста авторът на надписа продължава: Н АЗЪ ДОШЄДЬ Ѡ РОМАННА. Занимавалите се с надписа са допуснали грешка в четенето на мин. действит. причастие ДОШЄДЬ[9] и съществителното име РОМАННА. При врязването на долната хоризонтална чертица на Д, която е между Є и Ь, мазилката се е изронила и това създава погрешната представа за Л, оттук и четенето на тази дума като ДОШЄЛЬ вместо ДОШЄДЬ. В досегашните преписи и факсимилета съществителното РОМАННА неправилно е накрая с Л вместо с А.[10] При врязването на А Иво граматик не е доначертал дясното рамо на т-образната съставка на буквата, но наличието ѝ не предизвиква съмнение. По-нататък надписът гласи: І НЄ НМЬ КАКЬ ВРАТНТН СѦ ПРѢМЕЖДНѦ РАДН. И тук в четенето са допуснати грешка, които са довели до погрешно интерпретиране на останалата част от текста. Още навремето А. Василиев е прочел на това място Н НЄ НМЬ КАКВЬЛАТН ТН СѦ, а след него Й. Андреев, А. Маргос, Ст. Смядовски приемат почти същото четене, като последните двама се опитват да поправят А. Василиев само в един пункт.

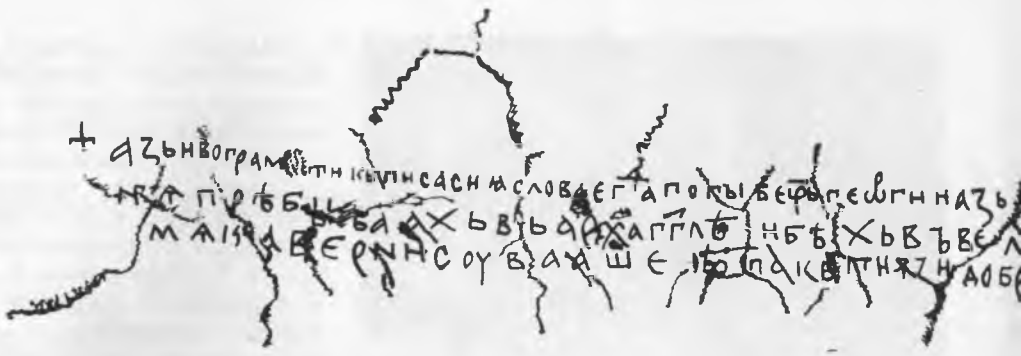

3

Във връзка с това А. Маргос отбелязва: „При КАКЬВАА той (А. Висилиев — б. а. К. П.) погрешно поставя Ь след В вместо пред нея и пропуска да добави още едно А в края на думата. Следващата дума А. Василиев отбелязва като ТН вместо МН.“[11] А. Маргос правилно посочва, че първоиздателят на надписа е променил мястото на Ь, като вместо след К го поставя след В, но той не поправя докрай погрешното четене, а напротив задълбочава грешките. Общата грешка на всички, занимавали се с надписа, се заключва в неправилното разчитане на буквата след В като А вместо като Р. След ясно виждащото се Р (обр. 3, 5) се чете А, след това ТН (правилно видяно от А. Василиев), а не МН, както се опитва да го поправи А. Маргос. Т е изписано с три еднакви спускащи се до основата на реда вертикални чертици (както по-нататък в АРХНМАНДРНТА и NАСЄТNО). Явно, че тук е било изписано КАКЬ ВРАТНТН СА, а не КАКЬВАА МН ТН СА.[12] В ПРѢМЄЖДЊ Ѣ е в лигатура с Р — петлицата на Р е използувана за петлица и на Ѣ, а неговата горна част е отбелязана с две хиксобразни чертици. Д е надредно при Ж.

Р. 2 започва със съюза NА (именно А, не Ъ), а не с N(Є)ГА, както е в четенето на А. Маргос, останало непреведено от него. В горния край на дясната хаста на N личи къса хоризонтална чертица с клинче в края. Тук не се касае за лигатурно изписване на N и Г, както предполага А. Маргос, а за знак за мекост ˥ (който се поставя при съгласните Р, Л, N, К, Г, Х, по-често в книжовните, отколкото в епиграфските паметници).[13]

Следващата дума се чете ясно ПРѢБЫ-ВААХЬ. И тук всички изследвачи са се отнесли с доверие към четенето на А. Василиев на глагола ПОБѢ[ГN]ААХЬ (според А. Маргос с „разместване на Б и Ѣ“).[14] Никой не отбелязва двете ясно виждащи се хасти след Б, които са от Ы, чиято долна част попада в разрушената мазилка заедно с горната петлица на В (обр. 6). Това погрешно разчитане е довело до неправилния превод и извода, че Иво граматик „побягнал“ от Романия,[15] което води и до погрешното интерпретиране на надписа.

Следващият текст подир ВЬ АРХАГГЛѢ в този ред: Н БѢХЬ ВЪ ВЄЛНЦѢ ЖѢЛОСТН Н $\overline{\text{БЬ}}$ ДА $\overline{\text{СПСЄТЬ}}$ АРХНМАНДРНТА ДНѠNНСНА ЄЖЄ, е останал неясен за А. Василиев и Й. Андреев, срещнали трудност при разчитането на думите след ЖѢЛОСТН. След $\overline{\text{БЬ}}$ ДА, прочетено от А. Василиев като БЄ-ДА, следва $\overline{\text{СПСЄТЬ}}$ — съкратено изписана форма от глагола СЪПАСТН. Във факсимилето на А. Маргос в тази дума П е отбелязано като Т и той чете СТЄТЬ = С(ВА)Т(А)-ЄТЬ, като я превежда „посвети“.[16] Навярно малко по-късата лява хаста на П го е подвела да види знака като Т. След П пукнатина в мазилката е принудила Иво граматик да отдалечи С малко надясно.

В четенето на р. 3 — особено първата му половина, отново всички са се отнесли безкритично към предложеното от А. Василиев, вследствие на което повтарят и погрешните изводи. Редът започва с личното местоимение МА (вин. пад. ед. ч.), следва К от дума, прочетена като К[А]Л[ОУ]ГЄРNН-

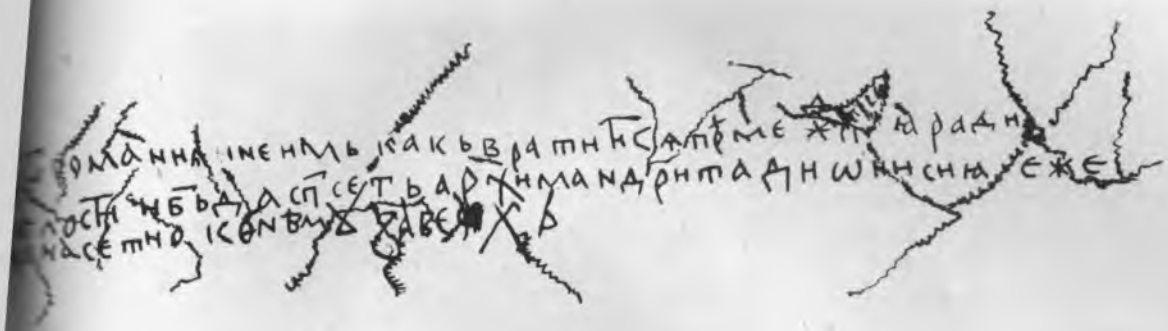

СОУВААШЄ, а според А. Василиев КАЛГЄРНН СОУВААШЄ, която превеждат „покалугери“ и смятат, че тук става дума за покалугеряване на Иво граматик.[17] Грешката идва от неправилното разчитане на първата ѝ част, за която всички предполагат пропуснати букви. След К мазилката е пропукана и затова писачът е поставил следващата буква малко встрани. От нея е запазена сравнително добре наклонената наляво хаста и основата на петлица — според нас буква А (обр. 7). Следва В с плитко врязани, но ясно очертани петлици — горната ъгловата и сравнително по-добре запазена, а долната заоблена (обр. 7). По своето начертание В се доближава до тази буква най-вече в НВО, СЛОВА и -СОУВААШЄ. След нея, неправилно видяна като Г, стои комплексът -ЄРННСОУ-ВААШЄ. Какво е изразил авторът на надписа с думата КАВЄРННСОУВААШЄ? Той е употребил гръцкия глагол κυβερνῶ, ἀω = грижа се, помагам, направлявам,[18] в старобългарска форма, образувана по словообразувателен модел от гръцки език с характерната аористна сигма.[19] Смисълът на текста е, че Иво граматик благодари на архимандрит Дионисий за полаганите от него грижи (КАВЄРННСОУВААШЄ). Следват три букви, тълкувани по различен начин от изследвачите. Въз основа на примери от Виргинската грамота,[20] където се употребява знакът ОІ за предаване на съюза Н, А. Маргос предполага, че и в надписа на Иво граматик този знак изразява съюза Н.[21] Според Ст. Смядовски „твърде вероятно е те да играят някаква ограничителна или препинателна функция“.[22] Тук със сигурност се вижда вертикална хаста (обр. 8) (десетирично І, както след РОМАННА в р. 1) (обр. 9), следва Б (с леко наклонен надясно, плитко врязан стълбец), чийто десен край попада в пукнатината, а при изписването горе на хоризонталната чертица инструментът за писане се е хлъзнал в дълга линия, сметната от изследвачите за титла. Навсякъде в надписа титлите са къси и с клинче отдясно.

●*Обр. 3. Факсимиле на надписа на Иво граматик (К. Попконстантинов). Fig. 3. Fac-similé de l'inscription de Ivo grammairien (K. Popkonstantinov)*
●*Обр. 4. Средната част на надписа на Иво граматик. Fig. 4. La partie centrale de l'inscription de Ivo grammairien*

4

Писачът е коригирал грешката си, ограничавайки хоризонталната черта с точки, останали неотбелязани в преписа на А. Маргос. Дължината ѝ на пръв поглед смущава, но като я съпоставим с горните черти на Ѣ (ПРѢБЫВААХЬ, АРХАГГЛѢ, ЖѢЛОСТН) или на Б (БѢХЬ, ДОБРНЫ), ще установим, че удължаването им е характерно за почерка на Иво граматик. До петлицата на Б е долепена О (обр. 8). Между знака О, отбелязан и от А. Маргос, и следващата дума ПАКЫ няма друг, а личи малка пукнатина. Според нас в случая не се касае за „загадъчни знаци", а за съюза ІБО,[23] изписан с десетирично І. Нататък разчитането не представлява трудност: ТНЖЗН ДОБРНЫ РАДН NАСЕТNО КОNѢ М8 ЗАВЕЩ[А]ХЬ. При изписване на Т в ТНЖЗН поради пукнатината на това място средната вертикална черта не е нанесена и се е получило П. Грешки са допуснати в четенето на думите след NАСЕТNО. Тук всички виждат КЬ NѢМ8 ЗАВЕЩ[А]ХЬ[24] или САВЕЩ[А]ХЬ[25] и превеждат „с него се съветвах". Ако се приеме това четене, би трябвало, като се спазват съответните граматични форми, да се преведе „към него завещах" или „към него съветвах". Явно, така разгледан, текстът тук няма смисъл и преводът е неточен. При внимателно проследяване на графиката на знака след К се установява О (с островърхо начертание както в NАСЕТNО, ДОБРНЫ, ЖѢЛОСТН), а не Ь. Къса случайна чертичка пресича дясната дъга на О (обр. 9) и е подвела да се чете Ь. Ако се предположи Ь, остава необяснима горната част на дясната дъга на буквата — графиката на Ь няма такъв елемент. Ще добавим и че формата на анафоричното местоимение в дателен падеж ед. ч. е NЄМОУ: КЬ NЄМ8, а не с Ѣ.[26] Четенето на О след К ни дава основание в тази част на надписа да видим КОNѢ (родително-винителна форма) М8 ЗАВЕЩ[А]ХЬ, както и А. Василиев е прочел последната дума. З е начертана в горната част с по-малки размери и леко заоблена, а дъгата — долната част, слиза значително под реда. Това начертание е както в ТНЖЗН. Част от дъгата попада в пукнатина (обр. 9), което кара някои изследвачи да предполагат тук С, но остава необяснима извивката под

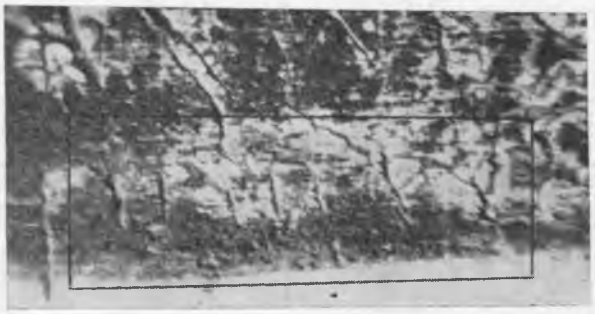

5

6

●*Обр. 5. Увеличен детайл с букви от р. 1 на надписа на Иво граматик. Fig. 5. Détail agrandi avec les lettres de la ligne 1 de l'inscription de Ivo grammairien*

●*Обр. 6. Увеличен детайл с букви от р. 2 на надписа на Иво граматик. Fig. 6. Détail agrandi avec des lettres de la ligne 2 de l'inscription de Ivo grammairien*

●*Обр. 7. Част от лявата страна на надписа на Иво граматик. Fig. 7. Partie du côté gauche de l'inscription de Ivo grammairien*

●*Обр. 8. Част от лявата половина на надписа на Иво граматик. Fig. 8. Partie de la moitié gauche de l'inscription de Ivo grammairien*

●*Обр. 9. Част от дясната половина на надписа на Иво граматик. Fig. 9. Partie de la moitié droite de l'inscription de Ivo grammairien*

нея, която не е случайна. И според нас тук е изписано ЗАВЕЩ[А]ХЬ.

След направените поправки и попълвания четем надписа така:

+АЗЬ НВО ГРАМ[А]ТНКЬ ПНСА СННѦ СЛОВА ЄГДА ПОГЫБЄ Ч(А)РЬ ГЄWРГН Н АЗЬ ДОШЕДЬ WТ(Ь) РОМАННА І NЄ НМЬ КАКЬ ВРАТНТН СѦ ПРѢМЕЖД[Н]ѦА РАДН / N'А ПРѢБЫВААХЬ ВЬ АРХАГГ(Є)ЛѢ Н БѢХЬ ВЪ ВЄЛНЧѢ ЖѢЛОСТН Н Б(ОГ)Ь ДА СП(А)СЄТЬ АРХНМАНДРНТА ДНWННСНѦ ЄЖЄ / МѦ КАВЄРННСОУВААШЄ ІБО ПАКЫ ТНЖЗН ДОБРНЫ РАДН NАСЕТNО КОNѢ М8 ЗАВЕЩ[А]ХЬ.

7

8

9

В превод:

+Аз, Иво граматик, писах тези слова, когато загина цар Георги. И аз, като дойдох от Романия, и нямаше как да се върна заради премеждието, а пребивавах в „Архангела“ и бях в голяма мъка. И бог да спаси архимандрит Дионисий, който се грижеше за мен. И пак заради тази добрина насетне коня му завещах.

Надписът е интересен в много отношения. В него не е посочена дата, но упоменаването на името на цар Георги и събитията, свързани с края на неговото царуване, могат да послужат за приблизителна датировка. А. Маргос[27] за разлика от И. Андреев[28] основателно свързва този надпис с царуването на цар Георги Тертер II (1321—1322), а не с цар Георги Тертер I (1280—1292). Уточняването на датировката на надписа е извънредно важно за палеографското изучаване на лапидарното и книжовното писмо от първите десетилетия на XIV в.

По съдържанието си надписът стои близо до тези с летописен и битов характер, а също и до приписките по полетата на ръкописите.[29] Чрез него Иво граматик се е опитал да опише причините и събитията, свързани с пребиваването му в манастира „Архангела“, и последиците от това. Несъмнено е, че трагедията, сполетяла неговата страна (загиването на цар Георги и междуособиците след неговата смърт), е заставила Иво граматик да упомене събитието, принудило го да остане в манастира. Той не съобщава защо е дошъл от Романия. Би могло да се предположи, че като граматик е имал някаква мисия в книжовния център на Средновековна България — Ивановския манастир, в който е бил принуден да остане за неопределено време. За грижите на архимандрит Дионисий по време на пребиваването му тук Иво граматик му подарява коня си и посвещава надписа.

[1] А. Василиев. Ивановските стенописи. С., 1953, с. 10—15; Й. Андреев. Надписите при с. Иваново, Русенско и последните години на цар Георги Тертер. — Векове, 1975, 3, с. 78—81; Експедиция на Секцията по нумизматика и епиграфика на АИМ при БАН, която проведе проучвания през 1979—1980 г.

[2] А. Маргос. Надписът на Иво Граматик. — Археология, XXIII, 1981, 1—2, с. 36—40; Ст. Смядовски. Няколко езикови бележки за надписа на Иво Граматик. — Археология, XXIII, 1981, 1—2, с. 41—44.

[3] А. Василиев. Цит. съч., табл. 8, 9; В. Н. Лазарев. Русская средневековная живопись. М., 1970, с. 280 и сл.

[4] А. Маргос. Цит. съч., с. 38, обр. 2; Ст. Смядовски. Цит. съч., с. 41 и сл.

[5] А. Маргос. Цит. съч., с. 40, бел. 9 — сочи, че „факсимилето на надписа е направено съвместно с н. с. К. Попконстантинов“, но е пропуснал да отбележи различията ни в четенето на някои места в надписа. На тях се спираме тук.

[6] Въпроса за взаимовлиянието между книжовното и лапидарното писмо ще разгледаме другаде.

[7] Й. Андреев. Цит. съч., с. 75—85. Цялата работа е изпълнена с груби грешки както по отношение на четенето на надписите, така и на историческите изводи. Тук не е възможно да правим подробен анализ на тази работа. Макар че А. Василиев е упрекнат „в липса на елементарни познания върху развоя на политическите събития в края на XIII и началото на XIV в.“ (с. 78), трябва да отбележим, че независимо от допуснатите грешки в четенето на надписа той го е датирал правилно. Самият Й. Андреев, както казва в бел. 8, че в „надписа на места личат повторения, неправилни изрази и т. н.“, не си е направил труда да ги изправи, а ползува четенето на А. Василиев. И оттук въз основа на допуснатите грешки от първоиздателя Й. Андреев не е усетил падежната несъгласуваност в „ПОПЫ БЄ Ч(А)РЬ ГЄѠРГН“ (в същност там стои ПОГЫБЄ) и своеволно „заселва“ цар Георги чак в Червен, приписва „бягство“ на Иво граматик в Иваново вместо пребиваване, където „той е заварил цар Георги като поп, т. е. йеромонах“ (с. 80). Към тези грешки той добавя нови — въз основа на погрешно прочетен и от него графит върху стената на гроб в „Кръщелнята“ погребва цар Георги тук (с. 81). А. Василиев неправилно е разчел надпис, врязан вдясно от този на Иво граматик, като: АЗЬ РАДЪ ПНСАХЪ НА ВЛѢМЪ ГЄѠРЪГН, и Й. Андреев го използува, добавяйки само, „че има някаква неяснота“ (а в същност там е отбелязано, че Рад е писал в деня на св. Георги) и тези неточности той ползува, за да прави важни исторически изводи. Затова и сумираните му изводи на с. 84 са неоснователни, погрешни и неизползуваеми.

[8] А. Маргос. Цит. съч., с. 39.

[9] За наличието на тази форма ни обърна внимание ст. н. с. А. Минчева, за което ѝ благодарим.

[10] А. Василиев. Цит. съч., с. 14; Й. Андреев. Цит. съч., с. 78; А. Маргос. Цит. съч., с. 38; Ст. Смядовски. Цит. съч., с. 42.

[11] А. Маргос. Цит. съч., с. 38.

[12] Погрешното четене на тази дума затруднява и обяснението ѝ. Как ще се обясни образуването на формата КАКЬѢАА от въпросителното местоимение: КАКЬ, КАКА, КАКОВЪ, КАКОВА, която е и в падежна несъгласуваност с ПРѢМЄЖДНІА? Ст. Смядовски, подведен от неточното четене, достига до извода за „забележителната употреба на dativus ethicus (р. 1) — НЄ НМЬ КАКЬѢАА МН ТН СА: Ст. Смядовски. Цит. съч., с. 42.

[13] Засега в епиграфски паметници знакът е известен от Темничкия надпис и от непубликуван древноруски надпис от XIII в. от Киево-Печорската лавра. Сведението дължим на д-р и. н. С. А. Висоцки от Археологическия институт, Киев. По-подробно за употребата му вж.: Е. Ф. Карский. Славянская кирилловска палеография. М., 1979, с. 230

[14] А. Маргос. Цит. съч., с. 38.

[15] За ⱣOⰰⰰⰝⱀⰰ вж.: К. Иречек. Пътувания по България. С., 1974, с. 189; А. Маргос. Цит. съч., с. 40 и цит. лит. в бел. 25; D. Ovčarov. Le terme „POMANHA“ sur une inscription nouvellement découverte à Preslav. — Studia Balcanica, X, 1975, p. 108—109.

[16] В разрез с каноничните правила и църковните порядки.

[17] Имперфектната форма на така четената дума разкрива непрекъснато действие и би трябвало да се преведе покалугеряваше, а не „покалугери“ (както е в превода на А. Маргос). Покалугеряването е еднократен акт — не може да бъде предаден с имперфектна форма.

[18] Гръцко-български речник. С., 1941, с. 286; Древнегреческо-русский словарь. М., 1958, с. 991; Български диалектен атлас. II. С., 1966. Думата ⱄⱀ-ⰂⰑⱢⱀⱀⱄⰂⰰⰌ (от гр. κυβερνῶ, άω=задържа, прехраня, грижа се) се среща във Великотърновско: Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX в. С., 1974, с. 204 — посочен е примерът: „...че не можахме да киверниcаме даскалът...“ (П. Р. Славейков); Ст. Младенов. Български тълковен речник. II. С., 1951, с. 1020. Върху употребата на тази дума в български език ни обърна внимание н. с. Г. Попов от Института за български език на БАН, за което му благодарим.

[19] К. Мирчев. Историческа граматика на български език. С., 1963, с. 164—165; Ст. Смядовски. Цит. съч., с. 43 и цит. лит. в бел. 19—22.

[20] А. Маргос. Цит. съч., цит. лит. в бел. 13.

[21] Във Виргинската грамота знакът ⱑ01 и без титла за разлика от ⱑ01, отбелязан в преписа на А. Маргос.

[22] Ст. Смядовски. Цит. съч., с. 43.

[23] За съюза ⱀⰂⲞ вж.: Словарь русского языка XI—XVII вв. 6. М., 1979, с. 76. Такова четене счита за приемливо и доц. Ив. Добрев от СУ (по устно сведание). По-подробно за употребата на този съюз вж.: Е. Дограмаджиева. Структура на старобългарското сложно съчинено изречение. С., 1968, с. 158.

[24] А. Василиев. Цит. съч. с. 14. За значението на думата вж.: И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка. I. СПб., 1895, с. 906; Slovnik jezyka staroslověnskeho (Lexicon linguae palaeoslovenicae. XI. Praha, 1965, p. 632).

[25] А. Маргос. Цит. съч., с. 38; За значението на думата вж.: И. И. Срезневский. Цит. съч. III, с. 683.

[26] К. Мирчев. Старобългарски език. С., 1972,с. 57.

[27] А. Маргос. Цит. съч., с. 39.

[28] Й. Андреев. Цит. съч., с. 78 и сл.

[29] Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина. II. С., 1944, с. 67, 69, 129 и сл.; П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България. II. С., 1978, с. 409—430.

Encore sur l'inscription de Ivo le grammairien

K. POPKONSTANTINOV

(Résumé)

Les inscriptions découvertes près du village Ivanovo, département de Ruse, gravées sur les murs des cellules monacales et des églises dans le monastère rupestre au lieu dit Pismata sont l'objet d'un intérêt durable pour historiens, archéologues et linguistes.

La plus importante d'entre elles est l'inscription de Ivo le grammairien, gravée sur le cadre inférieur encadrant la figure du Christ-vieillard dans l'église au lieu dit Gospodev dol. Bien des chercheurs qui s'en sont occupés jusqu'à présent répétaient les erreurs commises dans la lecture par le premier éditeur A. Vasiliev et continuaient d'affirmer que le tsar Georgi mentionné dans l'inscription était pope dans ce monastère.

Il n'y a pas longtemps A. Margos rectifia cette erreur et il est devenu clair que l'inscription est gravée lors de la mort de tsar Georgi (ⱣOГЫБЄ Ч(А)РЬ ГЄѠРГН). Certaines parties dans l'inscription se rapportant au séjour de Ivo le grammairien à l'„Archange“ restent néanmoins inexactement lues et interprétées. On croit qu'il „s'est enfui de Romania“, qu'il „a pris l'habit“, etc. Ces parties mal déchiffrées ne donnent pas une idée claire du sens et de la destination de l'inscription. Au lieu de КАКЬ ВРАТНТН СѦ (ligne 1) a été lu inexactement КАКЬВАА МН ТН СѦ; au lieu de ⱣⱤ̀ⰆⰆЫВААХЬ (ligne 2) — ⱣОБ̀Ⰲ-[ГН]ААХЬ; au lieu de КАВЄРНИСОУВААШЄ (ligne 3) — К[А]А[ОУ]ГЄРНИСОУВААШЄ; au lieu de СПСЄТЬ (ligne 2) — СТЄТЬ (СВѦТАЄТЬ); au lieu de ⱏБ0 (ligne 3) — ⱏ01; au lieu de КОNѢ МѪ ЗАВЄЩ[А]ХЬ (ligne 3) — КЬ NѢМѪ САВЄЩАХЬ. Ceci a nécessité un travail plus continu et approfondi avec l'inscription sur place, qui, à notre avis, donne une idée plus exacte du contenu de l'inscription et de sa destination.

En traduction:

+Moi, Ivo le grammairien, j'ai écrit ces mots lorsque périt le tsar Georgi. Et moi, en venant de Romania, et comme il m'était impossible de retourner à cause des tribulations, je séjournais dans l'„Archange“ et j'étais en grande peine. Et que Dieu sauve l'archimandrite Dionyssij qui prenait soin de moi. Et de nouveau à cause de cette bienveillance je lui ai légué ensuite mon cheval.

Dans le texte manque la date exacte, mais la mention du nom du tsar Georgi, un des deux Terter, et l'indication qu'il a péri, ainsi que des raisons de caractère historique général autorisent à dater le monument épigraphique du temps immédiatement après la mort de Georgi Terter II (1321—1322).

Критика и рецензии

A. KHATCHATRIAN. ORIGINE ET TYPOLOGIE DES BAPTISTÈRES PALÉOCHRETIENS. Mulhouse, 1982. 130 p.

Монографията „Произход и типология на старохристиянските баптистерии“ е издание на Центъра за християнска култура в Мюлуза.

В краткия предговор от проф. Фредерик Бюлер са посочени мотивите за издаването, както и съпътствувалите го трудности. В същност от публикуването на книгата на А. Качатриан „Старохристиянските баптистерии“ са изминали точно 20 години. Тя е напълно изчерпана. Издателите напоследък са получили достъп до архивите на археолога (починал през 1967 г.) и им прави чест, че са довършили работата от последните години на живота му. Това е инициатива, свързана с предстоящия XI конгрес по старохристиянска археология във Франция.

Сега издаденият труд „Произход и типология на старохристиянските баптистерии“ се състои от увод, две основни глави и няколко допълнителни кратки статии и бележки. Началната част съответствува на изданието от 1962 г. и е изготвена в кръга на разработките на автора, като са прибавени бележки на издателите.

Първата глава „Произход на баптистериите“ е написана на базата на критическия анализ и синтез на многото стари теории за възникването на баптистериите, претърпели собствена еволюция съобразно развитието на сградата от езическа към християнска базилика. Аналогично явление на прехода е превръщането на езическия мавзолей в християнски мартириум. Разгледани са специфичните принадлежности на баптистерия, както и свещеният култ към водата на фона на много паметници от Италия, Гърция, Сирия, Египет, Палестина, Херсон, Балканите (в това число и от България).

Втората глава е най-обширна и това е напълно оправдано, тъй като ни запознава с „Типология на баптистерия“. Всеки отделен тип е съпроводен с точен план. Първи тип са „Баптистерии без специфични архитектурни черти“. Към тях се включват баптистериите, устроени в езически храмове. Те са три вида. Разположението им няма точно определено място, обърнато е повече внимание на формата.

Втори тип са „Баптистерии в църковни сгради“ — 10 вида. Първият вид са „прибавените баптистерии“ с две характерни форми: прилепени по дължина и встрани на нартекса в самата сграда и група от помещения, разположени допълнително по дължина от едната страна на църквата. Вторият вид са баптистериите, „фланкиращи нартекса“. При тях коритото се намира в центъра или е заслонено с ниша или апсида. Тук са цитирани някои базилики и от България, като тези в с. Исперихово, Пазарджишки окръг, с. Брани поле, Пловдивски окръг, Перущица и др. Третият вид са „баптистериите пред нартекса“, рядко срещани. Посочени са още седем разновидности в разположението на баптистериите при втория тип, на които няма да се спираме.

Трети тип са „Лъчисти баптистерии“. Разгледано е възникването им въз основа на примери най-вече на паметници от Гърция и Италия. Обърнато е внимание на разнообразието в елементите на украсата и архитектурното оформление. Сред тях авторът различава единадесет вида, между които кръстовидните, триконхалните, тетраконхалните, октогоналните и др. с техните варианти.

Четвърти тип са „Баптистерии в деамбулатории“. Разграничени са на шест вида.

Пети тип е „Баптистерийният комплекс“ (с четири вида).

В заключение на тази глава са изложени изводите на Качатриан за петте основни типа баптистерии, проблемът за възникването на някои от тях още преди средата на IV в., за традиционния култ към водата, за архитектурното и функционалното развитие на баптистерийния комплекс, а заедно с това и на църковната сграда. Засегнат е и въпросът за връзката и хармонията между църква и баптистерий, за тяхното единство и сливане в крайна сметка в една сграда. Главата е съпроводена с подробни бележки.

Следва класификация на петте типа баптистерии в подробни таблици. В тях е посочена формата и характеристиката на паметника, местонахождението му (континент, държава, град) и името на църковната сграда. Включен е и азбучен показалец на баптистериите, цитирани в таблиците за класификация и описани в книгата на Качатриан „Старохристиянските баптистерии“, на брой над 500. Посочено е къде се намират, като са добавени означения за съответствуващите им илюстрации (планове) в сегашното издание.

Важен дял в труда заема класификацията и типологията на кръщелния купел. И тук издателите са се постарали да допълнят и обогатят с нови паметници известното досега. Показани са 41 разнообразни форми на баптистериен купел, като се започне от основните геометрични фигури и се стигне до сложни вписани и описани многоъгълници, кръстове, детелини и пр. Октогоналните баптистерии са разгледани отделно в труда от д-р Р. Марзолф в таблици.

Последната част на книгата се състои от бележки и таблици, съпроводени с планове и чертежи. Привеждат се в известност някои нови моменти в изследвания проблем, резултат от излезлите през последните години публикации на учени от различни страни в света. По същество това е прецизна библиографска справка за всички паметници, публикувани до този момент. В нея се дават сведения, получени от ръководителите на разкопките, лични наблюде-

ния и констатации върху терена, заглавието на първата публикация на паметника, съпроводена с план и подробно описание на археологическата среда на намиране (по авторите). Накрая една схема показва еволюцията на баптистерия и баптистериайния комплекс от I—IV в., IV—VII в., VII—XIV в. и от XV—XX в.

Новата книга на А. Качатриан е написана на високо професионално равнище. В нея, разбира се, биха могли да се включат и повече паметници от България. Композицията ѝ предоставя на изследователя идеална възможност да борави с материала с лекота. Уверена съм, че трудът ще намери радушен прием у всички специалисти в областта на късната античност и средновековната археология.

ИВАН ДЖАМБОВ

ВАЛЕНТИН В. СЕДОВ. ПРОИСХОЖДЕНИЕ И РАННЯЯ ИСТОРИЯ СЛАВЯН. М., Наука, 1979. 154 с., 30 илл.

Книгата на В. В. Седов представя в тематично цялостен и завършен вид неговите дългогодишни проучвания върху проблемите на най-ранната славянска история. Изследването е направено на основата на интердисциплинарния метод, според който използуването на данни от различни дисциплини трябва да става, само ако достигнатите изводи в отделните науки почиват на собствени изворови и методика на изследване, без да са повлияни от резултатите, получени със средствата на другите науки.

В раздела „Славянският етногенез и съседството" са представени основните теории за разпадането на индоевропейската общност и образуването на праславянския език. В. В. Седов стига до заключението, че на ранния етап от развитието на праславянския език, предците на славяните живеели в поречието на Висла. Необходимо е да отбележим, че В. В. Седов пристъпва предпазливо и съвременно непредубедено към резултатите от езиковедските изследвания, подчертано внимателен е към хипотетичния елемент в отделните теории и се доверява на онези, в чиято подкрепа до този момент е събран най-много доказателствен материал. След като анализира най-ранните писмени сведения, изследователят приема, че през първите два века на н. е. славяните живеели между Балтийско море и Карпатите, а в III—IV в. тяхната територия се разширява, обхващайки и области от Подунавието.

Пълното отсъствие на краниологични материали до края на I хилядолетие на н. е. (черта характерния за славяните погребален обряд с трупоизгаряне отрежда и на антропологията второстепенно място в изучаването на славянския етногенез. Осъщественият от изследователя проект за систематизиране и картиране на този вид данни му е дал основания за редица констатации, от които най-съществена е тази, че през X—XIV в. (а вероятно и в по-ранно време) антропологическият тип, характерен изключително за славяните, не е съществувал.

Основна трудност, с която се сблъскват изследователите, е липсата на връзка между културите от първата половина на I хилядолетие на н. е. и достоверните славянски култури от VI—VII в. В. В. Седов е на мнение, че поради териториално разселване на славяните с другоезични племена и известна културна интеграция с тях „пълна еволюционна приемственост между славянските култури от VI—VII в. и предшествуващите ги не може да има" (с. 63) и че „задачата на археолозите се състои в отделянето на онези етнографски черти на археологическите култури от римско време, които могат да се разглеждат като славянски" (пак там). Представянето на картината на славянския етногенез е извършено по най-удобния за читателя начин — в хронологическа последователност. Убедително е заключението, че славяните като самостоятелна етническа единица са започнали да се формират в средата на I хилядолетие пр. н. е. и за най-ранни славяни трябва да се смятат носителите на културата на камбановидните урни.

Проблемът за славяните през къснолатенската и римската епоха е предмет на разглеждане в следващия дял, където авторът се спира най-напред на Пшеворската култура. Основна тежест тук има дискусионният въпрос за етническия състав на населението, създало тази култура. Оценявайки първостепенното значение на анализа на погребалния обряд, изследователят е обработил данните от шест най-пълно проучени некрополи и резултатите са отразени в 2 таблици, графики и карта, на която са ограничени два региона — източен (свързан еволюционно със славянската култура) и западен (влияние в кръга на германските култури). Приложената статистика при анализа на паметниците, внимателният подход при тяхното етническо обяснение и преди всичко съпоставянето на данните, предоставени от няколко науки, осигуряват на предложената от В. В. Седов цялостна етнико-историческа интерпретация на Пшеворската култура особено място в създадената досега научна литература по този въпрос. Можем да отбележим пропуска на автора да даде оценка на концепцията на И. П. Русанова, която също изведе славянската култура тип Прага от Пшеворските старини.[1]

В началото на раздела, посветен на Черняховската култура, е поставен на разглеждане проблемът за нейното формиране. За изясняване на дела на скитско-сарматския елемент в създаването на тази култура В. В. Седов е направил анализ на погребалния обряд и резултатите са представени в 3 таблици. Данните, съдържащи се в тях, биха били по-изразителни, ако бяха приведени в процентно съотношение. Изследователят отделя регион с най-голяма концентрация на пшеворски елементи, наречен Подолско-Днепърски, чието население според автора е било съставено от местни ираноезични пле-

мена и славяни. Тази група славянски племена, която се е формирала при активното участие на ирански компонент, е отъждествена с антите. Тук авторът е трябвало да отбележи сходните констатации на И. П. Русанова.[2]

Следващата глава „Славяните през V—VII в." започва с преглед на обобщителните изследвания. От трите етнографски признака на славянската култура В. В. Седов счита глинените съдове за най-важен и отхвърля като погрешна тезата за началната единност на славянската керамика. В предложената класификация, направена въз основа на 3000 цели съда, керамиката е разделена според общите пропорции на четири групи: I — пражко-корчакска; II — пражко-пенковска; III — съдове, развили се от II група; IV — съдове от суковски и дзедзински тип в прибалтийските земи. Авторът свързва разпространението на пражко-корчакския тип с първата славянска групировка — славините. За долнодунавските земи срещаме заключението, че „керамика от I група се среща и при отделни паметници в Молдова, Мунтения и Добруджа и още по-южно — в придунавските райони на България. Основната маса от славянската керамика през VI—VII в. е съставена тук от гърнеса, принадлежащи към II група. Очевидно тези земи ка били заети главно от славяни, принадлежащи към друга племенна групировка" (с. 109) — става дума за антската. Според нас методът, използуван при анализа на керамичния материал от долнодунавските земи, съдържа редица неубедителни моменти и във връзка с този въпрос бихме изложили някои съображения.

Специфичните условия в земите между Карпатите и Дунав са наложили своя отпечатък върху облика на славянската култура от VI—VII в. В керамиката от селищата тип Ипотещ-Кындещ присъствуват в различно съотношение съдове, работени на ръка, на тежко грънчарско колело, а се появяват и работени на леко колело. За керамиката, правена на ръка, е характерно, че имитира формите на грънчарската керамика — тези съдове са наречени от някои археолози тип Чурел.[3] Така при досега с производство, имащо своите корени в късноантичната керамична традиция, характерната за славяните домашна ръчна направа на съдове претърпява бърза промяна, забелязваща се преди всичко във формите. Съдовете с пропорции, идващи от имитирането на употребяваните редом гърнета, източвани на тежко колело, не принадлежат вече според този белег към пражкия тип, с който са свързани генетично, но същевременно не може да се търси връзка със съдовете от пражко-пенковския тип. Още И. П. Русанова отбеляза нестабилността на пражкия тип в условията на допир с по-развита керамична традиция — той се запазва по-дълго време и изминава пътя на забавена еволюция само в по-вътрешни изолирани райони, какъвто е този на Припятското Полесие.[4]

Осъщественият анализ на археологическия материал е довел В. В. Седов до заключението, че долнодунавските земи са били заети главно от славяни, принадлежащи към антската група, и то още през VI в. Този извод не се съгласува със сведенията на Прокопий Кесарийски, Йорданес, Менандър, Псевдомаврикий и Теофилакт Симоката, които не оставят съмнение, че до времето на Фока (602—610) Влашката равнина е била населявана от славини. Особено ценни са данните за походите от 593, 596—597 и 602 г. в земите на вождовете Ардагаст, Мусокий и Пирагаст. Тези племенни територии могат да се локализират в днешна Мунтения и Олтения и вече съществуват опити с тях да бъдат свързани конкретни археологически паметници от типа Ипотещ-Кындещ.[5] Границата между славинските и антските племена през втората половина на VI в. съвпада с предела между днешните румънски области Молдова и Мунтения. Това е и граница между пражко-корчакския тип (в неговия вариант Ипотещ-Кындещ) и пражко-пенковския, характерен и за земите от Източните Карпати до р. Прут.

Някои неточности и пропуски се забелязват на картата, където са означени обекти със славянска керамика от втора група, датирана в VII в. (обр. 20). Като такива са отбелязани София, Плиска и с. Аксаково, Варненски окръг, а съобщения и публикации за подобни материали не са ни известни. Неприятно впечатление прави неправилната транскрипция на много румънски и някои български селищни имена от същата карта, както и неточното нанасяне на някои обекти. Редица ранно-славянски паметници на юг от Дунав са останали неизвестни за В. В. Седов — некрополите при с. Налбант, с. Сату Ноу и с. Канлия в Северна Добруджа (Румъния), селищата при с. Виница, Шуменски окръг, с. Нова Черна, Силистренски окръг, в Североизточна България.

В самостоятелен раздел е разгледан въпросът за втората славянска групировка — антите. Определени са особеностите на керамиката от II група (пражко-пенковска), които се ограничават с общите пропорции на съда. Бихме отбелязали съществуването на известна неяснота, идваща от обстоятелството, че в този керамичен тип влизат две разновидности — с очертан по средата ръб (собствено Пенковка) и със закръглено тяло. Авторът не причислява първия подтип към етнографските признаци на славянската култура, но използува неговото наименование за цялата група.

В. В. Седов търси произхода на славяните от тази група в Подолско-Днепърския регион на Черняховската култура, опирайки се на керамичния материал и особеностите в домостроителството. За среднодунавските земи авторът отбелязва разпространение в края на VI в. на керамика от II група и това е обяснено с преместването на аварите в Панония, при което било увлечено и антско население.

Тук, както и при проблемите на славянската култура в долнодунавските земи, отново сме изправени пред въпроса за съотношението на двата миграционни потока — славинския и антския. Най-напред бихме искали да изразим някои съображения, сходни с тези, които изложихме във връзка с третирането на археологическите паметници от Влашката равнина. Става дума дали съдовете от аваро-славянските некрополи — т. нар. потиски и дунавски тип, трябва да бъдат включени изцяло във II група керамика и генетически да се свържат само с Днепърско-Днестърското междуречие. В по-общ план, като се прибавят и другите елементи на археологическата култура, тези въпроси могат да се генерализират като проблем за сигурността на признаците на антската култура и за тяхната пространствена и времева вариантност. По отношение на керамиката вече отбелязахме неустойчивостта на ранния тип Прага при допир с друга керамична традиция и това трябва да се има пред вид и при разглеждането на паметниците от аваро-славянския културен кръг, където от края на VI в. за-

почва да се разпространява грънчарското колело. Самият В. В. Седов споменава работа на Д. Бялекова,[6] която показва, че съдове от пражкия тип битуват в отделни места до края на VII в.

В общоисторически и по-конкретно в етногенетичен план този проблем отразява въпроса за произхода на среднодунавските (панонските) славяни от времето на Първия аварски хаганат. Византийските хронисти навсякъде в сведенията си за аваро-славянските нападения до 602 г. говорят за славински отреди, действуващи съвместно с аварите, така че принадлежността на славянското население от Панония към славинската групировка не предизвиква съмнение. Показателни в това отношение са и данните за похода на Приск по течението на Тиса в 601 г., които намираме у Теофилакт Симоката. Както подчертава и В. В. Седов, византийците са правели разлика между анти и славини и това е ставало поне до 602 г., когато за последен път е споменато „племето на антите"[7].

Същевременно по наше убеждение изясняването на въпросите за антското разселване и осъществяваното взаимодействие със славините не може да става откъснато от проблема за славянската колонизация на балканските провинции на Византия. Струва ни се, че тук се крие и една от причините за чувствуващата се териториална и хронологическа неопределеност за редица моменти от взаимоотношенията на племената от двете групировки, така както са представени в рецензирания труд. Някои от тези изводи са в противоречие с отдавна установените в историографията положения за отношенията на панонските и долнодунавските славини с империята и за тяхното участие в заселването на земите южно от Дунав. Трябва да припомним, че докато антите прекратяват своите нападения в империята през 546 г., славините от Долен Дунав и Панония (първите самостоятелно, а вторите под водачеството на аварите) осъществяват продължителен натиск (особено във времето на Маврикий), който завършва с трайното заемане на балканските провинции в годините от управлението на Ираклий. Съгласно анализа на В. В. Седов керамиката от всички паметници на юг от Дунав принадлежи към II група (пражко-пенковска) или е производна от нея, т. е. мнозинството от заселилите се в тези области славяни произхождат от антската групировка. Това несъответствие още веднъж потвърждава изтъкнатото вече от нас съображение за славянските старини от Долен и Среден Дунав, че чертите на археологическата култура, която изследователят приписва на антите, явно не притежават достатъчна обособеност и надеждност.

Тази проблематика има и друга страна, която е свързана с развитието на обществено-стопанската структура и формите на политическа и военна организация у славяните от двата масива. Ранно-славянското общество, намиращо се в етап на преобразуване на родовата община, развивало нови елементи и в племенната уредба, което било резултат на засилващата се военна активност през периода на разселване. Тези нови елементи отразявали както усложняването на вътрешната социална структура, така и нарастването на значението на военно-племенната организация, която познала и нови по-еволюирали форми — племенните съюзи. Такъв съюз бил създаден от антските племена още в предаварския период, а може да се предполага, че е съществувал подобен и сред долнодунавските славини. Във вижданията на В. В. Седов за преселването на антско население (т. нар. втора вълна) в Панония, Влашката равнина и на юг от Дунав се чувствува недооценка на този аспект от изследваните етнически процеси и в резултат се е получило така, като че ли мигриращото население е с нестабилни форми на племенна организация и се движи без определен порядък, предимно под давление на външни фактори. Както наблегнахме вече, данните от изворите за племенното устройство на антите и за възникването сред тях на по-широко военно-политическо обединение са много по-определени, ако направим сравнение с това, което знаем за славините, и ние не сме далеч от предположението, че развитието на тези процеси сред източната славянска групировка е протекло по-ускорено и в известна степен изпреварващо.

С разглеждането на славянските старини от северозападния регион (прибалтийските земи), който изследователят свързва с трета групировка, условно наречена венедска (венедите на Йорданес), общата реконструкция на културите, оставени от славяните през V—VII в., придобива своя завършен вид.

Предложените от нас по-горе бележки и съображения засягат отделни моменти или по-точно някои недостатъчно разработени страни, които трябва да станат предмет на бъдещи специални проучвания. И веднага трябва да изтъкнем сериозността и важността на изградената от В. В. Седов обща постановка за раннославянските племенни групировки и за тяхното отношение към славянското разселване и обособяването на трите клона на славянството.

„Трите групировки на славянството от средата на I хилядолетие на н. е., разграничени според археологическите данни, както трябва да се предполага, отразяват диалектно-племенното деление на последния стадий от еволюцията на праславянския език. Както свидетелствуват езиковите материали, разпадането на общославянското единство е било доста сложен процес, отразяващ се не само в делението на славянската територия, но и в прегрупирането на различните праславянски племена. Затова диалектното деление на праславянския език и по-късното триделно деление на славянството генетично съвсем не са свързани" (с. 143).

В заключение бихме отбелязали още веднъж, че постиженията в научните търсения на В. В. Седов, представени в рецензирания труд, са плод преди всичко на вярно избрания изследователски метод. Това може да се каже преди всичко за главите, посветени на пшеворската и черняховската култура, а също и за общата ретроспективна схема, отразяваща развитието на славянските култури.

Ако трябва да потърсим място за рецензираното тук изследване на В. В. Седов в създадената досега историография по проблемите на ранната славянска история и етногенез, струва ни се, че определянето му като етапен труд не би било в противоречие с характера на изложените по-горе съображения и преценки.

[1] И. П. Русанова. Славянские древности VI—VII вв. М., 1976, с. 203.

[2] Пак там, с. 111—112.

[3] Пак там, с. 192.

[4] Пак там, с. 36—41.

[5] М. Comşa. Les formations politiques (cnё-

zats de valée) du VIe siècle sur le territoire de la Roumanie. — Prace i materialy (Lodz), XXV, 1978, p. 107—116.

[6] D. Bialekova. Zur Datierung der oberen Grenze des Prager Typus in der Südwestslowakei. — Archeologické rozhledy, XX, 1968, 5, p. 619—625.

[7] Theoph. Sim. VIII, 5, 13.

ЧАВДАР БОНЕВ

Я. Р. ДАШКЕВИЧ, Э. ТРЫЯРСКИ. КАМЕННЫЕ БАБЫ ПРИЧЕРНОМОРСКИХ СТЕПЕЙ. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1982. 231 с., 68 илл.

Трудът се състои от три нееднакви по обем и значение части. Съдържа показалци, приложение, резюме на полски и на английски език. Илюстрациите са групирани накрая. В първата част (автор проф. Е. Триарски) е направен историографски преглед на проучванията върху тюркските каменни баби. Проследени са най-важните моменти от изучаването на тези паметници. Авторът се спира върху твърде стария спор за семантиката на изображенията и на въпроса за съотношението между каменните баби и балбалите (с. 18—25). Излагайки съвременните схващания, той не взима окончателно становище. Интересно и обстойно са разгледани каменните огради при някои паметници в Средна Азия и особено етническата страна на този род изображения (с. 32—40, 42—49).

Втората част (автор Я. Дашкевич) е несъмнено по-важна за нас, защото е насочена към изясняването на етническата принадлежност на каменните баби от Северното Черноморие. Направен е опит да се установи първоначалното количество на паметниците и се достига до числото 40 000: 30 000 се отнасят към земите извън територите на Полша и Русия до 80-те години на XVII в., а около 10 000 — в рамките на двете държави (с. 75—80). Тази цифра ни изглежда твърде голяма и надхвърля близо 40 пъти броя на запазените каменни баби в тези области (1332 по С. А. Плетньова). В края на тази част авторът се спира на типологията, хронологията и етническото определяне на каменните статуи и поставя проблемите за бъдещите изследвания.

Третата част (разработена също от Я. Дашкевич) е посветена на колекцията от каменни баби в Аскания-Нова. В нея са описани паметниците и са дадени резултатите от петроархеологическото им изследване.

В същност основната идея и на двамата автори е да се оспорят положенията относно хронологията и етническия произход, приети в съвременната съветска историография. Съгласно тези схващания, обобщени от Я. А. Шер и възприети от С. А. Плетньова, каменните баби от територията на СССР се разпределят в седем териториално-хронологически групи: 1. От бронзовата епоха в южноруските степи; 2. От бронзовата епоха в басейна на Енисей; 3. От скитско време в южноруските степи; 4. От скитско време в Монголия и Сибир; 5. От таштикската култура; 6. От древнотюркската епоха в Монголия, Южен Сибир и Туркестан и 7. Куманските баби от южноруските и поволжските степи.

Я. Дашкевич предлага следните групи: енеолитна, скитска, антична, славянска, кавказка, тюркска (с. 98—104). Веднага прави впечатление, че тази класификация не почива на единен принцип. Използувани са хронологически (енеолитна, антична), териториални (кавказка) и етнически показатели (скитска, славянска, тюркска), което е недопустимо.

Авторите отричат главно моноетническия кумански произход на бабите от черноморските степи, както и тяхната датировка в XI—XIII в., застъпени в трудовете на съветските учени. Предлага се хипотезата за полиетническия произход на статуите — прабългарски, печенежки, кумански, монголо-татарски и пр. — като се отнасят към широкия период VI—XV в. (с. 115). За целта предварително са изложени умозрителни постановки: количеството на бабите първоначално е било много по-голямо — близо 40 000; отсъствието на такива паметници в определени райони не означава, че по-рано там не ги е имало; отбелязаното в науката струпване на паметниците вероятно е случайност и т. н. (с. 74—75). Тези логически построения според нас омаловажават обективността на археологическите паметници и на тях не би трябвало да се гради хипотеза. Освен това авторите се облягат на непотвърдени и единични сведения от миналия век, както и на отделни паметници, стоящи встрани от ареала на разпространение. В същност каменните баби често са били пренасяни в ново и най-ново време поради естетически, културни, колекционерски и др. съображения в различни посоки, като са достигнали до Западна Европа и дори до Америка.

Сведенията на средновековните автори Низами и Рубрук се отричат само защото те никъде не сочат, че единствено куманите издигат статуи. Използването на колекцията от Аскания-Нова като аргумент за разноетничност също не е издържано, тъй като сбирката е със съмнителна стойност — липсват убедителни данни, че паметниците са намерени in situ или поне че са от този район. А на данните, предложени от Е. фон Фалц-Файн, не може да се разчита, защото той умишлено укрива документацията след революцията при бягството си от Русия, а я предоставя едва през 1941 г. на. . . генерал-фелдмаршал фон Манщайн (с. 140—141 и бел. 17).

За доказване на своята теза авторите неведнъж се позовават на каменните баби от България (с. 16—17, 48—49, 82—86). При това те използуват българската литература едностранчиво и дори непрецизно. Не им е известен дори броят на паметниците от България — посочват само 6, като са пропуснали новите — от с. Плачи дол, Толбухински окръг, и от с. Невша, Варненски окръг, и с. Стан, Шуменски окръг. Същевременно те се опират на

крайно съмнителния паметник от съвременното гробище на с. Световрачене край София. На няколко места те критикуват наивното твърдение на Н. Труфешев относно славянския характер на статуите от с. Езерево и с. Манастир, Варненски окръг, при все че и същият е отбелязал мнението на Г. Тончева за праисторическата датировка на паметниците. Най-сетне Триарски и Дашкевич повсеместно говорят за прабългарския характер на статуите от с. Ендже (сега Царев брод, а не Златна нива!), Шуменски окръг, като разчитат само на мненията на Г. Фехер и Н. Мавродинов, без да отбележат новата и възприета почти от всички идея на Р. Рашев. Виждането на Рашев се подкрепя не само от преките аналогии с паметниците от северночерноморските степи, но и от твърде малкия брой на паметниците (само 2) за така развитата култура на прабългарите на Балканския полуостров. Впрочем идеята на С. А. Плетньова за североизточния произход на паметниците от с. Ендже търпи и друга, не буквална интерпретация. Известно е, че куманите са играели важна роля в първите години от живота на Второто българско царство, а техните вождове са били сред приближените на царя. Така че, появата на каменните баби южно от р. Дунав може да се дължи на това им присъствие по нашите земи.

Могат да се посочат и някои други слабости или неточности в рецензирания труд. Едва ли е необходимо да се говори за славянска група каменни баби от Черноморските степи, тъй като славянските скулптури са малобройни и са били предимно дървени. Не бива да се отрича с лека ръка мнението на С. А. Плетньова за появата на „комбинирани" каменни баби без оформено лице под въздействието на тюркската традиция и съгласно изискванията на исляма. Такива паметници, макар и с малки размери, се срещат в мюсюлманските гробища на Североизточна България. а дори подобно изображение, намиращо се до с. Хума, Разградски окръг, се датира от началото на нашия век. Най-сетне лошо впечатление оставя острият, на места неакадемичен тон на авторите.

Идеята на Я. Дашкевич и Е. Триарски за полиетническия произход на статуите от черноморските степи заслужава специално внимание и проучване. Безспорно това е интересен подход за решаване на този важен проблем. За съжаление те не са избрали най-верния път за доказване на тезата си. Необходимо е преди всичко да се създаде скала от добре датирани и етнически определени паметници, които могат да се свържат твърдо с реалиите от каменните скулптури. Впрочем подобни изисквания набелязват самите автори, но за бъдещите проучвания (с. 115—117). Без прилагането им обаче хипотезата на Триарски и Дашкевич остава без доказателства. А каменните баби от Черноморието следва да се считат за кумански не толкова поради мненията на Я. А. Шер и на С. А. Плетньова, колкото поради ясните указания в историческите извори. Що се отнася до славяните и прабългарите отсам Дунав, те не са изработвали каменни баби или поне засега такива не са известни на науката.

ЖИВКО АЛАДЖОВ

Преглед

XXVIII национална археологическа конференция в Плевен

От 9 до 12 май 1983 г. Археологическият институт с музей при БАН, Дирекция „Музеи“ при Комитета за култура, Окръжният съвет за култура и Окръжна дирекция „Културно-историческо наследство“, Плевен, организираха XXVIII национална археологическа конференция. Бяха отчетени резултатите от археологическите разкопки и проучвания през 1982 г.[1] На конференцията бяха обсъдени и въпроси, свързани с методологията и методиката на археологическата наука. В работата на конференцията взеха участие около 250 научни работници от БАН, СУ „Климент Охридски“, ВТУ „Братя Кирил и Методий“, окръжните и градските исторически и археологически музеи в страната.

XXVIII национална конференция бе открита от акад. Д. Ангелов, директор на Археологическия институт с музей. Бе поднесено приветствие от името на ОК на БКП и ИК на ОНС, Плевен.

Работата на конференцията започна с традиционното разглеждане на състоянието на археологическите проучвания в окръга — домакин, и перспективите на бъдещите проучвания. На територията на Плевенски окръг се разработват обекти от почти всички исторически епохи, Св. Сиракова (София) докладва за резултатите от проучванията на палеолитното находище при с. Муселиево, В. Гергов (Плевен) — за праисторическото селище в м. Редутите при с. Телиш, Т. Иванов (София) — за форумния комплекс на Ескус при с. Гиген, Ек. Манова (София) — за проучванията в Никопол. Т. Ковачева (Плевен) разгледа резултатите от проучванията на Сторгозия (античното селище, разположено в района на дн. Плевен) и се спря подробно на археологическите проучвания на територията на Плевенски окръг, като обърна внимание особено на задачата по изработването на пълна археологическа карта на окръга.

Предобедното заседание на 10 май бе посветено на проучванията по праистория. Ил. Ангелова (Търговище) докладва за разкопките на праисторическото селище в района на с. Подгорица, Търговищки окръг. В. Николов (София) в обобщителен доклад разгледа резултатите от разкопките на обекти от епохата на неолита, Б. Колева (Пловдив) — на халколита, А. Йоцова (Видин) — на бронзовата епоха. М. Ковачева (София) докладва за проблемите на археомагнитното датиране на археологически обекти.

На следобедното заседание на 10 май бяха разгледани резултатите от проучванията в областта на античната и тракийска археология. Г. Китов (София) се спря на проучванията върху поселищния живот в древна Тракия през I хилядолетие пр. н. е., като изтъкна, че засега са изследвани твърде малко обекти. Д. Агре (София) разгледа резултатите от проучванията на тракийските некрополи. Особен интерес предизвика докладът на М. Чичикова (София) за най-голямото и значително откритие през последните години в областта на тракийската археология — гробницата на тракийски владетел при с. Свещари, Разградски окръг, с добре запазени скулптури и живопис от ранната елинистическа епоха. Показан бе и документален филм за хода на проучванията и досегашните резултати. Д. Иванов (Русе) разгледа интересен паметник на гробничната архитектура от късната римска епоха — мавзолей, открит при с. Бабово, Русенски окръг. Ел. Кесякова (Пловдив) докладва за резултатите от спасителните разкопки в Пловдив, предизвикани от строителството в центъра на града. Разкрити са останки от монументални сгради. някои от които с добре запазени мозаични подове. Между тях внимание заслужава откриването на еврейска синагога. Ир. Щерева (София) докладва за резултатите от започналите разкопки в м. Хисарлъка в Сливен: открита е ранновизантийската крепостна стена и църковен комплекс от раннохристиянска базилика и баптистерий. Намерен е надпис от първата половина на III в., съдържащ името на тържището, което е било разположено в района на дн. Сливен — Туида. Петко Георгиев (София) изнесе обобщителен доклад за резултатите от разкопките на обекти от римско време.

Предобедното заседание на 11 май бе посветено на проблемите на средновековната археология. Ст. Станилов (София) изнесе обобщителен доклад за резултатите от проучванията на средновековни обекти. Т. Тотев (Шумен) разгледа откритията в древните български столици Плиска, Преслав и културния център Мадара. След известно прекъсване разкопките в Мадара са възобновени. В доклада на Ат. Попов (Велико Търново) бяха съобщени много открития от разкопките във Велико Търново, между които внимание заслужава тайният вход между р. Янтра и хълма Царевец. Ем. Каранфилова (Перник) говори за средновековното селище върху праисторическа могила при с. Гълъбник, Пернишки окръг. В. Нешева (София) докладва за проучванията на средновековния Мелник, Б. Борисов (Нова Загора) — за резултатите от проучванията на

средновековното селище върху селищната могила при с. Дядово, Сливенски окръг. В колективния доклад на антрополозите д-р П. Боев, д-р Н. Кондова, д-р Сл. Чолаков (София) бяха разгледани средновековни популации от Североизточна България.

По всички доклади станаха оживени разисквания.

На следобедното заседание на 11 май бяха изслушани доклади по проблеми на методологията и и методиката на археологическата наука. Акад. Д. Ангелов говори за взаимоотношенията между история и археология — онова, което ги сближава и разграничава. Г. Кузманов (София) се спря на проблема за археологическите извори и методиката на тяхното използуване, М. Домарадски (София) — на проблемите за етноса и културата. Х. Тодорова (София) подробно запозна участниците в конференцията със съвременното състояние на прилагането на метода C_{14} и свързаните с него проблеми. Научният секретар на АИМ Д. Гергова (София) изложи становището на Археологическия институт с музей по проблемите за перспективите в археологическите проучвания и бъдещата организация. Подчертана бе необходимостта от публикуването на натрупания досега археологически материал, както и от вземането на спешни мерки за консервацията на разкритите обекти.

Закривайки конференцията, акад. Д. Ангелов подчерта приноса на българските археолози в разкриването на нови страни от материалната култура в българските земи от всички исторически епохи, подчертани бяха и новите елементи в провеждането на националните археологически конференции. На по-високо научно равнище бяха обобщителните доклади по археологическите открития за отделните епохи.

Участниците в конференцията посетиха Плевенската панорама и други обекти на територията на Плевен. Запознаха се и с новоподредения Окръжен исторически музей, чиято експозиция показва за пръв път в широк план цялостно развитието на материалната и духовната култура на Плевен и Плевенски окръг. Тук се изследват редица археологически обекти, някои от които са с национално значение. В организираната научна екскурзия бяха посетени праисторическото селище при с. Телиш, римската колония Улпия Ескус, крепостта на средновековния Никопол, палеолитното находище при с. Муселиево.

По време на конференцията се състоя и среща между окръжното държавно ръководство и ръководството на Археологическия институт с музей, на което бе подписан тристранен договор (включен е и Националният институт за паметниците на културата), съдържащ програма за археологическите проучвания в окръга. В нея са посочени етапите в тези проучвания, в консервацията и в публикуването на резултатите.

[1] Публикувана е брошура А р х е о л о г и ч е с к и открития и разкопки през 1982 г. XXVIII Национална конференция по археология. Резюмета. Плевен, 1983.160 с.

Монетните находки, открити в България през 1981 г.

1. Антични монети

Гръцки монети

с. Голямо Белово, Пазарджишки окръг

Неизвестно кога и при какви обстоятелства в околностите на селото било намерено съкровище от тетрадрахми на Филип II (359—336). Монетите са разпръснати между частни лица. Само 3 от тях са откупени за нумизматичната сбирка на НИМ.

По сведение на Вл. Пенчев.

с. Опака, Търговищки окръг

При изкопни работи в района на селото през лятото на 1981 г. било намерено съкровище от сребърни и бронзови антични монети от IV—III в. пр. н. е. От него за нумизматичната сбирка на НИМ са откупени 1 тетрадрахма на Филип II и 61 бронзови монети, които се разпределят по следния начин: Филип II — 32, Александър III (336—323) — 22, македонски монети, сечени през периода 286—277 г. пр. н. е. — 3, варваризирани имитации на бронзова монета на Филип II — 1, варваризирани имитации на бронзови монети на Александър III — 2 и бронзова монета на Александър III с контрамарка на Одесос — 1.

с. Суворово, Варненски окръг

Неизвестно кога и при какви обстоятелства в землището на селото било намерено съкровище от 85 бронзови монети на Одесос, датирани общо в периода III—II в. пр. н. е. Добре запазените екземпляри са от един и същ тип: върху лицевата им страна е представена глава на Атина в профил надясно, а върху обратната — полулегнал надясно Дарзалас с амфора в лявата ръка.

Проучването на тази интересна хомогенна находка ще хвърли светлина върху редица въпроси, свързани с хронологията и иконографията на автономното бронзово монетосечене на Одесос, чието развитие в предримския период все още не е цялостно изследвано.

Съкровището е постъпило изцяло в нумизматичната сбирка на ОИМ, Варна.

Сведението дължа на М. Лазаров.

с. Скалино (община Рогозче), Кърджалийски окръг

През лятото на 1981 г. при копаене за основи на къща в центъра на селото бил намерен малък глинен съд с похлупаче, в който били скътани грижливо около 30 сребърни антични монети. От това пръснато между частни лица съкровище Ив. Балкански видял следните монети: 8 тетрадрахми-подражания на тези на Лизимах, отсечени в монетарницата на Византион, 3 тетрадрахми на македонския владетел Персей (179—168) и 1 тетрадрахма на Маронея от т. нар. втори период на монетосечението ѝ.

Интересно тук е присъствието на тетрадрахмите на Персей — факт, който поставя съкровището от с. Скалино във връзка с това от с. Бели дял, Кърджалийски окръг (Й. Юрукова. Съкровище с елинистически монети в Родопите. — Родопски сборник, III, 1972, с. 176—189), съдържащо също нехарактерните за този географски ареал Персееви тетрадрахми.

с. Карлуково, Ловешки окръг

При строеж на жилищна сграда през 1981 г. бил намерен на неголяма дълбочина в земята фрагментиран малък глинен съд, около който били разпръснати 17 тетрадрахми на Първа Македонска област. Повечето монети са с много добре запазена повърхност.

Находката е откупена изцяло за нумизматичната сбирка на АИМ. Инвентаризирана е под № CCLII.

Благоевград

През пролетта на 1981 г. в околността на града било намерено съкровище от тетрадрахми с името на квестора Езилас. Около 60 от тях били разпръснати между частни лица.

По сведение на И. Прокопов.

с. Жабокрът, Кюстендилски окръг

През 1981 г. при окопаване на овощна градина в землището на селото били намерени на купчинка в пръстта (монетите вероятно са били в кесия, която е изгнила) голям брой тетрадрахми с името на квестора Езилас. От това интересно съкровище, разпръснато между колекционери от Кюстендил, Станке Димитров и София, в нумизматичната сбирка на ОИМ, Кюстендил е постъпила 1 тетрадрахма — дар от намерилия монетите.

Сведението дължа на И. Прокопов.

Пловдивски окръг

Неизвестно кога и при какви обстоятелства било намерено съкровище от стотина бронзови монети на тракийския владетел Реметалк II, смесени с няколко денара на Тиберий (14—37). В колекционер от Пазарджик видях 19 монети от тази находка: 1 — денар на Тиберий, 18 — на Реметалк II, като са застъпени двата, известни досега типа: 14 съчетават представения върху лицевата им страна образ на Тиберий с прилепените една до друга глави в профил на Реметалк II и съпругата му Питодорида Младша (на обратната страна), а при останалите 4, които са от подребен номинал, изображението на царската съпружеска двойка е заменено от самостоятелния образ на Реметалк II. Единственият денар на Тиберий е много добре запазен. По сведение на притежателя им още 5 денара, които той имал възможността да прегледа преди окончателното разпръсване на находката, били в същото състояние на запазеност.

Този факт показва, че сравнително рядко срещаните у нас денари на Тиберий навлизат покъсно и участвуват по-малко в циркулационната среда от трезорираните съвместно с тях бронзови монети на Реметалк II.

Римски монети

Шабла, Толбухински окръг

Неизвестно кога и при какви обстоятелства в землището на селото била намерена находка от около 50 римски денара от I—II в. Монетите били намерени на купчинка в пръстта заедно със сребърна спираловидна гривна. От това разпръснато съкровище Л. Бобчева видяла в колекционер от Толбухин гривната и денари от императорите: Веспасиан (69—79) — 3, Домициан (81—96) —2, Траян (98—117) — 11, Хадриан (117—138) — 5 и Антонин Пий (138—161) — 4.

с. Арчар, Видински окръг

През 1981 г. при прекопаване на лозе в околностите на селото били намерени на купчинка в пръстта 16 сестерции от II в.: 13 — на Траян и 3 — на Хадриан.

Находката е откупена изцяло за нумизматичната сбирка на НИМ. Тя се подготвя за издаване от Б. Божкова.

Сведението дължа на Вл. Пенчев.

Кърджали

Неизвестно кога и при какви обстоятелства било намерено съкровище от няколко стотин римски денара и антониниана от II—III в. От него за нумизматичната сбирка на ОИМ, Кърджали са откупени 86 монети заедно с напълно запазения глинен съд, в който находката е била укрита. По сведение на Ив. Балкански монетите се разпределят, както следва: денари: на Хадриан — 5, Антонин Пий (138—161) — 11, Фаустина Стара — 2, Марк Аврелий (161—180) — 10, Луцила — 2, Комод (176—192) — 5, Криспина — 1, Пертинакс (193)— 2, Дидий Юлиан (193) — 1, Септимий Север (193—211) — 14, Юлия Домна — 3, Каракала (198—217) — 6, Гета (209—212) — 2, Елагабал (218—222) — 4, Юлия Павла — 1, Север Александър (222—235) — 8, Максимин (235—238) — 1; антониниани: на Пупиен (238) — 1, Гордиан III (238—244) — 2, Филип баща (244—249) — 4, Филип син — 1.

с. Оряховица, Плевенски окръг

През лятото на 1981 г. при изкопни работи в землището на селото била намерена находка, съдържаща около 200 римски денара и антониниана от II—III в. От това разпръснато между частни лица съкровище видях в колекционери от Плевен и София следните денари на: Хадриан — 2, Антонин Пий — 4, Фаустина Стара — 2, Луций Вер — 1, Комод — 3, Септимий Север — 5, Север Александър — 5 и антониниани на: Гордиан III — 9, Филип баща — 5, Филип син — 3, Отацилия Севера —1.

с. Иваново, Шуменски окръг

През пролетта на 1972 г. при изкопни работи в района на селището били намерени разпръс-

нати из пръстта няколко десетки римски денари и антониниани. От тях в нумизматичната сбирка на ОИМ, Варна постъпват 35 антониниана, които се разпределят, както следва: Каракала — 3, Гордиан III — 24 и Филип баща — 8.

Най-късните монети — на Филип баща — са terminus post quem в укриването на находката. Подобен terminus имат няколко десетки съкровища от територията на Североизточна България. Тяхното укриване се интерпретира като своеобразен документален отзвук на разиграли се тук около средата на III в. драматични събития, свързани с безуспешните опити да се даде отпор на опустошителните готски нашествия.

По сведение на М. Лазаров.

Варненски окръг

Неизвестно кога и при какви обстоятелства била намерена находка от бронзови монети на градски управи от епохата на римското владичество в нашите земи. От нея за нумизматичната сбирка на АИМ са закупени 23 монети, които се разпределят по следния начин: Маркианопол: Макрин и Диадумениан — 3, Гордиан III и Транквилина — 4, Гордиан III и Серапис — 1, Филип баща и Отацилия Севера — 1; Томи: Гордиан III и Транквилина — 4, Филип баща и Серапис — 1; Дионисопол: Гордиан III и Серапис — 1; Одесос: Гордиан III и Транквилина — 2, Гордиан III и Серапис — 1; Месамбрия: Филип син и Серапис — 1; Анхиало: Гордиан III и Транквилина — 4.

Монетите са инвентаризирани под № CCL.

Смядово, Шуменски окръг

При разрушаване на сграда в центъра на града през лятото на 1981 г. бил намерен метален съд, пълен със стотина бронзови монети на градове от епохата на римското владичество в нашите земи. От тях в нумизматичната сбирка на ОИМ, Шумен постъпили само 39, инвентаризирани под общ № 12083, а останалите са разпръснати между частни лица. Принадлежат на следните градове и владетели: Маркианопол: Септимий Север и Юлия Домна — 2, Каракала и Юлия Домна — 5, Макрин и Диадумениан — 8, Елагабал и Юлия Меза — 4, Гордиан III и Транквилина — 2, Гордиан III и Серапис — 6; Томи: Гордиан III и Транквилина — 2, Филип баща и Отацилия Севера — 2; Дионисопол: Гордиан III и Серапис — 1; Одесос: Гордиан III и Серапис — 3; Месамбрия: Гордиан III и Транквилина — 1, Филип син и Серапис — 1; Анхиало: Гордиан III и Трнквилина — 2.

Прави впечатление фактът, че всички монети имат обща иконографска особеност — представени са два образа върху лицевата им страна. Трезориране на монети с два образа се проследява и при редица други находки, принадлежащи на същия географски ареал (дн. Шуменски и Варненски окръг). Цялостното им проучване, в което трябва да се имат пред вид и метрологичните данни, ще изясни въпроса за проявяваното към тях предпочитание.

Находката се подготвя за издаване от В. Антонова и Д. Владимирова-Аладжова.

По сведение на Д. Владимирова-Аладжова.

с. Странджево, Хасковски окръг

През пролетта на 1981 г. при прокопаване на канал в един от селските дворове били намерени на купчинка в пръстта 11 монети на Адрианопол (вероятно са били поставени в кожена или платнена кесия, впоследствие изгнила).

Откупена за нумизматичната сбирка на ОИМ, Кърджали, тази малка находка ни бе предоставена за проучване от Ив. Балкански във връзка с корпуса на монетите на Адрианопол, който подготвяме. Монетите се разпределят, както следва: Гордиан III — 9 и Транквилина — 2. Много добрата им запазеност показва, че наскоро след отсичането им са били изтеглени от обръщение и трезорирани.

За разлика от другите подобни съкровища от бронзови монети на градски управи, чието съдържание е винаги много разнообразно, находката от с. Странджево е съставена изключително от монетните знаци на разположения недалече Адрианопол. Съдейки по хомогенността ѝ, можем да приемем, че сегашното с. Странджево е влизало в административната територия на този голям тракийски град.

Малкото монетно съкровище илюстрира интересен аспект от циркулационната среда — събрано набързо, то съдържа токущо отсечените Адрианополски монети, които, доминиращи в принадлежащата на града територия, все още не са смесени с монетните знаци на другите градски управи в Тракия, Мизия и Мала Азия.

Димитровград

При прокопаване на канал бил намерен разчупен глинен съд с около 90 монети и медалиони от първата половина на III в. Веднага след намирането им те били разпръснати между колекционери от Димитровград, Хасково, Русе и др.

По сведения на Д. Аладжов и Вл. Пенчев най-значителната част от съкровището е била съставена от бронзови монети на Пауталия, Сердика, Филипопол, Адрианопол, Анхиало и Деултум, както и от няколко медалиона на Филипопол, сечени по времето на Каракала и Елагабал. Освен това находката е съдържала и неуточнен засега брой антониниани на Филип баща, чиято добра запазеност е признак за кратковременното им участие в циркулационния поток. Това качество на антониниените дава възможност за сравнително точно датиране на укриването на находката — около средата на III в. От същото време са и няколкото много добре запазени адрианополски монети с името и образа на Гордиан III и на Транквилина.

Дори и в този сумарен вид съставът на Димитровградското съкровище ни насочва и към други интересни наблюдения. Преобладаващият брой бронзови монети, от които то е съставено, е свързан с монетарниците на градските управи в Тракия. Масово сечените монети на Никополис ад Иструм и на Маркианопол липсват.

В тази характерна локална циркулационна среда, намерила израз в находката от Димитровград, известен анахронизъм представя присъствието на отсечените в Анхиало монети. От прегледа на монетните съкровища знаем, че тяхното разпространение на запад в тракийската равнина е много слабо.

с. Долно Новково, Търговищки окръг

През есента на 1981 г. при прекопаване на лозе в землището на селото бил намерен фрагментиран глинен съд с около 700 римски антониниана. Най-добре запазените екземпляри били задържани от намерилите ги и покъсно продадени на частни лица. В нумизматичната сбирка на ОИМ, Търговище постъпили 597 монети, които се разпределят по следния начин: Гордиан III — 7, Филип баща — 12, Отацилия Севера — 1, Траян Деций (248—251) — 10, Етрусцила — 1, Требоний Гал (251—253) — 5, Хостилиан (250—251) — 1, Волузиан (251—254) — 5, Емилиан (253) — 1, Валериан I (253—259) — 21, Галиен (253—268) — 196, Салонин (258—260) — 2, Салонина — 23, Макриан Стари (261—262) — 2, Клавдий II Готски (268—270)— 278, Квинтил (270) — 1. Поради лоша запазеност 31 монети не са определени.

По сведение на Г. Гинев.

с. Габрово, Кърджалийски окръг

Неизвестно кога и при какви обстоятелства в околностите бил намерен фрагментиран глинен съд, около който били разпръснати няколко десетки посребрени римски фолиси от края на III — началото на IV в. Донесените ни от Ив. Балкански монети се разпределят, както следва: Диоклетиан (284—305) — 7, отсечени в следните монетарници: Тесалоник — 3, Хераклея — 2, Кизик — 2; Максимиан Херкулий (286—305) — 11, отсечени в монетарниците на: Тесалоник — 2, Хераклея — 3, Кизик — 3, Антиохия — 3; Констанций I (293—306)— 4, отсечени в монетарниците на: Тесалоник — 1, Никомедия — 3.

Според Ив. Балкански фолисите били разпръснати между колекционери в Кърджали и Хасково.

Софийски окръг

Неизвестно кога и при какви обстоятелства била намерена находка от медни римски монети от IV в. От нея за нумизматичната сбирка на АИМ са откупени 29, които се разпределят по следния начин: Лициний баща (308—324) — 1, Константин I (306—337) — 16 (4 са с надписа Urbs Roma), Крисп (317—326) — 2, Константин II (317—340) — 4, Констанций II (323—341) — 6.

Монетите са инвентаризирани под № CCLI.

с. Дебелт, Бургаски окръг

Неизвестно кога и при какви обстоятелства в района на селото било намерено съкровище от милиарензии и медалиони от първата половина на IV в. От тях за нумизматичната сбирка на НИМ са откупени 100 милиарензии (инв. № 16181—16280), които се разпределят, както следва: Константин I — 86, отсечени в монетарниците на: Тициниум — 56 с година на сечето 325 (P. Bruun. The Roman Imperial Coinage. VII. London, 1966, p. 384, N 185), Тесалоник — 30, отсечени в 326/327 г. (Ibidem, p. 518, N 151); Константин II — 8, отсечени в монетарницата на Тесалоник; Констанций II — 6, отсечени в монетарниците на: Тесалоник — 5, Тициниум — 1.

Сребърните медалиони, чийто брой е неуточнен, са разпръснати между частни лица у нас и в чужбина. Благодарение любезността на Н. Дюр, завеждащ Нумизматичния кабинет в Женева, притежаваме описанието и снимки на три от тези толкова редки нумизматични паметници. И трите са от един и същ тип: отсечени са от Константин I в монетарницата на Сисция в чест на виценалиите на Константин II (P. Bruun. RIC, VII, p. 459, N 259—260).

Описанието на монетите и медалионите дължа на Б. Божкова, която подготвя за издаване съкровището от с. Дебелт.

с. Роман, Софийски окръг

През пролетта на 1981 г. при изкопни работи в района на селото било намерено съкровище от няколко стотин медни римски монети и фрагменти от монети от IV—V в. От него в нумизматичната сбирка на АИМ са постъпили 497 монети и 64 фрагмента. Монетите се разпределят, както следва: Константин I (постумна) — 1, Константин (333—350) — 3, Констанций II — 111, Констанций Гал (351—354) — 4, Юлиан (355—363) — 17, Валентиниан I (364—375) — 54, Валенс (364—378) — 145, Прокопий (365—366) — 1, Грациан (367—389) — 8, монети с типа Salus Reipublicae — 49, с типа Gloria Romanorum — 45, с типа Gloria Exercitus — 2. Неопределен поради лоша запазеност — 91, фрагменти — 64.

Определянето на монетите е направено от Б. Божкова.

Находката е инвентаризирана под № CCXXXXIX.

Бургаски окръг

Неизвестно кога и при какви обстоятелства било намерено съкровище от около 700 силикви от края на IV — началото на V в. От тази извънредно интересна за нашата антична нумизматика находка, разпиляна между частни лица у нас и в чужбина, видях 10 силикви на Теодосий I (379—395) и 5 — на Аркадий (395—408). Същият тип монети е бил показан и на Вл. Пенчев.

2. Средновековни византийски и български монети

с. Долно Сахране, Старозагорски окръг

През 1981 г. при прекопаване на овощна градина в землището на селото била намерена находка от 48 бронзови византийски монети от VI в., които се разпределят, както следва: Анастасий I (491—518), 40 нумии (М) — 2; Юстин I (518—527), 40 нумии (М) — 1, 20 нумии (К) — 1; Юстиниан I (527—565), 40 нумии (М) — 23, 20 нумии (К) — 3; Юстин II (565—578), 40 нумии (М) — 12, 20 нумии (К) — 6.

Находката е откупена изцяло за нумизматичната сбирка на НИМ.

Сведението дължа на Вл. Пенчев.

Провадия

През 1981 г. в околностите било намерено съкровище от златни византийски монети от VI в. От него за нумизматичната сбирка на НИМ са откупени само 4, които се определят така: Тиберий Константин (578—582) — 2 солида и 1 тремис, Маврикий Тиберий (582—602) — 1 солид.

По сведение на Вл. Пенчев.

Пернишки окръг

Неизвестно кога и при какви обстоятелства било намерено съкровище от златни византийски

перпери от XII в. От него за нумизматичната сбирка на НИМ са откупени 19, които се разпределят по следния начин: Алексий I Комнин (1081—1118) — 5, Йоан II Комнин (1118—1143) — 10, Мануил I Комнин (1143—1180) — 4.

Вероятно това е част от съкровището от с. Витошко, Пернишки окръг, в което са представени същият тип златни перпери на Алексий I Комнин, Йоан II Комнин и Мануил I Комнин и което от десетина години се разпродава между частни лица и музейни сбирки. От тези монети 3 са постъпили в ОИМ, Перник (Й. Юрукова. Монетните находки, открити в България през 1973 и 1974 г. — Археология. XX, 1978, кн. 2, с. 76), а други 2 — в нумизматичния фонд на АИМ (Й. Юрукова. Монетните находки, открити в България през 1979 г. — Археология, XXIII, 1981, кн. 1—2, с. 129).

Самоков

През 1976 г. при изкопни работи в м. Пашаница било намерено съкровище от 1253 билонови византийски скифати от XII в. Монетите били в глинено гърне, покрито отгоре с неголяма правоъгълна плоча. Те се разпределят между следните византийски владетели: Мануил I Комнин, III монетосечене — 399, IV монетосечене — 645; Андроник I Комнин (1183—1185) — 163; Исак II Ангел (1185—1195) — 46. Върху 16 от тях има графити, чието разположение е несиметрично спрямо представените на монетите изображения.

Съкровището е постъпило изцяло във фонда на ГИМ, Самоков.

Издадено е (Ив. Бъчваров, Д. Балабанов. Съкровище от византийски билонови скифати в района на Самоков.— Нумизматика, XVI, 1982, кн. 4, с. 25—36).

с. Баланово, Кюстендилски окръг

При прекопаване на градина в землището на селото през 1981 г. били намерени на купчинка в земята 25 билонови византийски скифата от XII — началото на XIII в. Находката е откупена изцяло за нумизматичната сбирка на НИМ. Монетите се разпределят, както следва: Мануил I Комнин, III монетосечене — 2, IV монетосечене — 1; Исак II Ангел — 13; Алексий III Ангел (1195—1203) — 9.

По сведение на Вл. Пенчев.

Мъглиж, Старозагорски окръг

През 1981 г. в околностите било намерено съкровище от билонови византийски скифати от XII в., чието съдържание било веднага разпръснато между частни лица. За нумизматичната сбирка на НИМ са откупени само 29 монети, които се разпределят така: Мануил I Комнин, III монетосечене — 9, IV монетосечене — 9; Андроник I Комнин — 1.

Сведението дължа на Вл. Пенчев.

с. Кисил, Русенски окръг

При неизяснени обстоятелства в землището на селото било намерено през 1981 г. съкровище от няколко византийски перпери от XIII в., които според сведения на колекционери от Русе е съдържало над 300 монети. От него за нумизматичната сбирка на НИМ са закупени 56 перпери на Йоан III Дука Ватацес (1222—1254). Всички са с изтрита кръгова периферия.

По сведения на Вл. Пенчев.

Софийски окръг

Неизвестно кога и при какви обстоятелства било намерено съкровище от сребърни монети на Иван Александър с Михаил Асен. От тях за нумизматичната сбирка на НИМ са откупени 12.

По сведения на Вл. Пенчев.

Кюстендил

При редовни археологически разкопки на средновековната крепост Кюстендил било открито малко съкровище от 36 сребърни монети на Иван Александър с Михаил Асен.

По сведение на В. Василев, ръководител на разкопките.

Врачански окръг

При неизяснени обстоятелства през 1981 г. било намерено съкровище от сребърни български монети от XIV в. От тях за нумизматичната сбирка на НИМ били откупени 78, които се разпределят по следния начин: Иван Александър с Михаил Асен — 4, Иван Шишман (1371—1393) — 68 Иван Срацимир (1360—1396) — 7.

По сведение на Вл. Пенчев.

с. Боженица, Софийски окръг

При редовни археологически разкопки на средновековната крепост Боженишки Урвич било открито съкровище от 1327 сребърни монети от XIV в. Най-голямата част от тях е на Иван Шишман. Малко са незначителен брой от типа Иван Александър с Михаил Асен, както и I — на сръбския крал Лазар (1371—1389).

Съкровището се пази в ГИМ, Ботевград.

По сведение на В. Василев, който подготвя цялостното издаване на интересната монетна находка.

с. Флорентин, Видински окръг

През 1981 г. в землището на селото било намерено съкровище от 875 сребърни монети, което е откупено изцяло за нумизматичната сбирка на НИМ. Монетите се разпределят, както следва: 510 — на влашкия войвода Мирчо I (1386—1418), 1 — на Иван Срацимир и 334 акчета — на султан Баязид I (1389—1402).

Сведението дължа на Вл. Пенчев.

3. Турски и западноевропейски монети

Варна

От някаква голяма находка, намерена преди години в околностите на града, за нумизматичната сбирка на НИМ са откупени 14 медни турски монети (мангъри). От тях 7 са на Сюлейман I (1520—1566), а останалите 7 — на Мурад III (1574—1595).

По сведение на Вл. Пенчев.

с. Тръстеник, Русенски окръг

През 1981 г. в землището на селото било намерено съкровище от 277 сребърни турски монети от голям номинал (XVIII—XIX в.), което е откупено изцяло за нумизматичната сбирка на НИМ. Монетите се разпределят по следния начин: Мустафа II (1695—1703) — 4, Ахмед III (1703—1730) — 3, Махмуд I (1730—1754) — 4, Мустафа III (1757—1774) — 11, Абдул Хамид I (1774—1789) — 33, Селим III (1789—1807) — 222.

Сведението дължа на Вл. Пенчев.

Й. ЮРУКОВА

Любка Стефанова Бобчева (1927—1983)

На 7 март 1983 г. след кратко боледуване почина к. и. н. ст. н. с. в Окръжния исторически музей, Толбухин, Любка Бобчева.

Родена е на 6 февруари 1927 г. в Стара Загора. През 1953 г. завършва история със специализация по археология в Историческия факултет на СУ „Кл. Охридски". От 1955 до 1958 г. е редовна аспирантка по средновековна археология в катедрата по археология при ИФ на СУ.

Първите публикации на Л. Бобчева са свързани пряко с темата на дисертацията ѝ „Въоръжението в българските земи от VII—XIV в.", която тя успешно защитава през 1960 г. Разработваният от нея проблем насочва трайно интересите ѝ към българското средновековие. Следвайки тази ориентация, тя постъпва на работа през 1959 г. в Окръжния музей, Толбухин, който от този момент постепенно се превръща в един от значимите центрове за проучване на историята и археологията на Южна Добруджа. От 1962 до 1969 г. Л. Бобчева е директор на музея, а от 1975 г. — ст. н. сътрудник и ръководител на научната група.

Спецификата на музейната работа и повишеният интерес към историческото минало на Толбухин и окръга създават благоприятната обстановка, в която Л. Бобчева израства като историк, археолог и краевед в най-положителните традиции на тази дейност. Л. Бобчева може да се смята за един от създателите на окръжния музей. Тя участвува активно в изграждането на първите музейни експозиции в окръга и отстоява тяхната достоверност и научна стойност. Организира многобройни изложби на археологически паметници от Южна Добруджа, някои от които имат национално значение. Комунист и активен общественик, тя ратува до края на живота си за идеята, че паметниците на културата са огромен резерв за естетическо и комунистическо възпитание на българите. Нейната популяризаторска и пропагандна работа ще остави трайна диря в историческата памет на добруджанското население. Л. Бобчева бе несменяем председател на Историческото дружество в Толбухин, член на ЦС на БИД, член на НС на ОФ. Носител е два пъти на орден „Кирил и Методий".

Работата на Л. Бобчева като археолог тепърва ще бъде оценявана от идните поколения. Отсега може да се каже, че на нея археологията на Южна Добруджа дължи първата подробна и с неоспорими научни достойнства археологическа карта на Толбухински окръг. Написването ѝ е плод на почти двадесетгодишни разузнавания и теренни проучвания на селища, крепости и некрополи, внимателно и задълбочено изследване на всички известни и неизвестни досега паметници от редовни и спасителни разкопки или случайни находки. Личните ѝ наблюдения върху паметниците от Северна Добруджа и обективното и непредубедено сравнение с тези от днешна България са в основата на изградената от нея характеристика на Добруджа през средновековието като етническо и културно средище на българската държава. Ръкописът, който остави Л. Бобчева като част от том II на История на Добруджа, е свидетелство за това. Резултат от задълбочени поселищни проучвания в този край са написаните от нея раздели от историите на Толбухин, Балчик, Тервел, Генерал Тошево и Шабла.

От 1965 г. Л. Бобчева участвува в редовните археологически разкопки на н. Калиакра, като същевременно провежда спасителни разкопки на средновековни обекти в района.

Изключително значение за средновековната българска археология имат проучванията на Л. Бобчева в м. Кованлъка край с. Топола, които тя провежда от 1971 г. до края на живота си. Разкритият от нея голям керамичен център е забележителен паметник, чиято вярна хронология, етническа и социална характеристика предизвикват и ще предизвикват сериозни научни спорове. Въпреки това Л. Бобчева успя в няколко публикации да намери точното му място сред нехомогенната прабългарска култура на юг от р. Дунав. С присъщата ѝ добросъвестност тя постави единствено възможната на този етап широка дата (VIII—X в.), без да се увлича от колкото подозираната, толкова и недоказана засега възможност да свърже появата на комплекса с началната дата на прабългарското присъствие в Североизточна България. Този трезв подход позволи на Л. Бобчева да отстоява успешно своите работни хипотези у нас и на международни форуми.

Ако трябва кратко да преценяваме стила, почерка на археолога Л. Бобчева, то това е нейната неукротима енергия за събиране и регистриране на паметниците, популяризирането им в специалната и научно-популярната литература, нейната непрекъснато реализирана потребност да се докосне до много от важните въпроси на средновековната археология. Ние, които работихме близо до нея, ще почувствуваме най-остро нейното отсъствие. Преждевременната смърт отне Л. Бобчева в момента на осъществяването на творческите ѝ замисли, когато дългогодишните наблюдения и колебания се избистряха в научни тези. Делото ѝ ще свърже завинаги нейното име с бъдещето, а не с миналото на българската археология.

ИЗБРАНИ ТРУДОВЕ

1. Въоръжението в нашите земи през късноримско време (IV—VII в.). — ВИСб, XXII, 1957, 2, с. 37—67.
2. Въоръжението на славяни и първобългари от VII до нач.

на IX в. — ВИСб, XXII, 1957, 3, с. 41—77.
3. Въоръжението на българската войска от втората половина на IX в. до падането на България под турско робство. — ВИСб, XXIII, 1958, 2, с. 41—77.
4. Късноримска баня на нос Калиакра. — ИОИМТ, I, 1973, с. 143—167.
5. Археологическа карта на Толбухински окръг. С., Септември, 1974.
6. Тракийски некрополи при с. Крагулево и Черна, Толбухински окръг. — ИНМВ, XI (XXVI), 1975, с. 119—128.
7. [illegible]
8. [illegible]
9. [illegible]
10. [illegible]
11. Варници от XIII—XIV в. в Калиакра. — ИНМВ, XVII (XXXII), 1981, с. 118—120.
12. Ранносредновековни български селища и некрополи по южнодобруджанския черноморски бряг. — В: Средновековна България и Черноморието (Сборник доклади от научната конференция Варна — 1980). Варна, 1982, с. 99—109.
13. Прабългарите в Ковалъка. — В: Чиракман — Карвуна — Каварна. С., 1982, с. 73—75.

СТ. АНГЕЛОВА

Иван Цеков Балкански (1931—1983)

На 18 март 1983 г. почина Иван Балкански — ентусиазиран музеен работник, завеждащ отдел Археология в Окръжния исторически музей, Кърджали.

Роден е на 21 февруари 1931 г. в София. След завършване на историческото си образование в СУ „Климент Охридски" работи последователно във Велико Търново, в Градския исторически музей в Белоградчик, а от 1967 г. в ОИМ, Кърджали. С името му са свързани първите системни археологически изследвания в Кърджалийски окръг. С присъщата му енергичност и трудолюбие той организира археологически разкопки на немалък брой праисторически, тракийски, антични и средновековни селища, крепости и некрополи. Ив. Балкански бе активен участник в колектива, изпълняващ Националната кон[illegible]

[illegible]

По-важни трудове:

1. Опис на крепостите в Крумовградско. — Известия на музеите от Южна България, I, 1975, с. 125—135.
2. Опис на крепостите в Момчилградско. — Известия на музеите от Южна България, III, 1977, с. 131—138.
3. Водохранилища в крепостите на Източните Родопи. — Известия на музеите от Южна България, IV, 1978, с. 111—118.
4. Средновековни некрополи в Кърджалийски окръг. С., Септември, 1977.
5. Крумовград — археологически паметници. С., Септември, 1978.
6. Кърджали — археологически паметници. С., Септември, 1978.

ИР. ЩЕРЕВА

Д-р Теодосий Смядовски

На 24 март 1983 г. почина д-р Теодосий Смядовски, известен на всички, които работят в областта на ранното българско средновековие, активен сътрудник на списание Археология. Роден през 1909 г. в Шумен, той прекара почти целия си живот в родния град, където се ползуваше с името на признат и уважаван лекар и човек с изключително широка и богата култура.

През последното десетилетие от своя живот д-р Смядовски посвети всичките си сили и таланта на своя ум на проблемите на старобългарската култура. За този сравнително кратък период той успя да направи редица ценни приноси в областта на ранносредновековната българска археология, история на изкуството и отчасти в историята на Първото българско царство. Главните му интереси бяха насочени към изследване на църковното строителство и християнското изкуство непосредствено след покръстването. Особено внимание заслужават неговите работи, посветени на взаимовръзките между църковното строителство и различните видове богослужебен ред, за ролята и значението на латинската мисия у нас след покръстването, за ранновизантийските черти на преславската цивилизация и редица други. В тези насоки д-р Смядовски стигна до важни изводи, които ще оставят траен отпечатък върху археологическите проучвания у нас.

Освен като съвестен, ерудиран и изключително трудолюбив учен, д-р Смядовски ще се запомни от всички, които го познаваха и работиха с него, със своята жизнерадост и отзивчивост. По време на научните си занимания той непрекъснато дирещe контакт с по-младите, подтикваше ги към решаването на различни проблеми или сам се вслушваше в техните разсъждения. Особено сърдечни и градивни бяха отношенията му със сътрудниците от Филиала на Археологическия институт и музей на БАН в Шумен.

По-важни от трудовете на д-р Т. Смядовски са:

1. За произхода на преславските ниши. — Археология, XVIII, 1976, 4, с. 33—47.

2. Latin Mission in Bulgaria in 866—870. — Palaeobulgarica, II, 1978, 1, p. 39—55; 2, p. 39—51.

3. Супрасълският сборник и богослужебното многообразие през ранното средновековие. — В: Проучвания върху Супрасълския сборник. Старобългарски паметник от X век. С., 1980, с. 107—116.

4. За Преславския дворцово-църковен церемониал. — Археология, XXII, 1980, 1, с. 7—17.

5. Опит за семантично-богослужебен анализ на базиликата на Делидушка в Преслав. — Археология, XXIII, 1981, 3, с. 22—29.

6. Опит за литургично-семантичен анализ на църковното строителство от времето на Борис и Симеон. — Byzantinobulgarica, VIII, 1983 (под печат).

7. Параклисът при Голямата базилика в Плиска. — Археология, XXIV, 1982, 2, с. 13—27 (в съавторство с П. Георгиев).

8. Крумесис от мадарската скала и Кормисош от Именника едно и също лице ли са? — Векове, X, 1981, 3, с. 29—36.

Книгопис

Общи съчинения

Алпатов, Михаил. История на изкуството. Т. 1. Изкуството на древността. 2 изд. С., Бълг. художник, 1981. 298 с. с ил. 185 репрод.

Разглежда изкуството през праисторическата епоха и античността.

Будев, Ангел. Никопол. — Отечество, 1981, № 8, 15—17.

Проследява многовековната история на града.

Вакринова, Маргарита. Йордан Господинов (1872—1953). — МПК, 1981, № 3, 49—50.

Професор Асен Василиев Петров. (Некролог). — МПК, 1981, № 5, с. 62.

Годишник на музеите от Северна България. Т. 1. Варна, 1975. 229 с. с ил.

Rez.: J. Blankoff. — Byzantion, 51, 1981, p. 336.

Гочева, Златозара. Янка Младенова (1923—1981). — Археология, 1981, № 4, 71—72.

По повод смъртта ѝ.

Дамянов, Симеон. Людмила Живкова — историк, изкуствовед и теоретик на културата. — Истор. преглед, 1981, № 5, 59—120.

XXV национална археологическа конференция в Хасково. — Археология, 1981, № 3, 69—70.

XXVI национална археологическа конференция в Преслав. — Археология, 1981, № 4, 68—69.

Дончев, Дончо. Стопанското развитие на България през вековете. — География, 1981, № 2, 1—3.

Исторически преглед.

Живкова, Людмила. С гордост от миналото, с чувство на отговорност пред настоящето и бъдещето. — МПК, 1981, № 5, с. 5.

Обръщение по случай 13 века бълг. държава, публикувано в сп. „Монументум", орган на ИКОМОС.

Людмила Тодорова Живкова (Некролог от Комитета за култура). — МПК, 1981, № 5, 3—4.

Иванов, Димитър и Даниела Василева. Русенският край в древността. Библиографски указател. Русе, 1981. 67 с.

Окр. библиотека „Любен Каравелов", ОИМ, Русе.

Иванов, Т. Международен симпозиум по археология и ранна история на България в Нотингам. — Археология, 1981, № 4, 69—70.

През праисторията, античността и средновековието.

Икономова, Мария и Йорданка Гешева. Трети конгрес на Българското историческо дружество. — Истор. преглед, 1981, № 6, 140—144.

История на България. Т. 1. Първобитнообщинен и робовладелски строй. Траки. С., БАН, 1979. 471 с.

Рец.: Владимир Попов и Кирил Йорданов. — Истор. преглед, 1981, № 3—4, 218—221; Zlatozara Goceva. Une initiative mémorable dans le domaine de l'histoire bulgare. — Etud. balk., 1981, N° 1, 146—149; K. Gagova.— Österr. Osthefte, 23, 1981, N° 4, 468—471.

Маргос, Ара. Провадия. С., Медицина и физкултура, 1981. 55 с. с ил. (Малка туристическа библиотека).

Историята и археологическите паметници на града от праисторическите епохи до средновековието.

Маринов, Васил. Иван Моллов (1868—1953). — МПК, 1981, № 5, 42—44.

Основоположник на Шуменския археологически музей.

Николова, Татяна. Новооткрити и съхранени археологически паметници в София. — МПК, 1981, № 6, с. 57.

При преустройството на пл. „Ал. Невски" са открити засводена гробница, част от некропола и др.

Нинов, Вълo. От асклепиона до балнеолечебницата. — София, 1981, № 10, 43—44.

Балнеолечебното дело в София от най-дълбока древност до освобождението от османско робство.

Пенева, Ангелина. Трети конгрес на Българското историческо дружество. — Векове, 1981, № 6, 101—104.

Пронштейн, Александр П. и Владимир Я. Кияшко. Хронология. Уч. пособие для студентов ист. специальностей вузов. Под ред. В. Л. Янина. М., Высшая школа. 1981. 192 с. с табл.

Разглежда историята на календара, типове и методика на хронологичните изчисления.

Станилов, Станислав. Станчо Ваклинов (1921—1978) (Некролог). — МПК, 1981, № 4, 50—51.

Станчева, Магдалина. Болгария: древние традиции современной нации. — Курьер ЮНЕСКО, 1981, № 6, 4—13.

Проследява петхилядното минало на София.

Станчева, Магдалина. Страна на богато културно наследство. — София, 1981, № 9, 4—7.

От античността и средновековието.

Тодоров, Илия Йорданов. Българските кораби (Моногр.). С., Техника, 1981. 216 с. с ил.

Съдържа данни за корабоплаването и видове плавателни съдове от праисторията, античността и средновековието.

Фол, Александър, Васил Гюзелев, Николай Генчев, Константин Косев, Илчо Димитров, Андрей Пантев, Милчо Лалков и Костадин Петров. Кратка история на България. Под ред. на Илчо Димитров и Милчо Лалков. С., Наука и изкуство, 1981. 495 с., 56 л. ил.

Цанев, Димитър. За българите. Чуждата историческа българистика през XVIII—XIX век. С., Септември, 1981, 224 с. с ил.

Съдържа сведения за археологически паметници от българските земи.

Цончева, Мара. Художествени школи в изкуството на средновековна и възрожденска България. — Проблеми на културата. 1981, № 4, 66—74.

Чангова, Йорданка. Заключение. — В: Перник. Т. 1. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр. н. е. до VI в. на н. е. С., 1981, 262—268.

Обобщаващи бележки върху публикуваните резултати от разкопките.

Чангова, Йорданка. Перник. С., Медицина и физкултура, 1981. 71 с. с ил.

Историческа обзор на миналото на града.

Чангова, Йорданка. Увод. — В: Перник. Т. 1. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр. н. е. до VI в. на н. е. С., 1981, 7—10, 1 карта.

Чолов, Петър. Български историци. Биографично-библиографски справочник. С., Наука и изкуство, 1981. 527 с.

Щерева, Ирина. XII конгрес на БКП и развитието на българската археологическа наука. — Археология, 1981, № 4, 1—3.

Nessebre. Т. 2. С., БАН, 1980. 258 с. с ил.

Рец.: Ана Балканска. — Археология, 1981, № 1—2, 114—116.

Nessebar en Bulgarie, une ville dans la mer. — Archeologia. 1981, No 155, 34—37.

Градът през античността и средновековието.

Праистория

Авилова, Л. И. Погребальный обряд земледельцев энеолита Центральной и Юго-Восточной Европы. По материалам культур Тисаполгар, Бодрокерестур и Кукутени-Триполье. — Вестник Моск. унив., История, 1981, № 3, 56—69.

Аврамова, Мая. Колекцията на Курт Петерс. — Векове. 1981, № 6, 83—87.

От материали от новокаменната епоха.

Аврамова, Мая. Праисторическата керамика от Централните Родопи. — Изкуство, 1981, 9—10, 79—82.

Материали от Ягодинската пещера от енеолита и прехода към бронзовата епоха.

Александров, Георги. Новооткрити праисторически селища в Михайловградски окръг. — Изв. музеите Северозап. България, 6, 1981, 27—45.

Бояджиев, Явор. Мраморни и костни идоли от епохата на късния енеолит в България. — Изкуство, 1981, № 9—10, 85—88.

Вайсов, Иван. Антропоморфната пластика на културата Градешница. — Изкуство, 1981, № 9—10, 46—50.

Георгиев, Г. И., Г. Тончева. V международен колоквиум по егейска праистория. — Археология, 1981, № 1—2, 118—119.

Заец, И. И. Трипольские жилища на Южном Буге. — Studia praehistorica, 5—6, 1981, 48—60.

Иванов, Тотьо. Два култови съда от Разградско. — Изкуство, 1981, № 9—10, 71—73.

Йоцова, Ана. Разкопки в пещерата Магура през 1975 г. —

Изв. музеите Северозап. България, 6, 1981, 9—26.

Кръстев, Илия. Уникално скулптурно изображение. — Изкуство, 1981, № 9—10, 77—78.

Произхожда от селищната могила край с. Драма, Ямболски окръг и се отнася към прехода от неолита към енеолита.

Кузьмина, Е. Е., Н. Я. Мерперт и В. П. Шилов. Новое в изучении культур бронзового века евразийских степей. — Studia praehistorica, 5—6, 1981, 73—102.

Кънчев, К. II международен семинар по петроархеология във Вроцлав и Соботка, Полша. — Археология, 1981, № 1—2, 120—121.

Кънчев, К. и П. Станев. Проучване на оръдията на труда от праисторическото селище Качица във Велико Търново. — Год. музеите Сев. България, 7, 1981, 9—43.

Кънчев, Митьо. Изкуството на праисторическия човек според материали от късноенеолитното селище западно от Нова Загора. — Изкуство, 1981, N° 9—10, 83—84.

Ларичев, Виталий. Опит за реконструкция на представите на къснопалеолитния човек от Сибир за възникване на вселената. — Изкуство, 1981, № 9—10, 14—21.

Льороа-Гуран, Андре. Естетическа и религиозна интерпретация на фигурите и символите в праисторията. — Изкуство, 1981, № 9—10, 3—8.

Маразов, Иван. Богът-бик и богинята-пчела от Чатал Хюйюк — началото на един мит. — Изкуство, 1981, № 9—10, 51—63.

Маринска, Ружа. Образът в палеолитното изкуство. — Изкуство, 1981, № 9—10, 24—35.

Мовша, Т. Г. Проблемы связей Триполья-Кукутени с племенами культур степного ареала. — Studia praehistorica, 5—6, 1981, 61—72.

Никитов, Стефан. Древните цивилизации. Загадки, находки, хипотези. Кн. 1. Неолитната революция. Изчезналите цивилизации. 2 изд. С., Нар. просвета, 1981. 116 с. с ил.

Николов, Богдан. Праисторическите жертвеници от глина. — Изкуство, 1981, № 9—10, 43—46.

Николов, Васил. Аспекти на религиозно-митологичната система през ранния неолит според рисуваната керамична орнаментация. — Изкуство, 1981, № 9—10, 67—70.

Николов, Васил. Ранноенеолитна керамична статуетка на богинята Майка-Земя. — Изкуство, 1981, № 9—10, 64—66.

Попов, Неделчо. Праисторически находки от Шуменската крепост. — Год. музеите Сев. България, 7, 1981, 44—48, 3 с. л. ил.

Радунчева, А. Праисторическа епоха. — В: Развитие на земеделието по българските земи. С., 1981, 7—30.

Радунчева, Ана. Праисторически селища (V—II хил. пр. н. е.). — В: Перник. Т. 1. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр. н. е. до VI в. от н. е. С., 1981, 11—51.

Сиракова, С. и И. Гацов. Международен колоквиум по проблемите на ориняка и граветиена (перигордиена). — Археология, 1981, № 1—2, 119—120.

Сиракова, Свобода. Среднопалеолитни листовидни двустранно обработени оръдия в България и техните паралели в Югоизточна и Централна Европа (типологично-технологическо изследване). Автореферат на дис. ... „канд. на истор. н.“ С., 1981.

Станев, Петър. Поселищен живот през неолита по басейна на река Янтра. — Год. музеите Сев. България, 6, 1981, 1—10.

Столяр, Абрам. Проблемът за произхода на палеолитното изобразително изкуство като предметно-генетическа задача. — Изкуство, 1981, № 9—10, 9—14.

Тодорова, Хенриета. Върхови постижения на праисторическото изкуство от българските земи. — Изкуство, 1981, № 9—10, 36—42.

Тодорова, Хенриета. Енеолит Болгарии. С., София-Пресс, 1979. 104 с. с ил. 21 табл., 9 к.

Рец.: Лиляна Перничева. — Археология, 1981, № 1—2, 110—112.

Фол, Александър. Миграциите в Тракия. — Изкуство, 1981, № 9—10, 88—91, 96.

Фролов, Борис. Към интерпретацията на мезинския геометричен орнамент. — Изкуство, 1981, № 9—10, 22—24.

Черныш, Е. К. Формирование трипольско-кукутенской культурной общности. — Studia praehistorica, 5—6, 1981, 5—47.

Чохаджиев, Михаил. Неолитни антропоморфни фигурки от долината на Горна Струма. — Изкуство, 1981, № 9—10, 73—77.

Шилов, В. П. Проблемы освоения открытых степей Калмыкии в эпоху бронзы и раннего железа. — Studia praehistorica, 5—6, 1981, 103—128.

Bouzek, Jan. Relations between the Aegean and Europe during the Bronze Age — a Methodical Approach. — Archeol. rozhl., 1982, N 1, 56—62.

Разглежда и връзките със Западното черноморско крайбрежие.

Branigan, Keith. Aegean Metal-work of Early and Middle Bronze Age. Oxford, Univ. Press, 1974. 216 p. 44 pl.

Rez.: Iv. Panayotov. — Studia praehistorica, 5—6, 1981, 154—157.

Cohadžiev, M. Epée du bronze du village Smirov dol, département de Pernik. — Studia praehistorica, 5—6, 1981, 146—149.

Cohadžiev, St. Tête anthropomorphe de la région de Kjustendil. — Studia praehistorica, 5—6, 1981, 150—151.

От ранния или средния неолит.

Detev, Petăr. Le Tell Razkopanica. — ИАИ, 36, 1981, 141—188.

Drössler, Rudolf. Kunst der Eiszeit: von Spanien bis Sibirien. Leipzig, Köhler & Amelang, 1981.

Изкуството през палеолита в Европа.

Džambazov, Nikolaj. La grotte Samuilica II. — ИАИ, 36, 1981, 5—63.

Garašanin, D. Origines et relations des groupes du complexe balkano-panonien du néolithique ancien. — In: Problèmes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe. Wroclaw etc., 1980, 73—77. (Prace komisji archeol., 21).

Garašanin, M. Les origines du néolithique dans le bassin de la Méditerranée et dans le Sud-Est européen. — In: Problèmes de la néolitisation dans certaines régions de l'Europe. Wroclaw etc., 1981, 57—72. (Prace komisji archeol., 21).

Georgiev, Georgi. Die neolithische Siedlung bei Čavdar, Bezirk Sofia. — ИАИ, 36 1981, 63—109.

Gergov, V. Epée de bronze du village Odărne, département

de Pleven. — Studia praehistorica, 5—6, 1981, 152—153.

Γραμμένος, Δημήτριος. Τύμβοι τῆς ὕστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ ἄλλες ἀρχαιότητες στὴν Περιοχὴ τοῦ Νευροκοπίου Δράμας. — Ἀρχαιολογική ἐφημερίς, 1979, 1981, 26—79.

Дава карта за разпространението на врязания орнамент и в керамиката от българските земи от късната бронзова епоха.

Kănčev, Kănčo. Tools for Chipping and Grinding of Grain from the Tell of Kazanlăk. — ИАИ, 36, 1981, 110—116.

Katinčarov, Rumen. Etat des recherches sur l'Age du bronze en Bulgarie du Sud-Est.— ИАИ, 36, 1981, 124—1440.

Kovacs, Tibor. L'age du bronze en Hongrie. Budapest, Corvins, 1977.

Рец.: Александър Г. Бонев.— Археология, 1981, № 1—2, 112—114.

Lisicyna, Gorislava et Ljuba Filipovič. Kulturpflanzenfunde des 7.—2. Jahrtausends v. u. Z. auf dem Balkan. — ZFA, 1981, N 1, 77—86.

Maniatis, Y. et M. S. Tito. Technological examination of Neolithic — Bronze Age pottery from Central and Southeast Europe and from the Near East. — J. Archaeol. Science, 8, 1981, N 1, 59—76.

Marinescu-Bîlcu, Silvia. Unele aspecte ale legaturilor dintre neo-eneoliticul romanesc şi culturile egeice şi microasiatice. — Pontica, 13, 1980, 57—65.

Като паралели привлича керамика от български обекти.

Musil, R. Ursus spaeleus, der Höhlenbär. I. — Weimar. Monogr. Ur-Frühgesch., 1980, N 2, 1—94.

Публикува инвентар на пещерите, включително тези от Румъния, Унгария, Гърция и България.

Neues aus der alten Welt. Bulgarien. — Das Altertum, 1981, N 1, p. 62.

Публикува проучвания на праисторически обекти в България (неолит и енеолит).

Numerický kód Moravské alovanė keramiky. (Problėmy descripce v archeologii). Brno, 1977.

Рец.: Х. Тодорова и Ст. Сахно. — Археология, 1981, № 4, 61—62.

Roman, Petre. Modificări în structura etno-culturală a Europei de sud-est in eneoliticul tîrziu. — SCIV, 1981,N 2, 241—245.

Todorova, Henrieta. Das Chronologiesystem von Karanovo im Lichte der neuen Forschungsergebnisse in Bulgarien. — Slov. archeologia, 1981, N 1, 202—216.

Tončeva, Goranka. Monuments sculpturaux en Bulgarie du Nord-Est de l'age du bronze. — Studia praehistorica, 5—6, 1981, 129—145.

Tončeva, Goranka. Un habitat lacustre de l'Age du bronze ancien dans les environs de la ville de Varna. (Ezerovo II). — Dacia, 1981, N 25, 41—62.

Xirotiris, Nikolaos. Anthropologie des Äneolithikums und der Frühbronzezeit in Mittel- und Südosteuropa. — Slov. archeologia, 1981, N 1, 235—241.

Античност

Атанасов, Георги и Павлина Петрова. Късноантична баня край с. Драгоево, Шуменски окръг. — Год. музеите Сев. България, 7, 1981, 49—55.

Атанасов, Иван. Мраморна маса от с. Ковачевец, Търговищки окръг. — Археология, 1981, № 4, 45—49.

Атанасова, Й. Късноантичната крепост при град Кула. Албум. С., Септември, 1981. 24 с. с ил.

Бобчев, Сава Н. По въпроса за термоперйпатоса на Никополис ад Иструм. — Археология, 1981, № 3, 8—15.

Боев, Петър, Нели Кондова и Славчо Чолаков. Произход на славяните по антропологични данни. — Бълг. етнография, 1981, № 2, 24—30.

Историческата съдба на българските славяни от античната епоха до периода на формиране на българската народност.

Бојовић, Драгољуб. Прилог Проучвању култа по дунавских коњаника. — Старинар, 32, 1981, 79—82.

Бююклиев, Христо. Древнотракийски мечове-акинаци от българските земи. — Векове, 1981, № 5, 87—91.

Велев, Вельо. Сила одного поверья. — В: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. С., 1981, 202—205.

Следи от паметници, свидетелствуващи за култ към целебен извор при с. Поленица край гр. Сандански.

Венедиков, Ив. Византийската епоха. — В: Развитие на земеделието по българските земи. С., 1981, 135—146.

До края на VI в.

Венедиков, Ив. Земеделието при траките. — В: Развитие на земеделието по българските земи. С., 1981, 31—118.

Венедиков, Ив. Промените в земеделието през римската епоха. — В: Развитие на земеделието по българските земи. С., 1981, 130—135.

Винокур, И. С. Древние славяне лесостепного днестро-двепровского междуречья и номады (первая половина и середина I тыс. н. э.). — В: Плиска—Преслав. Т. 3. С., 1981, 76—78.

Герасимова-Томова Василка. Тракийското мъжко облекло от долината на Средна Струма през римската епоха. — Археология, 1981, № 4, 28—36.

Гиголашвили, Е. Г. II Всесоюзный симпозиум по древней истории Причерноморья. — ВДИ, 1982, № 1, 222—227.

Участие с доклади и на български археолози.

Гиндин, Л. Ал. Древнейшая ономастика Восточных Балкан. (Фрако-хетто-лувийские и фрако-малоазийские изоглоссы). С., БАН, 1981. 238 с.

Горбанов, Петър. Групата от три животни върху бронзовите ръце на Сабазий. — Археология, 1981, № 4, 4—9.

Димитров, Марин П. Два паметника на бронзовата пластика от Дионисопол. — Археология, 1981, № 1—2, 48—52.

Бронзови статуетки от елинистическата епоха.

Димитрова, Александра. Търговски и културни връзки на Нове със западните и източните провинции на Римската империя. — Велико Търново, март 1982, с. 11.

Златковская, Т. Д. К проблеме самобытности фракийской культуры в римское время. — ВДИ, 1981, № 4, 21—32.

Змеев, Рачо. Риболовът у траките по българските земи. — Риб. стоп., 1981, № 2, 28—31.

Јанковић, Ђорђе. Подунавски део области Акциса у VI и почетком VII века. Београд, 1981. 254 с. с ил. (Археолошки институт. Грађа. Кн. 5).

Разгледани са и северозападните области на България и приведени публикации на български археолози.

Иванов, Р. 80 години от първите разкопки в Никополис ад Иструм. — Археология, 1981, № 1—2, 125—126.

Иванов, Теофил, Румен Иванов. Aedes thensaurorum на Филипопол. — Археология, 1981, № 1—2, 20—28.

Извори за историята на Тракия и траките. Т. I. Състав. Велизар Велков и др. Под ред. на Зл. Гочева и др. С., БАН, 1981. 330 с.

Ирибаджаков, Николай. Социологическата мисъл на древния свят. Т. 2. В лоното на философията: Гърция от Хезиод до Демокрит. С., Партиздат, 1981. 536 с.

Йорданов, Кирил. Етнонимите в североизточна Тракия. — Векове, 1981, № 4, 61—67.

Кузманов, Георги. За производството на глинени лампи в Долна Мизия и Тракия (I—IV в.) (по данни от Националния археологически музей, София). — Археология, 1981, № 1—2, 10—20.

Лазаров, Михаил. О некоторых особенностях архаического керамического импорта в Понтийской Фракии. — В: Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации. Тбилиси, 1981, 61—68.

Любенова, Венеция. Селището от римската и ранновизантийската епоха. — В: Перник. Т. 1. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр. н. е. до VI в. на н. е. С., 1981, 107—203.

Маразов, Иван. Тракийският тип начелници. — Пробл. изкуството, 1981, № 1, 19—27.

Марков, Кирил. Егейска Тракия в чуждата историография (VII—III в. пр. н. е.). — Истор. преглед, 1981, № 6, 104—108.

Минчев, Александър. Сребърна статуетка на актьор от Одесос. — Археология, 1981, № 1—2, 45—48.

Митева, Нели. Хуните и късноантичната цивилизация в тракийските земи. — Векове, 1981, № 5, 56—62.

Начева, Веселина. Технологично изследване на червения фирнис от римските керамични центрове в с. Бутово, с. Хотница и Павликени, Великотърновски окръг. — Археология, 1981, № 3, 1—7.

Неверов, О. Я. Объекты изображения и социальный адрес италийских портретных гемм времени от восстания Спартака до конца гражданских войн I в. до н. э. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 119—127.

Николов, Богдан. Тракийски погребения при с. Софониево, Врачански окръг. — Археология, 1981, № 3, 30—41.

Николова, Татяна. Римска глинена лампа. — София, 1981, № 8, с. 31.

Открита през 1962 г. в кв. Обеля на София, датира се в IV в. (Музей за история на София).

Парницки-Пуделко, Стефан. Крепостните порти на Нове. — Археология, 1981, № 4, 9—21.

Писарев, Атанас. Спасителни разкопки на надгробна могила край село Крушето, Великотърновско. — Год. музеите Сев. България, 6, 1981, 33—36.

Материали от II—III в. на н. е.

Попов, Владимир. Българските земи до основаването на славянобългарската държава. — В: България: 681—1981 (Сборник). С., 1981, 41—48, 8 с. л. ил.

Попова-Милева, Силвия. Относително трудов професора Масаоки Дои о восстании Спартака. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 28—33.

Рыбаков, Б. А. Язычество древних славян. М., Наука, 1981. 608 с. с ил.

Отгласи във вярванията и погребалните обряди на праславяните от мировъзренията на древните земеделци от IV—III хилядолетие пр. н. е.

Рибаров, Георги. Фаунистични останки в античния Кабиле. — Природа, 1981, № 1, 90—92.

Сарновски, Тадеуш. Комендантството на Първи италийски легион в Нове. — Векове, 1981, № 5, 34—42.

Светоний Транквил, Гай. Дванадесетте цезари. (Животописи). Прев. от латински Ив. Попова, Анна Николова. (С предг. от Анна Николова). С., Нар. култура, 1981. 360 с. с к.

Станчева, Магдалина. Вила рустика в кв. Обеля в София. — Археология, 1981, № 1—2, 52—71.

Стоянова-Серафимова, Димка. Фракийские фибулы с келтским влиянием из с. Абланица, Благоевградского округа. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 206—212.

Султов, Богдан Желев. Керамично производство на територията на Никополис ад Иструм (II—IV в.). По материали от Хотница, Павликени и Бутово. Автореферат на дис. ...„канд. на истор. н." С., 1981. 23 с.

Тачева-Хитова, Маргарита. Античные культы долины Верхней и Средней Струмы. (Исследования по истории античных религий. VI). — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 105—113.

Тачева-Хитова, Маргарита. Опит за възстановяване политическата история на Тракия от края на IV до края на III в. пр. н. е. — Векове, 1981, № 3, 47—52.

Тракийски легенди. С., Наука и изкуство, 1981. 172 с. с ил.

Авт.: Александър Фол и др.

Фол, Александър. История на българските земи в древността. Ч. 1. Родово-общинен строй и възникване на робовладелски отношения. С., Наука и изкуство, 1981. 195 с. с к.

Фол, Александър. Тракийският орфизъм. — Изкуство, 1981, № 7, 42—45.

Фол, Александър. Тракийското наследство в българската култура. — Истор. преглед, 1981, № 3—4, 213—217.

Чангова, Йорданка. Тракийското селище от I хил. пр. н. е. — В: Перник. Т. 1. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр. н. е. до VI в. на н. е. С., 1981, 52—106.

Шалганов, Константин. Кани за смола от Сердика. — София, 1981, № 10, с. 18.

Намерени до източните крепостни стени на Сердика.

Янакиева, Светлана. Етнографските проблеми в работата на Третия международен конгрес по тракология. — Бълг. етнография, 1981, № 1, 75—76.

Преживелиците от културата на траките.

Aladžov, Dimčo. Die thrakische Grabstätte bei Mezek. — Das Altertum, 1981, N 3, 185—186.

Baldini, Antonio. Sulla menzione di Spartaco nell, Historia Augusta. — In: Sparta-

cus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 78—84.

Balkanska, Ana. Die Gladiatorenspiele in Thrakien im. Lichte der archäologischen Denkmäler. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 167—172.

Bialekova, Darina. Davné slovanské kovačstvo. Bratislava, Tatran, 1981. 127 p. ill.

Bodor, A. The Ethnic and Social Composition of the Participants in the Slave Uprising Led by Spartacus. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad. 1977. S., 1981, 85—94.

Bülow, Gerda von. Die Welt der Thraker. — Das Altertum, 1981, N 2, 102—109.

Bülow, Gerda v. Die wirtschaftliche Entwicklung des spätrömischen Limeskastells Iatrus in Niedermösien. — Byzantinoslavica, 1980, N 2, 181—187.

Bülow, Gerda von. Zur wirtschaftlichen Situation des Kastells Iatrus im frühen 5. Jahrhundert u. Z. — Klio, 63, 1981, N 2, 503—510.

Čičikova, Maria. Maedica à l'époque classique et hellénistique. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 56—59.

Culica, Vasile. O groapa menajera din secolul II e. n. din teritoriul municipiului Durostorum. — Pontica, 13, 1980, 315—329.

Публикува керамични вази, светилници, фрагменти от стъклени съдове и бронзова фибула.

Daicoviciu, Hadrian. Autour des „Programmes" de la révolte de Spartacus. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 44—47.

Danov, Christo. Zur Geschichte des Spartacusaufstandes. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 9—13.

Dimitrov, Božidar. Sur les contacts de la Thrace Pontique avec le bassin Est-méditerranéen (XVIe—VIIe s. av. n. ère). — Bulg. histor. rev., 1981, N° 1—2, 171—179.

Erdely, Istvan. Zur Frage der frühen awarisch-slawischen Beziehungen. — Das Altertum, 1981, N 1, 54—58.

По археологически данни.

Georgiev, Georgi K. Neue Anhaltspunkte für die Bodenschätze Südwestthrakiens in der Antike. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 128—137.

Gerov, Boris. Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien. Gesamm. Aufsätze. Amsterdam, A. M. Hakkert, 1980. 489 p.

Сборник от публикувани досега научни статии.

Gerov, Boris. Zum Problem der Wohnsitze der Tribalier. — Klio, 63, 1981, N 2, 485—492.

Gočeva, Zlatozara. Epigraphische Zeugnisse über Gladiatoren in Philippopolis. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 188—191.

Gočeva, Zlatozara. Gladiatorenkämpfe in Thrakien. (Übersetzung aus dem bulg. von Gerda v. Bülow). — Klio, 63, 1981, N 2, 493—501.

Gočeva, Zlatozara. Der Kult des Thrax Megas-Darzalas in Odessos. — In: Würzburger Jahrbücher f. die Altertumswissenschaft. Neue Folge. Bd. 7. Würzburg, 1981, 229—234.

Griffith, J. G. Spartacus and the Growth of Historical and Political Legend. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 64—70.

Hamprecht, Jan. M. Moesia Inferior (Roman Section) and Dacia (= Corpus cultus equitis Thracii, IV). Leiden, E. J. Brill, 1979. 138 p., 123 pl., 1 k. (Etud. préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain, 74).

Гочева. — Археология, 1981, № 3, 64—66.

Hoddinott, R. F. The Thracians. London, Thames & Hudson, 1981. 192 p. ill. (Ancient Peoples and Places, 98).

Jones, Tenney K. Sandars. — Antiquity, 55, 1981, N 214, 149—150.

Kamenik, Roman. Zwei Episoden aus der Geschichte des Spartacusaufstandes. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 40—43.

Kitov, Georgi. Проблеми и дослижения в областа на изследования тракийски могилни курганов. — Vjesnik archeol., 44, 1981, N 1, 29—32.

Kolendo, Jerzy. Comment Spartacus devient-il esclave? — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 71—77.

Kolendo, Jerzy. Niezidentyfikowane centrum produkcji lampek rzymskich nad Dolnym Dunajem. Lucernaria burgus u Prokopiusza z Cezarei. — Kwartalnik historii kultury materialnej, 1981, N 1, 55—57.

Локализира Lucernaria burgus по данни от трактата на Прокопий De aedificiis между устията на р. Вит и р. Осъм.

Kolkowna, Stanislawa. Remarques sur les sources archéologiques antiques relatives à la production d'orfèvrerie sur les rivages septentrionaux et occidentaux de la Mer Noire. — Publications d'histoire de l'art et d'archéologie de l'Univ. catholique de Louvain, 14, 1980, 106—154.

Laszlo, Gyula. Der Gürtel als Würdezeichen in der Awarenzeit. — В: Плиска—Преслав. Славяни и номади. VI—XII в. Т. 3. С., 1981, 93—95.

Lazarov, Michail. Unterwasserarchäologie in der VR Bulgarien. — Das Altertum, 1981, N 2, p. 125.

Maroti, Egon. Der Spartacusaufstand — ein Sklavenkrieg. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 48—55.

Mitova-Džonova, Dimitrina. Steinurnen mit plastischer Verzierung aus der Provinz Thrakien. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 143—166.

Miclea, Ion et Radu Florescu. Strămoşii românilor Vestigii milenare de cultura şi artă geto-dacii. Bucureşti, Meridiane, 1980. 535 p. ill., 77 p. ill. Suppl. 60 sep. text.

Mladenova, Janka. Die römische Villa bei Ivajlovgrad (VR Bulgarien) und ihre Architekturdekoration. — Das Altertum, 1981, N 1, 38—48.

Oppermann, Manfred. Thrakische und danubische Reitergötter und ihre Beziehungen zu orientalischen Kulten. — In: Die Orientalischen Religionen in Römerzeit. Leiden, 1981, 510—536.

Popov, Dimiter. Artemis brauro (déesse thraco-pélasgique). — In: Interaction and

Acculturation in the Mediterranean. Amsterdam, 1980, 203—221.

Popova, Vanja. The Pavement Mosaics of Bishop Ioannes' Basilica in Sandanski. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 173—181.

Poulter, A. G. 48. rural Communities (vici and KOMAI) and their role in the organization of the limes of Moesia Inferior. — In: Roman Frontier Studies. Papers presented to the 12th Internat. Congress of Roman Frontier Studies. Oxford, 1980, 729—744. (BAR Internat. Studies, 71).

Russu, I. I. Rescripte imperiale acordate traco-romanilor provinciali. — SCIV, 1981, N 2, 247—251.

Stanev, Nikola. Un héros condamné: configurations à l'appréciation de la postérité. — In: Spartacus. Sympsium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 95—101.

Strauss, Corneliа et Goranka Tončeva. Ein ägyptisches Motiv an der Schwarzmeerküste. — In: Göttinger Miszellen. Beiträge zur ägyptologischen Diskussion. Göttingen, 1981, 29—41.

Tabula imperii Romani, K 34. Naissus — Dyrrachion — Scupi — Serdica — Thessalonique. D'après la carte internationale du monde au 1 : 1,000,000. S., Union acad. internat., 1976. 158 p., 1 k., 1 plan.

Rez.: Boris Gerov. — Gnomon, 38, 1980, 589—591.

Todorov, Todor. L'origine de Spartacus. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 199—201.

Tončeva, Goranka. L'amphithéâtre de Marcianopolis. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 138—142.

Valeva, Julie. Sur certaines particularités des hypogées paléochrétiens des terres thraces et leurs analogues en Asie Mineure. — Anatolica, 7, 1979/1980, 117—150.

Velkov, Velizar. Politische und Ansiedlungsentwicklung der westthrakischen Gebiete am Mittellauf der Struma in 1.—6, Jh. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 34—39.

Velkov, Velizar. Siedlungsleben im antiken Thrakien. — Eirene, 17, 1981, 45—63.

Velkov, Velizar. Thrace and Lower Moesia during the Roman and the Late Roman Epoch. Some Aspects of the Historical Development. — Klio, 63, 1981, N 2, 473—483.

Velkova, Živka. Der Name Spartakus. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 195—198.

Vraciu, Ariton. Limba daco-getilor. Timişoara, Editura Facla, 1980. 217 p.

Разглежда връзките с останалите родствени езици.

Walbank, F. W. Prelude to Spartacus: the Romans in Southern Thrace, 150—70 B. C. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 14—27.

Yuge, Töru. Sklavenaufstand als Klassenkampf im Römischen Reich. Eine Interpretation des Spartacusaufstandes. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 60—63.

Živkova, Ljudmila. Grobowiec tracki w Kazanlyku. Przel. Stefan Michalski. Warszawa, Panstw. Inst. Wyd., 1981. 64 p. ill., 33 f. ill.

Živkova, Ljudmila. Kazanlăk. Přel. Jana Marková a Vlastimil Maršíček. Praha, Odeon, 1981. 111 p. ill.

Средновековие

Аладжов, Живко. Бронзови токи с животински изображения от ранното средновековие. — Археология, 1981, № 4, 22—27.

Аладжов, Живко. Некрополът при дворцовата черква във Велики Преслав. — МПК, 1981, № 3, 19—24.

Аладжов, Живко. Символът. — Плиска, Мадара, Преслав, № 10, ноемв. 1981, с. 4.

Лъвски изображения от Първото българско царство.

Алексиев, Йордан. Бронзов кръст-енколпион от Търновград. — Археология, 1981, № 1—2, 87—89.

Алексиев, Йордан. За някои изводи от археологическите разкопки в Търновград.— Велико Търново, март 1982, с. 8.

Ангелов, Димитър. Класови и социални борби в средновековна България. — Ново време, 1981, № 4, 77—91.

Ангелов, Димитър. Образуване на българската държава и нейната историческа роля. — История и обществозн., 1981, № 2, 7—20.

Ангелов, Димитър. Образуване на българската народност. — В: България: 681—1981. (Сборник). С., 1981, 97—106.

Ангелов, Димитър. Общество и обществена мисъл в Средновековна България (IX—XIV в.). С., 1979.

Рец.: Таня Бонева. — Бълг. етнография, 1981, № 2, 61—62.

Ангелов, Димитър. Създаване на българската държава и нейната историческа роля. — В: България: 681—1981. (Сборник). С., 1981, 49—63.

Ангелов, Н. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII—XIV век. С., БАН, 1980. 233 с. (Царевград Търнов. Т. III).

Рец.: Йордан Алексиев. — Археология, 1981, № 4, 63—67.

Антонова, Вера. Аулът на хан Омуртаг на Тича. — МПК, 1981, № 4, 5—8.

Антонова, Вера. Градоустройство на средновековния град Шумен през XII—XIV в. Гражданска и църковна архитектура. — Год. музеите Сев. България, 6, 1981, 49—59.

Антонова, В., Д. Владимирова и П. Петрова. Нови археологически проучвания при с. Хан Крум, Шуменско (предварително съобщение). — Год. музеите Сев. България, 7, 1981, 65—76, 10 с. л. ил.

Антонова, Вера. Скалният манастир около Шуменската крепост. — Год. музеите Сев. България, 7, 1981, 86—94, 6 с. л. ил.

Антонова, Вера. Славянско селище в аула на хан Омуртаг. (Съобщение). — Год. музеите Сев. България, 7, 1981, 56—64, 6 с. ил.

Бакалова, Елка. Бачковската костница. С., 1977. 248 с. с ил.

Рец.: В. Беридзе и Г. Алибегашвили. — Виз. временник, 42, 1981, 224—227.

Балабанов, Тодор. Железарска и медникарска работилница в Плиска. — МПК, 1981, № 4, 34—39.

Банк, А. В. Некоторые сходные памятники средневековой мелкой пластики, найденные в Константинополе, Херсонесе и в Болгарии. — In: Bulgaria

Pontica Medii Aevi. Ier symposium internat., Nessèbre 23—26 mai 1979. T. 1. S., 1981, 109—122. (Byzantinobulgarica, 7).

Банк, А. В. и С. П. Карпов. Первый международный симпозиум „Bulgaria Pontica medii aevi" (Несебр, 23—27 мая 1979 г.). — Виз. временник, 42, 1981, 246—248.

Бейков, Минчо. Върху някои математически познания на българите през XIII—XIV век. — Обуч. по матем., 1981, № 2, 7—13.

Бешевлиев, Веселин. Първобългарите. Бит и култура. С., Наука и изкуство, 1981.

Рец.: Борис Симеонов. — Балк. езикозн., 1981, № 4, 83—86.

Близнашка, Ева. Европейски пътешественици от XV—XVIII в. за българското земеделие. — Бълг. етнография, 1981, № 3—4, 50—56.

Божилов, Иван. Ранносредновековната българска култура. — В: България: 681—1981. (Сборник). С., 1981, 64—71.

Художествена и книжовна.

Божков, Атанас. Отново за изображението на княз Борис във Верона. — Велико Търново, март 1982, с. 10.

Бонев, Стойчо. Костени детайли от конска амуниция от Средновековна България (VIII—X в.). — МПК, 1981, № 4, 39—43.

Бонев, Чавдар. За периодизацията на ранносредновековната материална култура в Добруджа. — Археология, 1981, № 3, 15—21.

Босилков, Светлин. Кирило-Методиеви изображения. — Читалище, 1981, № 5, 16—18.

Бояджиев, Стефан. Архитектурата на преславските кръстокуполни църкви. — МПК, 1981, № 3, 15—19.

Бояджиев, Стефан. Бележки върху архитектурата на средновековна България (VII—XIV в.). — В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, 211—228.

Бояджиев, Стефан. Велики Преслав — постижения и проблеми в архитектурно-историческото му изследване. — Архитектура, 1981, № 5, 17—21.

Будев, Ангел. Карти на българските градове-крепости през епохата на османското робство. — Геодезия, картогр., земеустр., 1981, № 5, 5—9.

Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., Наука и изкуство. 1980. 376 с.

Rez.: Maria Matakieva. — Bulg. histor. rev., 1981, N 4, 106—108.

Вакалинов, Станчо и Станислав Стабилов. Кладенци — ранносредновековно българско селище. Варна, Г. Бакалов, 1981. 88 с. с ил.

В Толбухински окръг.

Вакалинов, Станчо. Формиране на старобългарската култура VI—XI век. (Моногр.). С., Наука и изкуство. 1977.

Rez.: Vera Mutafcarova. — Slov. arcbeologia, 29, 1981, N 2, 474—477.

Васев, Сергей. Троянският манастир. — Наша родина, 1981, № 4, 8—9.

Василев, Радослав. Рисунки-графити от изучената църква-гробница в средновековен Перник. — Археология, 1981, № 1—2, 95—109.

Василева, Красимира. Вековете от камък при нас. — Наука и техника за младежта, 1981, № 4, 54—57.

История на градоустройството на Видин.

Василева, Красимира. Комплексът „Калето" във Видин (Архитектурен анализ). — Архитектура, 1981, № 4, 3—6.

Венедиков, Ив. Душевността на средновековния земеделец. — В: Развитие на земеделието по българските земи. С., 1981, 281—303, 6 с. л. ил.

Венедиков, Ив. Земеделецът по българските земи. Земеделецът през Първото българско царство. Земеделецът в България под османотурска власт. Земеделецът през Второто българско царство. Земеделецът през освободителните движения. — В: Развитие на земеделието по българските земи. С., 1981, 181—248.

Венедиков, Ив. и М. Янсофова. Свободният български земеделец в Османската империя. — В: Развитие на земеделието по българските земи. С., 1981, 305—357.

Венедиков, Ив. Създаване на българската държава. — В: Развитие на земеделието по българските земи. С., 1981, 151—153.

Писмени сведения за развитието на земеделието.

Венедиков, Иван. Средновековният град Черен. — Шестък прил. и услуги, 1981, кн. 1, 18—20.

Вечева, Екатерина. Търговията на Дубровник с българските земи (XVI—XVIII в.). С., БАН, 1982. 219 с.

Сведения за търговски сделки и цени на стоки.

Вигнатиова, Яна. Снаряжение всадника и верхового коня из раскопок Бржецлав-Поганско. — В: Плиска—Преслав. Славяни и номади. VI—XII в. Т. 3. С., 1981, 84—89.

Витлянов, Стоян. Ковашки инструменти и съоръжения през средновековието в България. — Археология, 1981, № 3, 54—63.

Витлянов, Стоян. Оградната стена на манастира при Голямата базилика в Плиска. — МПК, 1981, № 4, 24—28.

Въжарова, Живка Н. Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI—XI в. — В: Плиска—Преслав. Славяни и номади. VI—XII в. Т. 3. С., 1981, 16—65.

Вълева, Юлия. Средновековни кръстове-енколпиони от Националната художествена галерия. — Археология, 1981, № 1—2. 72—86.

Генчева, Елена М. П. — Царевец, рисуван от Лукас Кранах Стария. Едно интересно вглеждане в „Портрет на жена". — София, 1981, № 9, 7—10.

Георгиев, Павел. Двуделна баня от Дворцовия комплекс в Плиска. — МПК, 1981, № 4, 28—34.

Георгиева, Соня. Художествената керамика през Втората българска държава. — В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, 184—195.

Гинчев, Георги. Хан Омуртаг. — Военноистор. сб., 1981, № 3, 90—96.

По исторически, археологически и епиграфски данни.

Гюзелев, Васил. Средновековна България (история, държава, църква, народност и култура). — В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, 9—29.

Джингов, Георги. Нови данни за строежа на Рилския манастир. — МПК, 1981, № 5, 17—22.

Джурова, Аксиния. Българската ръкописна книга X—XVIII век. — В: България: 681—1981. (Сборник). С., 1981, 170—180.

Джурова, Аксиния. Писмовни материали и инструменти за писане. — Пом. истор. дисциплини, 3, 1981, 61—67.

Използувани от средновековните български книжници.

Димитров, Димитър Ил. Нови данни за материалната култура на прабългарите. — В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, 149—160.

Димитрова, Д., З. Ганева и Д. Каменова. Мисловищки манастир. (Принос към изучаването на софийските манастири). — Изкуство, 1981, № 6, 18—23.

Манастирът „Св. Богородица" край с. Велиново, датиран в XVI—XVII в.

Димитрова, Дора и Здравка Ганева. Структура и характер на софийските манастири. — МПК, 1981, № 5, 22—26.

Долмова - Лукановска, Мария. Уличната мрежа на Царевец през XIII—XIV в. — Векове, 1981, № 4, 68—74.

Дончева - Петкова, Людмила. Знаци върху археологически паметници от ранносредновековна България. С., БАН, 1980. 187 с. с ил.

Рец.: Станислав Станилов. — Археология, 1981, № 1—2, 116—117.

Дончева - Петкова, Людмила. Изображения на фантастични животни върху ранносредновековни български паметници. — В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, 172—183.

Достал, Борживой. Кочевнические элементы в материальной культуре моравских славян. — В: Плиска—Преслав. Славяни и номади. VI—XII в. Т. 3. С., 1981, 79—83.

Дуйчев, Иван. Проучвания върху средновековната българска история и култура. (Сб. статии). С., Наука и изкуство, 1981. 383 с. 13 л. факс., ил.

Евстатиев, Димчо и Рашо Рашев. Инженерно-геоложки условия на Велики Преслав. — МПК, 1981, № 3, 24—29.

Захариева, Лила. Средновековната кула в Рилския манастир. — Архитектура, 1981, № 5, 14—16.

Иванова-Мавродинова, Вера и Аксиния Джурова. Асеманиевото евангелие. Старобългарски глаголически паметник от X в. Художеств. истор. проучване. Ред. и предг. Иван Дуйчев. С., Наука и изкуство, 1981. 100 с. с факс. Прил.: Асеманиево евангелие. Факс. изд. 158 с. с цв. факс.

Игнатов, Борис. Кръглата преславска църква. — В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, 229—243.

Икономов, Георги. Палеопатологични изследвания на колективното погребение на 26 прабългари от края на VIII в. — В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, 244—251.

История на България. Т. 2. Първа българска държава. С., БАН, 1981.

Рец.: Йордан Николов. — Истор. преглед, 1981, № 3—4, 221—226.

Йорданов, Йордан Ал. За физическия облик на населението на средновековна България (възстановяване на лицето по черепи от IX—XIII век). — В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, 252—265.

Йосифова, М. Едрото земеделие през XV—XVII в. — В: Развитие на земеделието по българските земи. С., 1981, 256—280.

Коледаров, Петър. Българите, техните земи и държава в най-старите карти. — В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, 84—103.

Коцева, Елена. Към въпроса за палеографските особености на кирилските ръкописи от X—XIII в. — Пом. истор. дисциплини, 3, 1981, 68—93.

Кратък исторически справочник. Т. 2. Йордан Николов и Калинка Исова. Средновековие. С., Нар. просвета, 1981. 304 с. с ил. 40 л. ил.

Лаков, Лазар М. Феликс Каниц и неговата „Оригинална карта на Дунавска България и Балканите". Изследване. С., СУ „Климент Охридски", 1981. 28 с.

Мавродинова, Лилян а. Земенската църква. С., 1980. 216 с. с ил.

Рец.: Ив. Пандурски. Български паметник на родното ни изкуство от средновековието. — Пробл. изкуството, 1981, № 1, 57—58.

Мавродинова, Лилян а. Изкуството на Втората българска държава (традиции, влияния и художествени тенденции). — Пробл. културата, 1981, № 4, 86—89.

Макарова, Т. П. Болгаро-Советская экспедиция. — Археол. открытия 1980 года. М., 1981, с. 488.

За разкопките в Плиска.

Марди-Бабикова, Велда. Арбанашките иконостаси от XVI—XVII век. — ранни творби на тревненските майстори. — Векове, 1981, № 6, 43—48.

Марди-Бабикова, Велда. Към въпроса за датировката на църквата край с. Беренде. — Векове, 1981, № 3, 72—80.

Марди-Бабикова, Велда. Скалните църкви край село Иваново. (Стенописите). — Защита на природата, 1981, № 6, 9—11.

Матакиева, Теофана. Българският национален светец Иван Рилски в средновековното изобразително изкуство (XIII—XV в.). — В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, 196—210.

Мороз, Йосиф. Медицински представи у древните българи. — МПК, 1981, № 4, 16—19.

Недев, Стефан. По някои въпроси на укрепяването на Североизточна България през Средновековието. — Изв. Военноистор. науч. д-во, 32, 1981, 115—120.

Нейков, Валентин. Архитектурно-конструктивна специфика на сводове от Първата българска държава. — МПК, 1981, № 4, 9—15.

Нешева, Виолета. Средновековният Мелник. — Векове, 1981, № 4, 36—50.

Николаева, Марина. Стенописите на Драгалевския манастир. — София, 1981, № 11, 26—27.

Николов, Георги Н. Военно-политическа история на средновековния град Боруй. — Военноистор. сб., 1981, № 3, 34—44.

Николова, Маргарита. За произхода на нагръдника с монети в българското народно женско облекло. — Изв. музеите Северозап. България, 6, 1981, 101—121.

Смята, че е отглас от металните люспести защитни брони в прабългарското въоръжение.

Николова, Янка. Основни направления в развитието на средновековната българска култура. — Велико Търново, март 1982, с. 7.

Овчаров, Димитър. Български средновековни рисунки-графити. С., Септември, 1982. 368 с. с ил.

Овчаров, Димитър. Велики Преслав — проблеми и постижения през последните десет години. — МПК, 1981, № 3, 5—9.

Овчаров, Димитър. Към въпроса за прабългарския принос в художествената култура на българския народ. — Пробл. изкуството, 1981, № 2, 4—12.

Овчаров, Димитър и Маргарита Ваклинова. Ранновизантийски паметници от България. IV—VII век. С., 1978. 74 с. 42 л. ил.

Рец.: А. И. Романчук. — Виз. временник, 48, 1981, 223—224.

Овчаров, Димитър. Раннесредневековые изображения кораблей (граффиты) из гг. Плиска и Преслав. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. Ier symposium internat., Nessèbre 23—26 mai 1979. T. 1. S., 1981, 399—404. (= Byzantinobulgarica, 7).

Овчаров, Димитър. Рисунките-графити — паметници на българското средновековно народно изкуство. — В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, 161—171.

Овчаров, Д. Симпозиумът „Славяни и прабългари" в програмата на Първия международен конгрес по българистика. — Археология, 1981, № 1—2, 122—125.

Овчаров, Димитър, Тотю Тотев, Атанас Попов. Стари български столици. Плиска, Велики Преслав, Търновград. С., Септември, 1980. 195 с.

Рец.: Станислав Станилов. — Археология, 1981, № 3, 66—68.

Овчаров, Димитър. Съдбата на нашите столици. — Плиска, Мадара, Преслав, № 10, ноем. 1981, с. 7.

За Плиска, Преслав, Търново и Охрид.

Овчаров, Димитър. Църквата в крепостта „Урвич" при с. Кокаляне, Софийски окръг. — Археология, 1981, № 4, 50—60.

Овчаров, Николай. Два медни пандативa с изображения на архангели от Преслав. — Археология, 1981, № 1—2, 89—96.

Овчаров, Николай. Значение на прохода Дервент при Търговище през Средновековието. — Военноистор. сб., 1981, № 5, 68—71.

Овчаров, Николай. Изображения на владетели в средновековното изкуство. — Плиска, Мадара, Преслав, № 10, ноем. 1981, с. 6.

В монументалната живопис, върху печати и монети.

Овчаров, Николай. Подовите мозайки във Велики Преслав. — МПК, 1981, № 3, 36—43.

Пандурски, Васил. Еленишкият манастир. С., Бълг. художник, 1981, 80 с. с репрод.

Датиран от края на XVI до началото на XVII в.

Паскалева, Костадинка. Икони от България. С., София-Прес, 1981. 272 с. с репрод.

Пенкова, Павлина. Плиска, Мадара и Преслав през погледа на Карел Шкорпил. — Год. музеите Сев. България, 7, 1981, 198—204, 1 портр.

Петков, Иван. Пчеларството през Второто българско царство. — Пчеларство, 1981, № 4, 25—28.

Петров, Петър Хр. Образуване на българската държава. (Моногр.) С., Наука и изкуство, 1981, 399 с.

Писарев, Атанас. Средновековен некропол при църква № 18 на хълма Царевец. — Год. музеите Сев. България, 7, 1981, 105—112, 5 с. ил.

Попов, Атанас. Природна среда, градоустройствена и обемно-планировъчна структура на средновековния град на хълма Царевец — XIV век. — Год. музеите Сев. България, 6, 1981, 61—70.

Попов, Атанас. Столицата Търновград във военно-политическите събития през XII—XIV в. — Военноистор. сб., 1981, № 3, 27—33.

Попов, Атанас. Ценни находки от Великата лавра в Търновград. — Плиска, Мадара, Преслав, № 10, ноем. 1981, с. 6.

Мраморни блокчета от стенна мозайка и бронзов печат с хералдическа емблема.

Попов, Г. Г. Миниатюри хроникъ Георгия Амартола. Проблемы изучения. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. Ier symposium internat., Nessèbre 23—26 mai 1979. T. 1. S., 1981, 393—397. (Byzantinobulgarica, 7).

Прашков, Любен. Манастирите в българското възрожденско изкуство. — МПК, 1981, № 5, 11—16.

Прашков, Любен. Развитие и разпространение на иконата в България от IX до XIX век. — В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, 104—122.

Прашков, Любен. Църквата „Рождество Христово" в Арбанаси. С., Бълг. художник, 1979. 248 с.

Rez.: Friedbert Ficker. — Südostforschungen, 40, 1981, 471—472.

Рашев, Рашо. Една загадка: девташларите. — Плиска, Мадара, Преслав, № 10, ноем. 1981, с. 10.

Романчук, А. И. Торговля Херсонеса в VII—XII вв. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. Ier symposium internat., Nessèbre 23—26 mai 1979. T. 1. S., 1981, 319—331. (Byzantinobulgarica, 7).

Рошковска, Анна. Към въпроса за тревненската иконопис и нейната характеристика. — Пробл. изкуството, 1981, № 3, 35—45.

Рошковска, Анна. Тревненската иконопис. — Атеист. трибуна, 1981, № 2, 74—82.

Савов, Й. Старобългарските отбранителни валове и тяхното картографиране. — Геодез., картогр., земеустр., 1981, № 4, 35—38.

Свинтила, Владимир. Ролята на манастирите в българския културен живот. — МПК, 1981, № 5, 6—11.

Сефтерски, Райко. Прабългарски черти в старините български накити и шевици. — МПК, 1981, № 4, 19—23.

Славчев, Петър. Военното изкуство на Търновград. — Велико Търново, март 1982, с. 14.

Смядовски, Теодосий. Опит за семантично-богослужебен анализ на базиликата на Делидушка в Преслав. — Археология, 1981, № 3, 22—29.

Средновековен некропол при с. Туховище, Благоевградско. (Дипляна). С., Септември, 1981. 20 с. с цв. ил.

Станилов, Станислав. Семантиката на лъка и стрелата в изображенията от ранносредновековна България (VII—X в.). — Археология, 1981, № 1—2, 28—36.

Станчева, Магдалина. Средец в културната история на средновековна България. — В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, 138—146.

Степи Евразии в эпоху средневековья. Отв. ред. С. А. Плетнева. М., Наука, 1981. 304 с. с ил. (=Археология СССР. Т. 1).

Авт.: А. К. Амброз и др.

Разгледани са и културите на Волжска, Велика и Дунавска България и балкано-дунавската култура в Молдавия, която смятат за клон от културата на Първото българско царство.

Стоичкова, Теменужка, Веселин Караколев и Анна Рошковска. Българският костюм — отражение на историческото развитие. Българското облекло през XV—XVII в. — Текст. пром., 1981, № 2, 86—87.

Танчев-Болутов, Христо. Образите на славянските първоучители в Карлин (Прага). — МПК, 1981, № 3, 44—47.

Танчева - Василева, Нели. Средновековно селище и некропол над античния Кабиле (VIII—XIV в.). — Векове, 1981, № 6, 55—58.

Торманиан, А. К изучении некоторых архитектурных памятников Болгарии 9—13 вв. — Вестник обществ. наук, 1981, № 11, 106—117.

Разглежда манастирите в Плиска и в Бачково и Асенова крепост и посочва аналогии с арменски и грузински паметници от същата епоха.

Тотев, Тотю. За икономическия облик на средновековна Виница. — Год. музеите Сев. България, 7, 1981, 77—85.

Тотев, Тотю. Нови данни за средновековна Виница през IX—X век. — Год. музеите Сев. България, 6, 1981, 37—43.

Тотев, Тотю. Опит за реконструкция на диадемата от Преславското съкровище. — МПК, 1981, № 3, 33—36.

Флорева, Елена. Старата църква в Добърско. Моногр. С., Бълг. художник, 1981. 224 с. с ил. (Поредица Паметници на старата бълг. монум. живопис).

Хаджиев, Георги. Симпозиум „Иваново, Червен и средновековната българска култура". — МПК, 1981, № 5, с. 59.

Състоял се в Русе, 2 и 3 юни 1981 г.

Харбова, Маргарита А. Отбранителни съоръжения в българското средновековие. Моногр. С., Техника, 1981. 212 с. с ил.

Харбова, Маргарита. Развитие на плановата схема в българското средновековно жилище. — Архитектура, 1981, № 5, 3—7.

Харитонов, Христо. Занаятите в средновековна Плиска. — Местна пром. и услуги, 1981, № 1, 26—27.

Харитонов, Христо. Занаятите в средновековен Преслав. — Местна пром. и услуги, 1981, № 3, 22—23.

Хоргоши, Эден. Serdica — Sredec — Sofia. (Данные к истории топонимии на основе материалов венгерских хроник XII—XVI веков). — Старобългаристика, 1981, № 5, 94—99.

Цанкова - Петкова, Геновева. Сердика, Средец, Триадица. Имената и съдбините на София през ранното средновековие. — София, 1981, № 11, 2—3.

Цветков, Борис. Средновековни български крепости по долините на Средна Струма и Места. Албум. С., Септември, 1981. 42 с. с ил.

Цончева, Мара. За предренесансовия характер на Боянските стенописи. — Пламък, 1981, № 4, 168—174.

Цончева, Мара. Черквата „Св. Георги" в София. С., Бълг. художник, 1979. 276 с. с ил.

Рец.: Васил Пандурски. — МПК, 1981, № 4, с. 55; Р. Станић. — Саопштења, 13, 1981, 332—334.

Чангова, Й. Земеделието в българските земи през Средновековието (VI—XIV в.). — В: Развитие на земеделието по българските земи. С., 1981, 155—180.

Чимбулева, Жана. Памятники средневековья в г. Несебре. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. Ier symposium internat., Nessèbre 23—26 mai 1979. T. 1. S., 1981, 123—135. (Byzantinobulgarica, 7).

Юхас, Петер. Българотюркското влияние върху духовната и материалната култура на маджарите. Прев. от унг. Юлия Димитрова. — Съвременник, 1981, № 2, 413—428.

Amort, Čestimir. Dejiny Bulharska. Praha, Nakl. Svoboda, 1980.

Rez.: Vasil A. Vasilev. — Bulg. histor. rev., 1981, N 1—2, 214—220.

Angelov, Dimitär. Die bulgarischen Slawen und die Nomaden (VI.—XII. Jh.). — In: Плиска—Преслав. Славяни и номади. VI—XII в. Т. 3. С., 1981, 7—15.

Angelov, Dimitär. Wichtigste Momente in der politischen Geschichte des Schwarzmeergebietes vom 4. bis zur Mitte des 15. Jh. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. Ier symposium internat., Nessèbre 23—26 mai 1979. T. 1. S., 1981, 25—42. (Byzantinobulgarica, 7).

Asdracha, Catherine. L'apport du témoignage épigraphique à l'histoire médiévale de la Thrace. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. Ier symposium internat., Nessèbre 23—26 mai 1979. T. 1. S., 1981, 445—454. (Byzantinobulgarica, 7).

Bakirtzis, Christo et Démétria Papanikola-Bakirtzis. De la céramique byzantine en glaçure à Thessalonique. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. Ier symposium internat., Nessèbre 23—26 mai 1979. T. 1. S., 1981, 421—436. (Byzantinobulgarica, 7).

Baraschi, Silvia et Constantin Chera. Note de topografie medievală dobrogeană. — SCIV, 1981, N 2, 253—260.

По стари морски карти.

Beranova, Magdalena. Zemedelstvi starych Slovanu. Praha, Akademia, 1980. 396 p. ill. 27 f. ill.

Birchall, Ann. A look at Bulgaria's past. — The Illustr. London News, 269, 1981. N 6999, 75—76.

Разкопките в Плиска, Преслав и Мадара.

Bodin, P. A. Om Bojanakyrkan. — Artes (Suède), 1981. N 1, 50—58.

Стенописите на Боянската черква.

Bojadžiev, Stefan. La tectonique de l'église St Jean Aleitourgetos de Nesebär. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. Ier symposium internat., Nessèbre 23—26 mai 1979. T. 1. S., 1981, 351—359. (Byzantinobulgarica, 7).

Černev, Cudomir. Das Kloster bei Patlejna und die Goldene Kirche in Veliki Preslav. — Das Altertum, 1981, N 2, 110—112.

Čilinska, Zlata. Kov v rano-slovanskom umeni. (Албум). Bratislava, Tatran, 1981. 101 p. ill.

Dabrowski, K., T. Nagrodzka-Majchrzyk et E. Tryjarski. Hunowie Europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie. Wroclaw etc., Inst. histor. kultury materialnej, 1975. 647 p.

Rez.: Rajko Šefterski. A remarkable Work in Proto-Bulgar-

ian Studies. — Старобългаристика, 1981, № 2, 113—116.

Davidson, Malcolm. Source of Art in Post-Conversion Bulgaria: the Evidence of the Preslav Tiles. — В: Плиска—Преслав. Славяни и номади. VI—XII в. Т. 3. С., 1981, 71—75.

Dekowna, Maria. Szklo w Europie wczesnosredniowiecznej. Wroclaw etc., Ossolineum, 1980. 386 p. ill., 1 k.

Проучва и стъклени предмети от разкопките в Стърмен.

Dimitrov, Božidar. I monasteri di Sozopol nei secoli XIII—XV. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. Ier symposium internat., Nessèbre 23—26 mai 1979. T. 1. S., 1981, 277—282. (Byzantinobulgarica, 7).

Dimova, Violeta. Gemeinsame Züge der Kirchenarchitektur von Červen und Nesebăr. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. Ier symposium internat., Nessèbre 23—26 mai 1979. T. 1. S., 1981, 341—344. (Byzantinobulgarica, 7).

Dimova, V. La villa médiévale de Červen. — Archeologia (Ital.), 1980, N 144, 24—29.

Dufrenne, Suzy. Les monuments pontiques de Bulgarie. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. Ier symposium internat., Nessèbre 23—26 mai 1979. T. 1. S., 1981, 359—365. (Byzantinobulgarica, 7).

Разглежда средновековни архитектурни паметници.

Dymaczewska, Urszula et Aleksander Dymaczewski. Résultats des fouilles archéologiques effectuées à Odărci, département de Tolbukhine (Bulgarie), au cours des années 1967, 1969—1974 et 1976—1977 (partie occidentale). — Slavia antiqua, 1980, N 27, 145—171.

Находки от ранновизантийската и ранносредновековната епоха.

Henning, Joachim. Ostasiatische Einflüsse auf die landwirtschaftliche Produktion Ost- und Südosteuropas im frühen Mittelalter. — В: Плиска—Преслав. Славяни и номади. VI—XII в. Т. 3. С., 1981, 66—70.

Josifova, Maria. Céramique à décor „sgraffito" de Kaliakra (XIII — la moitié du XVe s.). — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. Ier symposium internat., Nessèbre 23—26 mai 1979. T. 1. S., 1981, 437—444. (Byzantinobulgarica, 7).

Kurnatowska, Zofia. 1300 lat panstwa bulgarskiego i

[illegible]

Carpato-Danubien aux VIe—IXe siècles. — В: Плиска—Преслав. Славяни и номади. VI—XII в. Т. 3. С., 1981, 96—100.

Sășălov, Dimităr. Die Kirche Hl. Stephan in Nesebăr, ein frühzeitiger Vertreter der bulgarischen mittelalterlichen Architektur. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. Ier symposium internat., Nessèbre, 23—26 mai 1979. T. 1. S., 1981, 345—349. (Byzantinobulgarica, 7).

Stančeva, Magdalina. Sur certains traits de la culture médiévale de Nesebăr et Sofia. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. Ier symposium internat., Nessèbre 23—26 mai 1979. T. 1. S., 1981, 337—340. (Byzantinobulgarica, 7).

Todorova, Elisaveta. Medieval Genoese Nautical Cartography on the West Black Sea Coast. — Etud. balk., 1981, N 2, 118—131.

Tschilingirov, Assen. Über die Datierung einer Ikone vom Rila-Kloster. — Wissenschaftl. Beiträge Martin-Luther Univ., Reihe K. 35 (6), 1981, Bd. 2, 291—298.

Vasilev, Vasil. Forteresse médiévale au cap du Čirakman près de Kavarna. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. Ier symposium internat., Nessèbre 23—26 mai 1979. T. 1. S., 1981, 333—335. (Byzantinobulgarica, 7).

Velkov, Velizar. Die Bedeutung von Nesebăr in der Übergangeperiode von der Antike zum Mittelalter. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. Ier symposium internat., Nessèbre 23—26 mai 1979. T. 1. S., 1981, 137—140. (Byzantinobulgarica, 7).

Venedikov, I. Archéologie médiévale en Bulagarie. — Archeologia, (Ital.), 1980, N 144, 19—23.

Разкопки и проучвания на средновековни обекти.

Vilain - Gandossi, Christianne. Graffiti de bataux à Nesebăr. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. Ier symposium internat., Nessèbre 23—26 mai 1979. T. 1. S., 1981, 405—421. (Byzantinobullarica, 7).

Wendel, Michael. Zu einige Funden von Kesseln mit Innenösen in der frühmittelalterlich slawisch-bulgarischen Siedlung bei Krivina, Bez. Ruse, VR Bulgarien. — В: Плиска—Преслав. Славяни и номади. VI—XII в. Т. 3. С., 1981, 90—92.

Нумизматика

Аладжов, Живко. Нов медалион със знаци. — Нумизматика, 1981, № 3, 28—31.

Намерен при с. Ряхово, Русенски окръг, от фонда на ОИМ, Шумен.

Александров, Александър и Весела Александрова. Монетосеченето през тринадесетвековното съществуване на българската държава. — Спис. БАН, 1981, № 3, 58—68.

Бъчваров, Венко. Софийската монетарница и монетосеченето в нея през периода на османското владичество. — Нумизматика, 1981, № 3, 32—40.

Витлянов, Стоян. Желязна теглилка (кантар) от Плиска. — Нумизматика, 1981, № 3, 18—22.

Владимирова, Дочка. Находка на римски денари от село Риш, окръг Шуменски. — Год. музеите Сев. България, 6, 1981, 11—32.

Владимирова, Дочка. Средновековни български монети от Шуменската крепост. — Год. музеите Сев. България, 7, 1981, 95—104, 1 с. ил.

Георгиева, Доротея. Обществени възрожденски печати от Шуменско. — Год. музеите Сев. България, 7, 1981, 146—151, 2 с. ил.

Герасимова-Томова, Василка. Графити върху монети от Горнославското съкровище. — Нумизматика, 1981, № 3, 7—17.

Григорова, Кунка. Комплект екзагии. — София, 1981, № 9, с. 10.

От фонда на Музея за история на София.

Дерменджиев, Христо. Униформа. Въоръжение и герб на българския хусарски полк 1759—1783 г. — Векове, 1981, № 3, 52—60.

Димитрова-Чудилова, Сесилия. Българската средновековна нумизматика — история на проучванията. — Пом. истор. дисциплини, 3, 1981, 119—132.

Димитрова-Чудилова, Сесилия. Отново за фалшивите монети от Силистра. — Векове, 1981, № 6, 87—89, 99.

Дойчев, Любомир. Българският лъв — древен символ. — Родна реч, 1981, № 3, 53—55.

Дончева-Петкова, Людмила. Оловни тежести от Плиска. — Нумизматика, 1981, № 3, 22—28.

Дочев, Константин. Нов тип медни монети на цар Константин Асен (1257—1277). — Нумизматика, 1981, № 3, 3—7.

Йорданов, Иван. Български монети от Преслав. — МПК, 1981, № 3, 9—15.

Йорданов, Иван. Монетосеченето на Мичо Асен (1256—1263) във Велики Преслав. — Нумизматика, 1981, № 4, 21—41.

Йорданов, Иван. Съкровище на билонови монети (XII в.) от Шуменската крепост. — Год. музеите Сев. България, 6, 1981, 44—48.

„Монетен двор" или „колибка за монети". — Нумизматика, 1981, № 3, 42—47.

Прокопов, Илия. Находки от бронзови монети на Марония II—I в. — Нумизматика, 1981, № 4, 14—20.

Стефанова, Анастасия. Нови наблюдения за представянето на статуята на Аполон от Каламис върху монетите на Аполония Понтика. — Нумизматика, 1981, № 4, 3—8.

Терзиев, Христо. Хронология на монетосеченето на Кабиле. — Нумизматика, 1981, № 4, 9—13.

Харитонов, Христо. Съвременни монети за София. — София, 1982, № 2, с. 30.

Шандровская, В. С. Из истории Болгарии X—XI вв. по данным сфрагистики. — In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. Ier symposium internat., Nessèbre 23—26 mai 1979. T. 1. S., 1981, 455—467. (Bazantinobulgarica, 7).

Юрукова, Йорданка. Антични и ранновизантийски монети. — В: Перник. Т. 1. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр. н. е. до VI в. на н. е. С., 1981, 218—261.

Юрукова, Й. Античното земеделие в монетните изображения. — В: Развитие на земеделието по българските земи. С., 1981, 118—130.

Юрукова, Йорданка. Българските средновековни монети и печати. — В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, 73—83.

Юрукова, Й. Монетните находки, открити в България през 1979 г. — Археология, 1981, № 1—2, 126—130.

Юрукова, Й. Търговията с житни храни на Византия с някогашните тракийски земи. — В: Развитие на земеделието по българските земи. С., 1981, 146—150.

Янев, Янчо. Денарий — хибрид на Плавтила. — Нумизматика, 1981, № 3, 40—42.

Янев, Янчо. Облеклото в древността и средновековието според тогавашните монети. — Отечество, 1981, № 15, 42—43.

Dimitrov, Kamen. The Coinage of Spartocus and Some Problems in the Political Development of Thrace in the Beginning of the Hellenistic Age. — Etud. balk., 1981, N 3, 98—107.

Donoiu, Ion. Monede daco-getice şi efigii romane. Bucureşti, Ed. Militară, 1980. 204 p. ill.

Haritonov, Hristo. Pokus o orientaci v ikonografii stredovekych bulharskych minci. — Numismaticke listy, 1981, N 5—6, 151—156.

Iliescu, Octavian. Etalons pondéraux et monnaies de Mesembrie au XIVe s. — In: Bulgarica Pontica Medii Aevi. Ier symposium internat., Nessèbre 23—26 mai 1979. T. 1. S., 1981, 469—472. (Byzantinobulgarica, 7).

Jordanov, Ivan. Sceaux de deux notables byzantins de la fin du XIe s. — Etud. balk., 1981, N 3, 92—97.

Juroukova, Jordanka. Griechische Münzwerk. Die Münzprägung von Bizye. 2 Bde (Texte et planches). Berlin, Akademie-Verlag, 1981. Bd. 1 — 89 p. (Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike, 18).

Youroukova, Jordanka. Les monnaies dans l'inscription de Sadalas. — Epigraphica, 1980, N 42, 13—24.

Kounovski, Josef et Karel Kurz. Tisíc trista let bulhaskeho statu. — Numismaticke listy, 1981, N 5—6, 129—149.

Исторически обзор на монетосеченето в средновековната и съвременната българска държава. Правят преглед на нумизматичните находки от нашите земи.

Plakidov, Bojan. Monnaies frappées le long du haut Strymon par Constantin et Ivan Dragaš. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 182—187.

Pochitonov, E. Théodore-Pierre Asène ou Théodore Mancaphas? — Byzantinoslavica, 1981, N 1, 52—57.

Sirmium. VIII. Etudes de numismatique danubienne. Rome—Belgrad, 1978.

Рец.: Б. Божкова. — Нумизматика, 1981, № 4, 42—44.

Vărbanova, Maya. On the History of Trade Relations of West Thracian Lands from the End of 6th to 2nd Century B. C. (Based on Numismatic Material).— In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981. 102—104.

Епиграфика

Атанасова, Йорданка и Василка Герасимова-Томова. Три латински надписа от Видински окръг. — Изв. музеите Северозап. България, 6, 1981, 47—60.

Банев, Красимир. Румян Лазов. Латински надписи от Долна Мизия и Тракия. — Археология, 1981, № 4. 37—45.

Бешевлиев, Веселин. Прабългарски епиграфски паметници. (Науч.-популярен очерк). С., ОФ, 1981. 184 с. 16 л. ил.

Бешевлиев, Веселин. Първобългарските надписи и тяхното значение за историята и културата на ранносредновековна България. — В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, 40—58.

Георгиев, Павел. За един надгробен надпис от Плиска. — Старобългаристика, 1981, № 5, 88—93.

Герасимова-Томова, Василка. Епиграфски паметници от античността и ранновизантийската епоха. — В: Перник. Т. I. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр. н. е. до VI в. на н. е. С., 1981. 204—217.

Герасимова - Томова, Василка и Милко Аспарухов. Надписи от пещерата Гинина при Садовския манастир. — Изв. музеите Северозап. България, 6, 1981, 61—72.

Иванов, Румен. Тегули и тухли с печати на I италийски и XI Клавдиев легион от Улпия Ескус. — Археология, 1981, № 3, 42—48.

Иванов, Теофил. Милиарна колона с името на Абритус. — Археология, 1981, № 3, 48—53.

Ковачев, Николай П. Пръстени-печати от Втората българска държава. — Велико Търново, март 1982, с. 8.

Маргос, Ара. За надписа върху предполагаемия гроб на цар Георги Тертер I. — Плиска. Маджара. Преслав. № 10, ноем. 1981, с. 10.

Маргос, Ара. Надписът на Иво Граматик. — Археология, 1981, № 1—2, 36—41.

Марков, Николай и Стефан Лилков. Нов старобългарски надпис от Преслав. — Старобългаристика, 1981, № 2, 79—85.

Семенова, Борис. Дославянские рунические письмо древних болгар. — Балк. езикозн., 1981, № 4, 11—16.

Смядовска, Стефан. Няколко нови бележки за надписа на Иво Граматик. — Археология, 1981, № 1—2, 41—44.

Bärtges, Burkhard. Diplom und Taxis. Spätantike Amphorenstempel als wirtschaftshistorische Quelle. — Klio, 63, 1981, № 2, 511—525.

Georgiev, Vladimir I. Mykenisch in der homerischen Dialekt. Die Deutung der Inschrift auf der mykenischen Goldfolie. — Balk. linguist., 1981, № 4, 5—9.

Gerov, Boris. Zur epigraphischen Dokumentation des Publicum Portus Ulmorum et Piae Tiraslae. — Epigraphica, 42, 1980, 119—126.

Gerasimova-Tomova, Vasilka. Die Stadt Neivn. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Blagoevgrad 1977. S., 1981, 103—104.

По данни от старши надзирател Янкулов от м. Рупката доказателства за името на град Рейн в долината на р. Струма между с. Конгурица и с. Градешница, Благоевградски окръг.

Gočeva, Zlatozara. Epigraphische Beiträge zu den Gladiatorenkämpfen in der Provinz Thrakien. — Das Altertum, 1981, № 2, 86—88.

Kramolisch, Hans. Zu den Grabgedichten für Julia in Nikopolis a. Istros (CLE 492). — Klio, 63, 1981, № 2, 527—549.

Музейно дело и консервация

Аладжов, Вълкашир. Юлиан върху монетите на Велики Преслав — проект за представяне. — МПК, 1981, № 3, 33—36.

Велкова, Велка. Културно-историческото наследство на Пловдивския окръг. — МПК, 1981, № 2, 45—47.

Владикова, Елена. Изложбата „Римски съкровища от Рейнска област“ в София. — МПК, 1981, № 4, 51—53.

Открита на 17 ноември 1980 г.

Георгиева-Славова, Анета. Микробиологични проучвания на Ивановските стенописи. — МПК, 1981, № 5, 26—28.

Драганова, Тодорка и Йордан Димитров. Едно мнение за музейното дело във Великотърновски окръг. — Векове, 1981, № 2, 92—98.

Иванов, Иван. За консервацията на стенописите в черквата „Св. Никола“ до село Ослен. — МПК, 1981, № 6, 43—49.

Във Врачански окръг. Датира се в XVI в.

Изложбата „Образите на Кирил и Методий в изобразителното изкуство“. Големите дела нямат възраст. Слово на проф. Пейо Бербенлиев при откриване на изложбата. — МПК, 1981, № 4, 48—49.

Касабова, Невена, Александър Александров и Марин Маринов. Метод за извличане на вредни налепи от стенописи. — МПК, 1981, № 5, 29—31.

Кръстев, Димитър. Новата музейна сграда в археологическия резерват на Велики Преслав. — МПК, 1981, № 3, 57—59.

Минчев, Младен. Архитектурното наследство и съвременното общество. — МПК, 1981, № 6, 27—30.

Национален симпозиум „Физични методи за откриване, изследване и опазване на паметниците на културата“ посветен на 1300-годишнината на Българската държава,София 19—21 ноември 1981 г. [Резюмета на доклади]. С., 1981. 52 с.

Организиран от КК, ДКНТП, БАН, СУ и Д-во на физиците в България.

Паличев, Христо и Ангелина Димитрова. Ортофототехниката при фотограметрично документиране на стенописи и иконостаси. — МПК, 1981, № 5, 31—36.

Пенкова, Бисерка. Изложбата „Изкуството от древността до наши дни“. — МПК, 1981, № 6, 52—53.

Открита през април 1981 г. в Окръжна художествена галерия, Ямбол.

Пировска, Галина. Тайни ходници в Плиска. Про-

ект за представяне. — МПК, 1981, № 4, 43—45.

Попов, Виктор. Дворцовата черква във Велики Преслав — графична реконструкция и експониране. — МПК, 1981, № 3, 29—32.

Попов, Илия и Петко Георгиев. Изложбата „Култура и изкуство на Черноморието през античната епоха" в Москва. — МПК, 1981, № 4, с. 56.

Открита на 29 декември 1980 г. с експонати от СССР, България и Румъния.

Попов, Илия и Петко Георгиев. Изложбата „Тракийска култура и изкуство по българските земи" в Индия.—МПК, 1981, № 4, 53—54.

От 20 февруари до 30 март 1981 г. в Националния музей в Ню Делхи.

Пунтев, Пенко. Софийски музеи. Етнографският. — София, 1981, № 10, 17—18.

Радева, Ваня. Накити и костюми от древността до наши дни. — МПК, 1981, № 5, 49—50.

Изложба в Националния исторически музей, София за Международния ден на жената, в чест на XII конгрес на БКП и 1300-годишнината на българската държава.

Радушева, Румяна. 75 години археологическо дружество „Тича" в град Преслав. — Год. музеите Сев. България, 7, 1981, 205—215.

София — музеен град. Бележити творби от единадесет музея. С., Бълг. художник, 1979. 240 с. с ил.

Rez.: Friedbert Ficker. — Sudostforschungen, 40, 1981, 470—471.

Станчева, Магдалина. Музеят, който ни е нужен. — МПК, 1981, № 6, 31—33.

Стоянова, Ивана. Зелената среда на археологическите резервати. — МПК, 1981, № 6, 24—26.

Тошкова, Д. и Й. Димитров. За музеите във Велико Търново и тяхното развитие. — Велико Търново, март 1982, с. 13.

Хадживълчева, Елена и Стефан Дойчинов. Химични и микробиологични фактори, увреждащи стенописите в Боянската черква. — МПК, 1981, № 3, 50—53.

Velkov, Velizar. Museumsstädte und archäologische Reservate in der V. R. Bulgarien. — In: Archäologische Denkmale und Umweltgestaltung. Berlin, 1981, 97—101.

СТ. ПЕТРОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Димитър Ангелов — История и археология 1
Ив. Гацов, Ст. Иванова, Н. Сираков, Св. Сиракова — Типология на каменните оръдия от ранния и средния палеолит 13
Васил Николов — Орнаментация на раннонеолитната рисувана керамика: систематизация и характеристика 29
Александър Г. Бонев — Някои проблеми на златното съкровище от Вълчитрън . . . 44
Румен Иванов — Principales в римската войска на Горна и Долна Мизия (в дн. Северна България) през Принципата 50
Елена Кесякова — Акведуктите и водоснабдяването на Филипопол 63
Живко Аладжов — За култа към Тангра в средновековна България 76
Василий Пуцко — Преславската матрица и въпросът за иконографските образци в изкуството на древния Киев 86
Казимир Попконстантинов — Още веднъж за надписа на Иво граматик 98

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Иван Джамбов — A. Khatchatrian. Origine et typologie des baptistères paléochrétiens. Mulhouse, 1982. 130 p. . . . 106
Чавдар Бонев — Валентин В. Седов. Происхождение и ранняя история славян. М., Наука, 1979. 154 с., 30 илл. . . . 107
Живко Аладжов — Я. Р. Дашкевич, Э. Трыярски. Каменные бабы причерноморских степей, Wrocław etc., 1982. 231 с., 68 илл. 110

ПРЕГЛЕД

XXVIII национална археологическа конференция в Плевен 112
Й. Юрукова — Монетните находки, открити в България през 1981 г. 113
Ст. Ангелова — Любка Стефанова Бобчева (1927—1983) 118
Ир. Щерева — Иван Цеков Балкански (1931—1983) 119
Д-р Теодосий Смядовски 120

КНИГОПИС 120

TABLE DES MATIERES

Dimităr Angelov — Histoire et archéologie 12
Iv. Gacov, St. Ivanova, N. Sirakov, Sv. Sirakova — Typologie des outils en pierre du Paléolithique ancien et moyen 29
Vasil Nikolov — Ornementation de la céramique peinte du Néolithique ancien: systématisation et caractéristique 43
Alexandăr G. Bonev — Certains problèmes du trésor d'or de Vălčitrăn 49
Rumen Ivanov — Principales dans l'armée romaine de la Mésie Supérieure et Inférieure (en Bulgarie du Nord actuelle) pendant le Principat 62
Elena Kesjakova — Les aqueducs et l'approvisionnement d'eau de Philippopolis 75
Živko Aladžov — Au sujet du culte de Tangra en Bulgarie médiévale 85
Vasilij Pucko — La matrice de Preslav et le problème des modèles iconographiques dans l'art de l'ancien Kiev 97
Kazimir Popkonstantinov — Encore sur l'inscription de Ivo le grammairien 105

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Ivan Džambov — A. Khatchatrian. Origine et typologie des baptistères paléochrétiens. Mulhouse, 1982. 130 p. . . 106
Čavdar Bonev — Валентин В. Седов. Происхождение и ранняя история славян. М., Наука, 1979. 154 с., 30 илл. . . . 107
Živko Aladžov — Я. Р. Дашкевич, Э. Трыярски. Каменные баби причерноморских степей. Wrocław etc., 1982. 231 с., 68 илл. 110

REVUE

XXVIIIe conférence archéologique nationale à Pleven 112
J. Jurukova — Les trouvaille monétaires, découvertes en Bulgarie au cours de 1981 . . 113
St. Angelova — Ljubka Stefanova Bobčeva (1927—1983) 118
Ir. Štereva — Ivan Cekov Balkanski (1931—1983) 119
Dr Teodosij Smjadovski 120

BIBLIOGRAPHIE 120

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (зам.-гл. редактор), ст. н. с. I ст. ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), проф. ПЕЙО БЕРБЕНЛИЕВ, ст. н. с. I ст. ЖИВКА ВЪЖАРОВА, проф. ГЕОРГИ ИЛ. ГЕОРГИЕВ, доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, проф. ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, ст. н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст. н. с. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ, ст. н. с. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. Стамболийски 2. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. Акад. Г. Бончев. Тел. 71-31

Технически редактор Д. Костова Коректор И. Коева

Дадена за набор на 15. VIII. 1983 г. Подписана за печат на 25. XI. 1983 г. Печатни коли 17 Издателски коли 15,86
Формат на хартията 60×84/8 Изд. индекс 9403 Тираж 1600 Поръчка 393 Цена 3,60 лв. Годишен абонамент 7,20 лв.

Печатница на Издателството на Българската академия на науките

ISSN 0324-1203

20203

ЦЕНА 3,60 ЛВ.